

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК 930.2:82-94

ТОРОПЦЕВА АЛЬОНА ІГОРІВНА

**УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ ОЧИМА ШАРЛЯ ДЮБРОЯ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ МЕМУАРІВ «DEUX ANNÉES EN
UKRAINE (1917-1919)»**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

ТОМОЗОВ

ВАЛЕРІЙ В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

КИЇВ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Стан дослідження проблеми	10
1.2. Джерельна база та методи дисертації	24
РОЗДІЛ 2. ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ, ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА КУЛЬТУРНЕ ПИТАННЯ НАРОДУ УКРАЇНИ В ПРАЦІ ШАРЛЯ ДЮБРОЯ	34
2.1. Загальна характеристика та структура праці «DEUX ANNÉES EN UKRAINE (1917-1919)»	34
2.2. Огляд географічних умов України та її соціально-економічної історії.....	50
2.3. Аналіз історичних та етнографічних особливостей українського народу	62
2.4. Культурне життя українського суспільства у мемуарному творі Ш. Дюбрюя....	85
РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917-1919 РР. У ПРАЦІ «DEUX ANNÉES EN UKRAINE (1917-1919)» ШАРЛЯ ДЮБРОЯ.....	97
3.1. Доба визвольних змагань очима французького мемуариста	97
3.2. Українська ментальність та національна самоідентифікація як рушійний чинник у становленні державності України.....	114
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ТА УКРАЇНЦІ В ІНОЗЕМНІЙ МЕМУАРИСТИЦІ	129
4.1. Висвітлення стану української економіки у мемуарах іноземців.....	129
4.2. Суспільно-політичні події в Україні у 1914-1918 рр. в зарубіжній мемуаристиці	136
4.3. Відображення українського питання в закордонній мемуарній спадщині	143
4.4. Військово-політичні події 1914-1918 рр. на теренах України в спогадах іноземних авторів.	156
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	183
ДОДАТКИ.....	208

АНОТАЦІЯ

Торопцева А.І. Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «Deux années en Ukraine (1917-1919)». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Інститут історії України НАН України, Київ, 2017.

ЗМІСТ АНОТАЦІЇ

Іноземні мемуари як джерело з історії України посідають особливе місце у загальному масиві історичних джерел. Вони дозволяють дослідити період, подію або особистість більш детально та усебічно, побачити історичну картину епохи очима її сучасників. Автори багато уваги приділяли питанням української державності, суспільно-політичній та соціально-економічній проблематиці. У той же час спогади іноземних громадян дозволяють проаналізувати окремі аспекти більш глобально, у контексті міждержавного бачення.

Процес українського державотворення упродовж історії мав доволі складний характер, а проблема державного визначення України завжди була загостреною, зокрема у період Першої світової війни та української революції. Саме тому для дослідників історії є важливим не тільки дослідження внутрішнього боку державної ситуації, а й окреслення загального образу України, який склався за кордоном. Якими були Україна та український народ в очах інших держав? Чи розглядали вони її як суб'єкт міжнародних відносин? Чи мала українська держава перспективи для незалежного розвитку? Ці питання є важливими у контексті аналізу історії державного становлення України, а також її національної ідентифікації, адже

однією з головних умов незалежного функціонування держави є її визнання іншими міжнародними суб'єктами.

Іноземні мемуари є невід'ємною ланкою у формуванні історичного образу України. Саме тому у роботі представлений аналіз спогадів французького викладача, суспільного діяча та публіциста Шарля Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» («Два роки в Україні (1917-1919)»), який упродовж 1917-1919 рр. перебував на території України та ретельно поглибився у її суспільно-політичне життя. Мемуари було опубліковано у Парижі у 1919 р. французькою мовою. Мемуарний твір повністю присвячений Україні та українцям; автор висвітлив свої перші враження від візиту країни, склав своє уявлення щодо національних особливостей її народу, а також проаналізував головні сфери життя української держави та суспільства.

Наукова новизна дисертації зумовлена розробленням джерелознавчої проблеми, яка ще не розглядалася в науковій літературі. Праця Ш. Дюброя ніколи не ставала об'єктом вивчення як джерело з історії України, отже, мемуари уперше вводяться до наукового обігу як джерело. Також зроблено їх джерелознавчий аналіз на предмет змістовності та інформативності як джерела з історії формування та становлення української держави та процесу національної ідентифікації народу України.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його положення і висновки, а також перекладені українською мовою мемуари можуть бути використані для дослідження процесу формування України як держави, а також безпосередньо її історії періоду Першої світової війни та української революції; подальшого розроблення проблеми місця та ролі України на європейському просторі, а також бачення її перспектив як незалежної та самостійної держави іншими країнами та народами; підготовки наукових досліджень з історії української дипломатії та українського державотворення; розроблення лекційних курсів, навчальних посібників,

хрестоматій з джерелознавства, історії України, історії міжнародних відносин; історії зовнішньої політики України та державотворення в Україні.

Одним з центральних питань у спогадах є питання менталітету українського народу, його особливостей та факторів впливу на становлення національної свідомості українців та української незалежності. Саме патріотизм та відданість національній ідеї є рушійними категоріями, що впливали на події революції 1917 -1920 рр. та Першої світової війни. Як окрему складову національного характеру українців автор окреслив українську культуру та безпосередньо літературу. Ш. Дюброей відмітив багатожанровість та душевність української літератури, а також згадав низку поетів та письменників: Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Франка, П. Мирного, Х. Алчевську тощо. Французький автор зазначив, що Україна, перш за все, має пишатися своєю самобутністю та культурною натхненністю, що виражається у характері літературного жанру та театру.

Економіка України та її ресурсний потенціал розглядалися автором як основоположний чинник незалежного існування України. Ш. Дюброей неодноразово наголошував на повній економічній самостійності української держави та її багатих природних ресурсах, що дозволили б країні сформувати міцний економічний базис. Автор докладно зупинився на різних галузях української економіки, завдяки чому зробив загальний її аналіз.

Французький діяч не оминув також розвиток української історії та історіографії, зупинившись на діяльності таких видатних істориків, як М. Грушевський, В. Антонович, С. Томашівський тощо. Ш. Дюброей також проаналізував основні етапи історії України та її довготривалий шлях до незалежності.

Для більш об'єктивного та глибокого аналізу мемуарів «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» були досліджені спогади інших зарубіжних авторів. Мемуарні твори обиралися за подібною тематикою та ідентичним періодом, що надало дослідженню комплексності та системності. Іноземні мемуари

було розподілено за такими групами: мемуари авторів з країн Антанти, мемуари авторів з країн Четверного союзу, мемуари авторів країн-спостерігачів та окрема група російських мемуарів.

Значення мемуарів іноземного походження унікальне. Було виділено такі аспекти ролі мемуарів у дослідженні історії: вивчення психологічних рис епохи, головних моральних принципів та суспільних підвалин, вивчення побутових деталей епохи, якісний аналіз окремого історичного факту, аналіз ставлення іноземців до подій в Україні, складання загальної іноземної візії щодо країни та ін.

Ключові слова: мемуари Шарля Дюброя, іноземні мемуари, українське питання, мемуаристика, Перша світова війна.

SUMMARY

Toroptseva A.I. Ukraine and the Ukrainians by the view of Charles Dubreuil: the source analysis of the memoirs “Deux années en Ukraine (1917-1919)”. – thesis’s manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (doctor of philosophy), specialty 07.00.06 – historiography, source science and special historical disciplines. – NASU, Institute of History of Ukraine, Kyiv, 2017.

THE CONTENT OF SUMMARY

Foreign memoirs as a source of history of Ukraine occupy a special place in general historical sources. They allow to explore the period, event or person in details, to see the historical picture of the era through the eyes of its contemporaries. The authors paid much attention on the issues of Ukrainian statehood, socio-political and socio-economic aspects. At the same time, the memories of foreign citizens allow to analyze certain aspects more globally, in the context of the interstate vision.

The process of Ukrainian state-building in history was rather complex, and the problem of state determination of Ukraine was always exacerbated, in particular during the period of the First World War and the Ukrainian Revolution. That is why for researchers of history, not only the study of the internal part of the state situation, but also the outline of general image of Ukraine, which was formed abroad, is very important. What were Ukraine and the Ukrainian people in the eyes of other states? Did they consider it as the subject of international relations? Did the Ukrainian state have the perspectives for independent development? These issues are important in the context of the analysis of the history of state formation of Ukraine, as well as its national identification, as one of the main conditions for the independent functioning of the state is its recognition by other international actors.

Foreign memoirs are an integral part of formation of the historical image of Ukraine. That is why the paper presents an analysis of the memoirs of the French professor, public figure and journalist Charles Dubreuil "*Deux années en Ukraine (1917-1919)*" ("*Two years in Ukraine (1917-1919)*"), who had been on the territory of Ukraine during 1917-1919 and analyzed its socio-political life. Memoirs were published in Paris in 1919 in French. The memoir is entirely devoted to Ukraine and Ukrainians; the author highlighted his first impressions of the country's visit, made up his mind about the national peculiarities of the people, and also analyzed the main spheres of life of the Ukrainian state and society.

The scientific novelty of the dissertation is the development of a source-study problem that has not yet been examined in the scientific literature. The work of Ch. Dubreuil never became the object of study as a source of the history of Ukraine, therefore, memoirs have been introduced into scientific circulation as a source at the first time. Also, the source study analysis concerning the subject of content and informativity as a source of the history of the Ukrainian state formation and the process of national identification of the people of Ukraine has been made.

The practical significance of the research is that its principles and conclusions, as well as memoirs translated into Ukrainian, can be used to study the process of formation of Ukraine as a state, as well as its history during the First World War and the Ukrainian Revolution period; for the study of the problem of Ukraine's place and role in the European space, as well as the vision of its perspectives as an independent state by other countries and peoples; for the preparation of scientific researches by the history of Ukrainian diplomacy and Ukrainian state formation; development of lecture courses, textbooks of history of Ukraine, history of international relations; history of foreign policy of Ukraine and state building in Ukraine.

One of the central issues in the memoirs is the question of the mentality of the Ukrainian people, its features and factors of influence on the formation of national consciousness of Ukrainians and Ukrainian independence. It is patriotism and devotion to the national idea that are the main categories that influenced on the events of the 1917-1920 revolution and the First World War. As a separate component of the national character of Ukrainians, the author outlined Ukrainian culture and literature. Ch. Dubreuil noticed the multitude of genres and spirituality of Ukrainian literature, and mentioned Ukrainian poets and writers: T. Shevchenko, Lesya Ukrainka, I. Franko, P. Mirny, Kh. Alchevska and others. The French author noted that Ukraine should be proud of its originality and cultural inspiration, which is expressed in the nature of the literary genre and theater.

The economy of Ukraine and its resource potential were considered by the author as a fundamental factor in the independent existence of Ukraine. Ch. Dubreuil emphasized the complete economic independence of the Ukrainian state and its rich natural resources, which would allow the country to form a solid economic base. The author focused on various areas of the Ukrainian economy, and made its general analysis.

The French activist also paid attention on the development of Ukrainian history and historiography, stopping at the activities of such historians as M. Hrushevsky, V. Antonovich, S. Tomashivsky, and others. Ch. Dubreuil also analyzed the main stages of the history of Ukraine and its long-term path to independence.

For a more objective analysis of the memoirs "Deux années en Ukraine (1917-1919)", the memories of other foreign authors were examined. Memoirs were chosen by a similar subject and an identical period, with the aim to add the study the complexity and systemicity. Foreign memoirs were divided into the following groups: memoirs of authors from the Entente countries, memoirs of the

authors from the countries of the Fourth Union, memoirs of the authors of the observer countries and a separate group of Russian memoirs.

The significance of the foreign memoirs is unique. The following aspects of the role of memoirs in the study of history were singled out: the study of the psychological features of the epoch, the main moral principles and social foundations, the study of everyday details of the era, qualitative analysis of a separate historical fact, an analysis of the attitude of foreigners to the events in Ukraine, etc.

Key words: Charles Dubreuil's memoirs, foreign memoirs, Ukrainian question, memoir, First World War.

ANNOTATION

Toroptseva A.I. Ukraine et les Ukrainiens aux yeux de Charles Dubreuil: l'analyse de l'étude de source des mémoires "Deux années en Ukraine (1917-1919)". – Travail scientifique qualifié sur les droits des manuscrits.

La thèse du degré du Candidat des Sciences Historiques (docteur en philosophie) en spécialité 07.00.06 "Historiographie, études de source et disciplines historiques spéciales". – Institut d'histoire de l'Ukraine, Académie nationale des sciences d'Ukraine, Kiev, 2017.

LE CONTENU DE L'ANNOTATION

Les mémoires étrangères, en tant que source de l'histoire de l'Ukraine, occupent une place particulière dans l'ensemble des sources historiques. Ils nous permettent d'explorer la période, l'événement ou la personne plus en détail, de voir l'image historique de l'époque à travers les yeux de ses contemporains. Les auteurs ont accordé beaucoup d'attention aux problèmes de l'État ukrainien, aux questions sociopolitiques et socio-économiques. En même temps, les souvenirs des citoyens étrangers permettent d'analyser certains aspects plus globalement, dans le cadre de la vision interétatique.

Le processus de l'Etat ukrainien à travers l'histoire était assez compliqué, et le problème de la détermination de l'état de l'Ukraine a toujours été forte, en particulier pendant la Première Guerre mondiale et la révolution ukrainienne. C'est pourquoi pour les chercheurs de l'histoire est très important non seulement l'étude de la partie interne de la situation de l'Etat, mais aussi l'apprentissage de l'image générale de l'Ukraine, qui a été formé à l'étranger. Que représentaient l'Ukraine et le peuple ukrainien aux yeux des autres États ? Les ont-ils considérés comme le sujet des relations internationales ? L'Etat ukrainien était-il une perspective de développement indépendant ? Ces questions sont importantes dans l'analyse de l'histoire de la formation de l'Etat en Ukraine et de son identité nationale, comme

l'une des principales conditions pour le fonctionnement indépendant de l'État est la reconnaissance d'autres acteurs internationaux.

Les mémoires étrangères font partie intégrante de la formation de l'image historique de l'Ukraine. C'est pourquoi dans la thèse est présente l'analyse des mémoires de l'enseignant français activiste social et journaliste Charles Dubreuil «Deux années en Ukraine (1917-1919)», qui, au cours 1917-1919 était en territoire de l'Ukraine et enquêtait sa vie socio-politique a la manière approfondie. Les mémoires ont été publiés à Paris en 1919 en français. Les mémoires sont entièrement consacrés à l'Ukraine et aux Ukrainiens ; l'auteur mis en évidence par ses premières impressions sur la visite du pays, son idée des caractéristiques nationales de son peuple, et a également analysé les principaux secteurs de l'Etat et la société ukrainienne.

La nouveauté scientifique de la dissertation est due au développement d'un problème source-étude qui n'a pas encore été abordé dans la littérature scientifique. Le travail de Ch. Dubreuil n'est jamais devenu l'objet d'étude comme une source de l'histoire de l'Ukraine, par conséquent, les mémoires sont d'abord introduits dans la circulation scientifique comme une source la première fois. Et aussi la source analyse a été fait sur le sujet du contenu et de l'informativité comme une source pour l'histoire de la formation de l'Etat ukrainien et le processus d'identification nationale du peuple de l'Ukraine.

La signification pratique de l'étude réside dans le fait que sa position et les conclusions, et les mémoires traduit en ukrainien peuvent être utilisés pour étudier le processus de formation de l'Ukraine en tant qu'Etat et de son histoire au cours de la Première Guerre mondiale et la révolution ukrainienne; d'autres problèmes de développement de la place et du rôle de l'Ukraine dans l'espace européen, et la vision de ses perspectives en tant qu'Etat indépendant par d'autres pays et les peuples; préparation de recherches scientifiques sur l'histoire de la diplomatie ukrainienne et de la formation de l'État ukrainien; développement des conférences,

des tutoriels, des lecteurs de la source, l'histoire de l'Ukraine, l'histoire des relations internationales; histoire de la politique étrangère de l'Ukraine et le renforcement de l'Etat en Ukraine.

L'une des questions centrales dans les mémoires est une question de la mentalité du peuple ukrainien, ses caractéristiques et les facteurs qui influent sur la formation de la conscience nationale et de l'indépendance de l'Ukraine. Ce patriotisme et son engagement à l'idée nationale sont les catégories principales, qui ont influencés les événements de la Révolution de 1917 -1920 et la Première Guerre mondiale. En tant que composante distincte du caractère national des Ukrainiens, l'auteur a décrit la culture et la littérature ukrainiennes. Ch. Dubreuil a noté la sincérité de la littérature ukrainienne et a mentionné un certain nombre de poètes et écrivains T. Shevchenko, Lesia Ukrainka, Ivan Franko, P. Myrnyi, H. Alchevska, etc. L'auteur français a déclaré que les Ukrainiens, surtout, devraient être fiers de leur identité culturelle et la spiritualité, telle qu'elle est exprimée dans le caractère d'un genre littéraire et de théâtre.

L'économie de l'Ukraine et son potentiel de ressources ont été considérés par l'auteur comme un facteur fondamental de l'existence indépendante de l'Ukraine. Ch. Dubreuil a souligné à plusieurs reprises l'indépendance économique complète de l'Etat ukrainien et ses riches ressources naturelles, ce qui permettrait au pays de constituer une base économique solide. L'auteur se concentre sur divers domaines de l'économie ukrainienne et en a fait une analyse générale.

Le militant français n'a pas ignoré le développement de l'histoire et de l'historiographie ukrainiennes, s'arrêtant aux activités d'historiens aussi éminents que M. Hrushevsky, V. Antonovich, S. Tomashivsky, et d'autres. Ch. Dubreuil a également analysé les principales étapes de l'histoire de l'Ukraine et son chemin à long terme vers l'indépendance.

Pour une analyse plus objective et profond des mémoires «Deux années en Ukraine (1917-1919)», les mémoires d'autres auteurs étrangers ont été étudiées.

Les mémoires ont été choisis pour un sujet similaire et une période identique, ce qu'a ajouté une étude la complexité et la systémicité. Les mémoires étrangers ont été divisés en groupes suivants : des mémoires d'auteurs des pays de l'Entente, des mémoires d'auteurs des pays de la Quatrième Union, des mémoires des auteurs des pays observateurs et un groupe séparé de mémoires russes.

La signification des mémoires étrangères est unique. Les aspects suivants du rôle des mémoires dans l'étude de l'histoire : étude des traits psychologiques de l'époque, principaux principes moraux et fondements sociaux, étude des détails quotidiens de l'époque, analyse qualitative d'un fait historique séparé, analyse de l'attitude des étrangers face aux événements en Ukraine, etc.

Les mots-clés: mémoires de Charles Dubreuil, mémoires étrangères, question ukrainienne, mémoire, La Première Guerre mondiale.

Список публікацій здобувача

1. Михальська А.І. Висвітлення у мемуарах Шарля Дюброя історії України періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – № 21 (256) ч. 2. – С. 25–31.
2. Михальська А.І. «Відображення німецької інтервенції в Україну 1918 р. у мемуарах іноземців»// Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2014. – № 7 (290). – С. 63–71.
3. Торопцева А.І. Українське питання в європейських мемуарах часів Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядник: В.В. Томазов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. – Число 26-27. – С. 305–312.
4. Торопцева А.І. Військово-політична історія України у мемуарах іноземних авторів (1914-1918) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Ужгород: МПП «Гражда», травень 2015. – № 4 (293). – С. 85–92.
5. Торопцева А.І. Проблеми формування української нації та становлення державності України за мемуарами Шарля Дюброя // Вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – № 2 (40). – С. 143–147.
6. Торопцева А.І. Суспільно-політична проблематика України у німецьких та британських мемуарах 1914-1918 рр. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Ужгород: МПП «Гражда», 2015. – № 8 (297). – С. 91–98.
7. Торопцева А.І. Мемуари Шарля Дюброя як джерело до історії розвитку української літератури як головного чинника становлення національної самосвідомості українського народу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2016. – Вип. 2. Ч.2. – С. 40–44.
8. Торопцева А.І. Відображення постатей П. Скоропадського та С. Петлюри у мемуарах Шарля Дюброя // Вісник Луганського національного

університету ім. Тараса Шевченка. Історичні науки. – Ужгород: МПП «Гражда», 2016. – № 8 (305) – С. 119–125.

9. Торопцева А.І. Відображення у мемуарах Шарля Дюброя українського менталітету та правосвідомості як рушійного фактору у процесі становлення державності України (1917-1919 рр.) // Український історичний збірник. – Київ, 2017. – № 19. – С. 385–395.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Процес українського державотворення упродовж історії мав доволі складний характер, а проблема національного визначення України завжди була загостреною, зокрема у період Першої світової війни та української революції. Саме тому для дослідників історії є важливим не тільки дослідження внутрішнього перебігу державної ситуації, а й окреслення загального образу України, який склався за кордоном. Якими були Україна та український народ в очах інших держав? Чи розглядали вони її як суб'єкт міжнародних відносин? Чи мала українська держава перспективи для незалежного розвитку? Ці питання є важливими у контексті аналізу історії державного становлення України, а також її національної ідентифікації, адже однією з головних умов незалежного функціонування держави є її визнання іншими міжнародними суб'єктами.

Події 1917-1919 рр. багато в чому перегукуються із сучасною державно-політичною ситуацією в Україні, тому дослідження того періоду є актуальним, зокрема у контексті його бачення іноземними громадянами.

З огляду на це, останнім часом простежується зростання уваги науковців до вивчення соціальної та духовної сфер життя суспільства у різні історичні періоди, у тому числі й під час Першої світової війни через призму мемуарних джерел. В Україні іноземна мемуаристика не була предметом спеціального історичного дослідження майже до кінця XX ст., зокрема тому, що твори іноземних авторів не були перекладені і достатньо відомі на теренах країни, а відтак не привертати уваги вчених.

Проте, іноземні мемуари як джерело з історії України посідають особливе місце у загальному масиві історичних джерел. Вони дозволяють дослідити період, подію або особистість більш детально та усебічно, побачити історичну картину епохи очима її сучасників. Іноземні автори багато уваги приділяли питанням української державності, суспільно-політичній та соціально-економічній проблематиці. У той же час спогади

іноземних громадян дозволяють проаналізувати окремі питання більш глобально, у контексті міждержавного бачення.

Цікавим для дослідників з історії цього періоду є те, що іноземні спогади додають до дослідження яскравості, забарвленості та детальності. Історики часто використовують мемуарні джерела як значущий допоміжний матеріал до економічного або політичного масиву інформації у дослідженні. Тому можна виділити такі аспекти значення мемуарів як історичного джерела: 1) вивчення психологічних рис епохи: головних моральних принципів та суспільних підвалин; 2) огляд побутових деталей епохи, що далеко не завжди можна знайти в інших історичних джерелах; побутові подробиці у багатьох мемуарах описані докладно, що дозволяє скласти більш яскраве уявлення про тодішню ситуацію; 3) якісний аналіз окремого історичного факту, особливо з уст очевидця, що представляє найбільшу цінність для дослідників у вивченні події; характер викладення дає змогу проаналізувати точність та достовірність висвітлених даних; 4) мемуари є специфічним прикладом літературного жанру, що допомагає людям вивчати історію, читаючи літературні твори; 5) вивчення декількох спогадів, що описують один період чи одну постать, дозволяє скласти більш докладне уявлення, збагативши його більшою кількістю деталей та нюансів; з'являється можливість розглянути одне й те ж саме з різних точок зору; 6) ставлення іноземців до подій на Україні, складання загальної іноземної точки зору щодо країни.

Мемуарна спадщина, як вітчизняна, так і іноземна, є невід'ємною частиною історичного дослідження. Мемуарна література є своєрідною листівкою з минулого, що розповідає нам про людське бачення того, що відбувалося на їхніх очах. Спогади змальовують сучасникам психологію їхніх предків, що вирішили донести до них історію; мислення тогочасної людини, а загалом і суспільства. Мемуарні джерела завжди надають для дослідника більш широкий простір для поринання в минуле ніж наукові

роботи та публіцистика; в них найчастіше описуються не тільки окремі аспекти подій, а й важливі сфери життя, аналізується розвиток подій та викладається авторське ставлення до написаного. Мемуари являють собою особливий жанр, який можна віднести одночасно і до історично-пошукової, і до художньої літератури, чим доводять свою унікальність як джерела.

Для дослідників історії значну цінність представляють не тільки мемуари видатних політичних та суспільних діячів, що стали безпосередніми «творцями історії», а й мемуари пересічних громадян, які не мали яскраво вираженої політичної заангажованості, що часто трапляється в мемуарних творах перших. Спогади людини, більш-менш не причетної до сфери управління та політики, носять більш об'єктивний характер, демонструють погляд на події зсередини.

Одним із яскравих прикладів жанру мемуарної літератури є спогади французького викладача та суспільного діяча Шарля Дюброя «Deux années en Ukraine (1917-1919)» («Два роки в Україні (1917-1919)»), що протягом майже двох років перебував на території України та був безпосереднім очевидцем військових та суспільно-політичних подій цього періоду. Мемуари було видано у 1919 р. у Парижі. Рукопис спогадів не зберігся, а публікація 1919 р. на сьогоднішній день зберігається у бібліотеці Торонтського університету.

Мемуарний твір французького автора повністю присвячений Україні та українському народу, що складає його головну історичну цінність як для дослідження вітчизняної історії, так і для аналізу іноземного бачення України як самостійної держави. У своїй роботі він не просто надав власні спостереження і спогади, а й ретельно дослідив усі сфери життя українського суспільства: політичну ситуацію у державі, стан та перспективи української економіки, культури, а також приділив увагу історіографії історії України, що й вирізняє його твір з-поміж інших мемуарних джерел подібної тематики.

Одним з питань, якому автор присвятив більшу частину своєї розповіді, є питання унікальності української нації, а також проблема незалежності

України. Зазначимо, указана проблематика є вельми актуальною і сьогодні, адже дуже важливим є збереження національної пам'яті та дослідження свого коріння. У своєму творі-дослідженні Ш. Дюброя проаналізував історію українського народу, його витоки, наголосив на його ідентичності та відмінностях від інших народів, зокрема від польського та російського. Мемуари французького автора є однією з демонстрацій іноземного бачення України, її ролі, місця та перспектив у європейському просторі.

Мемуарний твір «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» ще не було перекладено українською мовою, тому у дисертаційному дослідженні автор послуговується власним перекладом твору з французької мови на українську, і, відповідно, зроблено на нього посилання.

Аналіз наукової розробки проблеми довів, що тему мемуарів іноземного походження в Україні було висвітлено лише в небагатьох окремих працях, а спогади французького викладача Ш. Дюброя взагалі досі не досліджувалися в Україні та навіть не відомі через відсутність перекладу. Саме тому недостатнє вивчення цієї проблеми робить необхідним її наукове опрацювання. Тому, виходячи з актуальності обраної проблеми, було сформульовано дану тему дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської науки» (державний реєстраційний номер 0115U002126)

Мета дослідження: проаналізувати мемуари французького автора Ш. Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*», з метою визначення ступеню їх достовірності та об'єктивності здійснити компаративний аналіз вказаного твору з іншими іноземними мемуарами, що висвітлюють подібну

тематику, а також визначити головні підходи громадських та політичних діячів в оцінці подій в Україні на початку XX століття.

Виходячи з мети роботи було поставлено такі завдання:

- Характеризувати змістове насичення мемуарів Ш. Дюброя та мемуарів іноземного походження, як джерел з історії України початку XX століття;
- визначити основні риси мемуарних творів іноземного походження;
- перекласти та проаналізувати текст мемуарів «Deux années en Ukraine (1917-1919)»;
- дослідити, як Ш. Дюброй розглядав особливості суспільно-політичного життя в Україні, стан та перспективи її економіки, проблему національного питання та державної незалежності;
- зробити стислий огляд інших іноземних мемуарів з вказаних вище питань для більш об'єктивного дослідження мемуарного твору Ш. Дюброя та складання загального бачення іноземцями української держави;
- встановити джерелознавчу цінність мемуарного твору «Deux années en Ukraine (1917-1919)» та визначити його місце серед інших джерел з історії України мемуарного жанру.

Об'єктом дослідження є мемуари Ш. Дюброя «Deux années en Ukraine (1917-1919)» як історичне джерело, а також спогади іноземних авторів, що висвітлюють історію України під час Першої світової війни та проблеми національної ідентифікації українського народу.

Предметом наукової роботи є аналіз та оцінка інформаційного та джерелознавчого потенціалу спогадів Ш. Дюброя з питань української історії, а також проблематики державної визначеності України та національної ідентифікації українського народу.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з лютого 1917 р. (часу прибуття Ш. Дюброя до України) до січня 1919 р. (часу від'їзду французького діяча до Франції). Також межі дослідження зачіпають період Першої світової війни (1914-1918 рр.) через те, що французький діяч упродовж розповіді оглядав державно-політичну ситуацію в Україні з початку війни та співвідносив її із сучасним для нього періодом.

Методи дисертації. Теоретичною основою праці є принцип усебічності розгляду досліджуваних понять, принцип усебічного вивчення досліджуваного явища та принцип системності. Під час роботи були використані як загальнонаукові, так і спеціальні методи. До першої групи належать теоретичні (метод сходження від абстрактного до конкретного) та теоретично-емпіричні (методи аналогії, абстрагування, індукції та дедукції). З-поміж спеціальних методів для дослідження були обрані хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системно-структурний методи.

Наукова новизна дисертації обумовлена розробкою джерелознавчої проблеми, яка ще досі не розглядалася у науковій літературі. Праця Ш. Дюброя ніколи не ставала об'єктом вивчення як джерело з історії України, отже, мемуари уперше вводяться до наукового обігу як джерело. Також зроблено їх джерелознавчий аналіз на предмет змістовності та інформативності як джерела з історії формування та становлення української держави та процесу національної ідентифікації народу України.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його положення і висновки, а також перекладені українською мовою мемуари можуть бути використані для: 1) дослідження процесу формування України як держави, а також безпосередньо її історії періоду Першої світової війни та української революції; 2) подальшої розробки проблеми місця та ролі України на європейському просторі, а також бачення її перспектив як незалежної та самостійної держави іншими країнами та народами; підготовки

наукових досліджень з історії української дипломатії та українського державотворення; 3) розробки лекційних курсів, навчальних посібників, хрестоматій з джерелознавства, історії України, історії міжнародних відносин; історії зовнішньої політики України та державотворення в Україні.

Апробація результатів роботи. Основні положення та результати наукового дослідження були апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: П'ятнадцятих джерелознавчих читаннях (присвячених 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки) (Київ, 4 листопада 2014 р.), на VIII Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету» (Київ, квітень 2015 р.), на XIII Міжнародній науковій конференції «Шевченківська весна – 2015» (Київ, квітень 2015 р.), на Міжнародній конференції «Перша світова війна в історичній долі народів Центрально-Східної Європи» (Львів, 2014 р.), на Шістнадцятих джерелознавчих читаннях «Архівна наука і освіта в незалежній Україні» (Київ, 24 листопада 2015 р.), на Сімнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського (Київ, 16 листопада 2016 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку, 27-28 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 9 публікаціях: 8 статей у провідних фахових виданнях України; 1 – у наукометричному виданні.

Структура дисертації. Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на дванадцять підрозділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи складає 262 сторінки, з них основного тексту – 182.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми

Іноземні спогади є унікальним та специфічним історичним джерелом. Однак у нашій країні приділено небагато уваги їхньому дослідженню. Часто виникали питання щодо їх достовірності та суб'єктивності наданої в них інформації. Французька мемуаристика, як така, також є питанням мало вивченим у контексті українського джерелознавства. Мемуари французьких авторів досі не досліджувалися у повному обсязі як джерело з історії України.

Використана література представляє собою праці як українських науковців (І. Войцехівська [92, 93, 94, 106, 118], С. Калакура [118, 120], Б. Корольов [118], А. Дмитренко [107], А. Кентій [122], Н. Любовець [139, 140, 141, 142], А. Малик [146, 216], І. Михальський [150], В. Пархоменко [154, 155, 218], Р. Пиріг [157, 158], В. Стрельський [175], Г. Стрельський [176, 177, 178, 179, 180], А. Чуткий [192] тощо), так і зарубіжних (С. Нікітін [153], М. Румянцева [163], Є. Макаренко [144], Т. Краєва [128], Л. Гаранін [96], В. Грицькевич [99], Л. Дьоміна [104], Г. Єлізаветіна [110], С. Житомирська [4, 112], Х. Круус [133], Л. Рошаль [162], Т. Гусєва [101], Р. Деккер [201], С. Муссе [207], Дж. Волек [210]), що дозволяє порівнювати міждержавне бачення щодо історичних джерел та безпосередньо мемуарних творів. Кожен з авторів надає своє власне бачення мемуарних джерел, що робить дослідження більш повним та усебічним.

Мемуари у працях вітчизняних науковців розглядаються як історичні, біографічні, просопографічні джерела. Центральними питаннями у дослідженнях з теорії мемуаристики на сьогодні залишаються питання класифікації мемуарів, їх критики, а також визначення їх місця у системі історичних джерел.

Усю наукову джерелознавчу літературу можна розділити на дві групи, а саме: праці із загального джерелознавства, які містять в собі основу джерелознавчих досліджень, дають опис та основну характеристику видів джерел, виділяють основні особливості та джерельні класифікації, тобто надають загальне уявлення про вказану джерелознавчу галузь; праці науковців, які присвячені безпосередньо вивченню мемуарів як історичного джерела.

До першої групи можна віднести праці таких вчених-джерелознавців, як Л. Зашкільняк [114], І. Гирич [97], М. Чечулін [191], С. Нікітін [153], С. Макарчук [145], М. Румянцева [163], І. Войцехівська [92-94] та ін. У них надано опис основних видів історичних джерел, зокрема представлена детальна інформація щодо поняття мемуарів та їхніх особливостей. Мемуарні джерела у загальних працях розглядаються як невід'ємний складовий компонент системи джерел з історії, що доповнюють її, а також безпосередньо деталізують історичне дослідження.

До другої групи джерелознавчої літератури відносяться роботи таких дослідників: М. Богословського [86], Ф. Знанецького [115], В. Голубцова [98], Л. Деревниної [105], І. Калиновича [7, 8], С. Мінцлова [16], А. Тартаковського [181-183], Г. Стрельського [176-180], М. Чорноморського [188-190] та ін. У них вивчаються безпосередньо мемуари як окреме історичне джерело особового походження. Так, Г. Стрельський розглядав мемуарні твори як джерела з історії Жовтневої революції на Україні [176], він також приділяв уваги їхньому критичному аналізу.

Узагалі мемуаристика як спеціальна історична дисципліна, а також визначення її місця у системі джерелознавства, пройшла поетапне становлення. Уже у першій чверті ХХ ст. з'являються теоретичні дослідження з мемуаристики. Так, у 1921 р. у Відні виходить брошура І. Кревецького та О. Назарука «Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки», де автори зупинялися на основних етапах роботи мемуариста

[130]. У 1923 р. І. Кревецький у праці «Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння» визначав мемуари як специфічний вид історичних джерел, що мають два основні призначення: 1) історичної інформації; 2) національне виховання [129, с. 19]. Бачимо, що джерелознавець розглядав мемуарні джерела у досить широкому аспекті, осмислюючи їхнє значення у науковій та державній сферах. Зокрема, уже тоді І. Кревецький виокремив дві групи мемуарних джерел: мемуари українців та мемуари чужинців [129, с. 119]. Також за авторством мемуарів І. Кревецький ділить їх на мемуари активні, мемуари обсерваційні (тобто оглядові), мемуари переказові.

У 1924 р. ряд авторів у журналі «Стара Україна» публікують статті, у яких вже безпосередньо використовують мемуари як історичні джерела: І. Кревецький «Спомини Івана Федоровича про початки друкарства на Україні» [131], І. Борщак «Діярій Пилипа Орлика» [87]. Отже, на той момент дослідники уже зазначали, що мемуари є цінним джерелом з історії, а також біографістики.

Цінними для вивчення історії України початку ХХ ст. є два покажчики української мемуаристики окремих її періодів, що підготував І. Калинович, а саме: «Наша мемуаристика (1900-1910)» [7], де подав огляд української мемуаристики (публікації українською мовою), та «Українська мемуаристика 1914-1924 р. (Бібліографічний реєстр)» [8]. Відомості щодо мемуарів учасників національно-визвольних змагань містяться також у покажчику І. Чайковського «Наша мемуаристика» [189, 190].

У радянський період української історії дослідження мемуарних джерел проходило в умовах політизації науки. До того ж, визнавалася менша цінність мемуарів у порівнянні з документальними джерелами. Суб'єктивізм, у свою чергу, сприймався як негативна риса, недолік для історичного джерела.

Джерелознавець С. Нікітін у своїх працях послідовно проводить аналіз різнобічних видів мемуарних творів: спогадів політичних та суспільних

діячів, військові та купецькі мемуари, наголошуючи на значенні кожного з них. Цінним здобутком роботи є висновки автора про роль мемуарів у вивченні російської історії [153].

У роботах М. Чорноморського докладно описані класифікації мемуарних джерел, а також наведені методи їхньої критики. Автор загалом опирався на мемуари представників радянської влади [188-190]. Наголосимо, що М. Чорноморський, надаючи визначення мемуарних джерел, також вказував на використання документів у процесі їх створення. Джерелознавець під мемуарами бачив «відтворення фактів, подій і явищ у тому вигляді, у якому вони збереглися в пам'яті їх учасника, нерідко із залученням документів із тим, щоб стимулювати пам'ять або доповнити відсутні в пам'яті ланки про події» [190, с. 14].

У 60-ті рр. ХХ ст. Л. Деревнина також у своїх працях наводить визначення мемуарів та надає декілька їхніх класифікацій [105]. О. Курносів займався критикою мемуарних джерел. Він виокремив нові методи дослідження їх змісту: методи логічного, текстологічного та порівняльного вивчення [136]. С. Житомирська у визначенні поняття «мемуари» наголосила на комплексності цього виду джерела та визначила їхню мету: «Мемуарні джерела – збірне поняття, що охоплює всі види розповідей окремих осіб про минуле, які спираються переважно на пам'ять оповідача і створені з метою фіксації і осмислення цього минулого» [112, с. 42].

70-80-ті рр. в історії розвитку історичного джерелознавства ознаменовано працями таких науковців, як В. Голубцов [98], С. Мінц [149], П. Зайончковський [6], Г. Єлізаветіна [110]. Так, В. Голубцов під терміном мемуари бачив «...індивідуальне, суб'єктивне відтворення подій, явищ і фактів з минулого в тому вигляді, як вони запам'яталися їх учаснику, сучасникові» [98, с. 38]. Автор наголошував саме на рисі індивідуальності спогадів, історичні відомості в яких співіснують із особистістю людини, що їх написала. Зазначимо, що у 80-ті рр. погляди щодо недоліку суб'єктивізму

мемуарних джерел дещо змінюються. У свою чергу, С. Мінц [149, с. 60] та П. Зайончковський [6, с. 145] наголошували на суб'єктивності мемуарів, однак вони не вважали її за недолік, говорячи, що суб'єктивізм авторських оцінок лише підвищує цінність мемуарів.

У цей період дослідники активно систематизували мемуарні джерела. Так, у 1976 р. видаються «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: аннотированный указатель» під редакцією П. Зайончковського [6] та «Воспоминания и дневники XVIII-XX вв. Указатель рукописей» під редакцією С. Житомирської [4]. У 1989 р. в Москві виходить збірка спогадів російських письменників «Минувшее меня объемлет живо...»: Воспоминания русских писателей XVIII – начала XX в. и их современников: рекомендательная библиографическая энциклопедия» під редакцією В. Ковальова [15].

Українська мемуаристика цього періоду представлена роботами таких джерелознавців, як Г. Стрельський [176-180], А. Санцевич [164, 165], М. Литвиненко [138], М. Варшавчик [88, 89] та Ю. Мицик [151]. У той же час, з поняттям мемуарів та мемуаристики можна ознайомитися у ряді енциклопедичних видань («Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник» [10], «Украинский советский энциклопедический словарь» [14]).

Указані автори запропонували ряд класифікацій мемуарів, що було важливим у становленні методів їх дослідження. Різноманітність класифікацій мемуарних джерел виражається у розподіленні їх авторами на такі групи: М. Литвиненко розділив мемуари на щоденники, спогади, літературні записи [138]; М. Варшавчик – на мемуари з авторським викладом і літературні записи [88]; Г. Стрельський виділив щоденники, спогади (записки), автобіографії [176].

За джерелом, на основі якого були створені мемуари, М. Варшавчик виокремив дві групи: мемуари, записані тільки на підставі пам'яті

мемуариста; мемуари, при написанні яких автор використовував власні записи; мемуари, написані з використанням документів [88]. Зазначимо, що остання група мемуарів за М. Варшавчиком є найбільш цінною в історичному дослідженні через документальні підтвердження тих чи інших стверджень автора.

Ю. Мицик виділяв власну класифікацію за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору, що дозволяє виокремити дві групи мемуарів: щоденники й спогади [151, с. 196]. За тематико-хронологічним принципом А. Санцевич, Г. Стрельський ділять джерела на мемуари про Велику Жовтневу революцію, мемуари про українську національну справу, участь в національно-визвольному русі, мемуари про Першу і Другу світові війни, фронти, соціалістичне будівництво, історію окремих фабрик і заводів [164], [176].

У той же час, українська історіографія 70-80-х рр. розглядала суб'єктивність мемуарів як характерну для них специфічну рису, що не спростовувала їх важливість як історичного джерела у цілому.

Серед сучасних зарубіжних, зокрема російських, джерелознавців слід виділити А. Тартаковського [181-183], О. Медушевську, М. Румянцеву та І. Данилевського [103], В. Грицькевича [99], І. Сиротіну [168].

М. Румянцева серед основних рис мемуарних джерел наводить рису індивідуалізації, говорячи, що вона є усвідомленням свого місця в еволюційному цілому, тобто в історичному процесі або, конкретніше, в низці поколінь [163, с. 321]. Тут також можна відмітити психологічну рису мемуарних джерел, що робить акцент на їхньому особовому походженні. І. Данилевський у своїх роботах розглядав питання критики мемуарних джерел [103, с. 636].

І. Сиротіна виокремлює такі риси мемуарів, як ретроспективність та суб'єктивність, а також говорить про їх комплексну характеристику –

репрезентативність, тобто ступінь відображення у мемуарних джерелах особистості автора, його мети, намірів та майстерності [168].

В. Грицькевич зазначив, що мемуарні джерела є близькими до таких видів оповідальних джерел як есе (думка щодо довільно вибраної чи суспільної проблеми) та художньої літератури [99, с. 39-42].

Важливим питанням є вивчення еволюції мемуаристики. Цим аспектом дослідження займався А. Тартаковський, що виділив три періоди еволюції мемуарів: «...перехід від здебільшого внутрішньо родинних цілей мемуаротворчості до призначення мемуарів для оприлюднення, для друку»; «...перетворення їх у фактор ідейно-політичної боротьби та літературно-суспільного руху»; «... усвідомлення значимості мемуарів для історичного пізнання та введення до їхньої цільової установки розрахунку на майбутнього історика» [181, с. 10-13].

Сучасна українська історіографія в області джерелознавчих досліджень представлена працями таких науковців, як С. Макарчук [145], І. Войцехівська [92-94], А. Дмитренко [107], М. Казьмирчук [119], І. Михальський [150], М. Яременко [198], Р. Пиріг [157, 158], В. Пархоменко [154, 155, 218], О. Коляструк [123], Н. Любовець [139-142]. Поняття мемуарів та мемуаристики висвітлені у підрозділах «Енциклопедії історії України» [11, 12], «Української архівної енциклопедії» [13]. Так, на сучасному етапі формулюється більш чітке визначення мемуарів як історичних джерел. У праці І. Войцехівської [118] сформульовано визначення джерела: мемуари – оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих письмово або у пам'яті автора вражень про події, учасником або свідком яких він був [118, с. 359]. Таку ж характеристику мемуарних джерел надав і С. Копилов [125, с. 39]. М. Казьмирчук називала мемуари «своєрідними документами душі» [119, с. 23].

Джерелознавець С. Макарчук визначав мемуари як «твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші

процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу» [145, с. 294]. Як бачимо, науковець характеризував мемуарні джерела як такі, що надають усебічну історичну інформацію щодо усіх сфер життя суспільства у певні періоди.

А. Дмитренко акцентував свою увагу на змісті поняття «мемуарні джерела», яке, на його думку, має використовуватися як узагальнюючий термін, що охоплює усі різновиди авторських доповідей [107, с. 305].

О. Коляструк деталізувала поняття мемуарів, називаючи їх «літературою факту», що має виразно суб'єктивне забарвлення; вони сприяють не стільки простому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери подій [123, с. 145]. До того, дослідниця наголосила на цінності мемуарів пересічних громадян, стверджуючи, що погляд такого автора «вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі» [123, с. 145].

Розглядаються питання характерних рис мемуарів, що відрізняють їх від інших видів історичних джерел. Так, основними рисами мемуарів як історичних джерел І. Войцехівська [118] називає такі: індивідуалізація – кожен спогад містить в собі особисті враження автора, свідка подій, його власне ставлення до них. Яскравою відмінністю мемуарів від інших видів історичних джерел є відображення в них особистісних рис людини, що їх виклала, її характер, повсякденний стиль мовлення, ставлення до тих чи інших життєвих принципів, її соціальний статус, культуру, освітній рівень та емоційний стан. Звідси витікає інша риса мемуарів, а саме суб'єктивізм – аналізуючи зміст мемуарних джерел, не можна не зазначити суто суб'єктивний виклад масиву історичного матеріалу. Тому, вивчаючи спогади, треба спочатку ознайомитися з науковою точкою зору щодо події; лише в деяких випадках автори звертаються до об'єктивізму, але все ж таки існує два способи написання мемуарів: перше: автору важливо не тільки

переказати історію, а й викласти її під своїм кутом зору; друге: іноді автор може не тільки викладати зміст, но і замовчувати деякі події, деталі, імена, що не влаштовують його.

М. Яременко, говорячи про джерела особового походження, зазначив, що вони значно виразніше за інші несуть суб'єктивний авторський відбиток на змісті [198, с. 71].

М. Казьмирчук наголошувала на тому що саме особа автора – «організуючий стрижень мемуарів [119, с. 34]. Саме суб'єктивність як риса джерела, на наш погляд, вирізняє мемуари з-поміж інших джерел з історії, надає їм унікальності та специфічного змісту. Емоційна змістовна забарвленість джерела – на відміну від інших історичних джерел мемуари значно яскравіше змальовують подію чи особистість, що описується, вони дають більше змоги зрозуміти сутність історичного періоду. Особистість завжди є головним показником та характеризуючим чинником історичної епохи, саме через призму викладення матеріалу можна судити про її загальний соціально-культурний рівень розвитку. До того ж, емоційна забарвленість мемуарних творів є безперечно цінним аспектом для біографічних досліджень, коли мемуари стають відображенням особистості автора, його психології та власного бачення історичних подій та себе на їхньому тлі. Специфічність – кожен з мемуарів, спогад завжди створюється з тією чи іншою метою, а саме: мемуари як метод самовираження чи самоаналізу, сповідь, прагнення залишити про себе пам'ять у нащадків, зафіксувати своє ім'я в історії тощо [118, с. 363].

М. Казьмирчук виокремлювала дві особливі риси мемуарних джерел: особистісне начало (індивідуальне сприйняття автора), що доцільно було б поєднати із рисами індивідуалізації та суб'єктивізму, та ретроспективність (мемуари виникають після описаних подій). До цього ж автор додав ще одну рису – документальність джерел [119, с. 34].

Говорячи про теоретичні засади мемуаристики, необхідно підкреслити приналежність мемуарів до джерел особового походження, які М. Казьмирчук ділить на дві групи: автокомунікативні (щоденники) та міжособистісні. Останні також розділені на дві підгрупи – джерела з фіксованим адресатом, до яких належать автобіографії, епістолярії та частково мемуари, та джерела з невизначеним адресатом (сповіді, есеїстика, частково мемуарні джерела) [119, с. 15].

На сучасному етапі продовжують створюватися, уточнюються та деталізуватися класифікації мемуарів, загальний перелік яких представлений у праці І. Войцехівської, яка пропонує наступний розподіл: 1) за часом написання: спогади, створені за живими слідами подій [106, с. 415]; більш точно та детально передають історію події; М. Казьмирчук називає їх «найточнішими та найціннішими джерелами» [119, с. 34]; спогади, написані через багато років [118, с. 415]; 2) за характером викладення: усні (розповідь третьої особи); письмові (листи, щоденники, періодика) [118, с. 363]. 3) за формою написання: щоденники – є значним видом мемуарів, адже в них події зазвичай фіксуються того ж дня та визначаються найбільшою достовірністю та синхронним викладенням; спогади – як вже зазначалося, характеризуються власним суб'єктивним баченням та стилем написання автора; автобіографічні записи – головною темою написання є особистість автора, його життя; літературний запис – опрацювання професіоналом спогадів сучасника [118, с. 363]; 4) за авторством написання: мемуари суспільних і політичних діячів; військові мемуари; купецькі мемуари тощо [153].

Остання класифікація характеризується тематичністю інформаційного змісту мемуарних джерел, адже здебільшого представник того чи іншого соціального прошарку приділяв увагу окремій сфері суспільного та державного життя. Наприклад, мемуари німецького генерала Е. Людендорфа «Мои воспоминания о войне» [51] присвячені загалом військовій історії

періоду Першої світової війни; економічні та політичні питання так чи інакше у його творі пов'язані з війною та основними її подіями, військовими тактиками тощо. Мемуари британського державного діяча У. Черчилля «Мировой кризис» [72] висвітлюють здебільшого політичну історію Європи початку XX ст., у них проаналізовані основні політичні лінії та стратегії окремих країн. Спогади австрійського розвідника М. Ронге «Разведка и контрразведка» [64] підтверджують специфіку професійної діяльності автора, який детально описав розвідувальні операції та події війни 1914-1918 рр. Французький дипломат М. Палеолог [59] акцентував увагу саме на дипломатичній історії Росії та Франції, описуючи деталі дипломатичних місій та питань у ході військових подій, політична діяльність правителів здебільшого аналізувалася з боку дипломатичної сфери, політики характеризувалися, перш за все, як дипломати.

М. Казьмирчук виділила підвиди мемуарних джерел на основі їх окремої особливості – усвідомлення автором спогадів того, що їх надруковують. Звідси дві групи джерел – мемуари, які призначені для друку відразу, та мемуари з відкладеною публікацією [119, с. 16].

Р. Пиріг у статті «Мемуари сучасників як джерело з історії української революції 1917-1921 рр.» надав характеристику спогадів провідних постатей доби революції в Україні. Він розподілив твори мемуаристів за критерієм їхньої належності до ідейно-політичних таборів: українського національно-демократичного та ліберально-консервативного; радянського; російського білого руху [158, с. 31]

У своєму дослідженні Р. Пиріг зазначив про так звані «синтетичні видання дослідницького, мемуарного та археографічного характеру» [158, с. 34]. Історик вказав, що підстави для такої кваліфікації дають численні документи, матеріали, епістолярій, що включені до книги. До видань такого жанру Р. Пиріг відніс «Україна в огні і бурі революції» І. Мазепи,

«Відродження нації» В. Винниченка, «Сторінки минулого» О. Лотоцького тощо [158, с. 34].

Зауважимо, що мемуари Ш. Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» [19] також можна характеризувати як синтетичне видання. До своїх спогадів він додав різноманітні документи (Універсали Центральної Ради, циркуляри), матеріали із засобів масової інформації, дослідження українських сучасних йому істориків.

Різнорізні класифікації мемуарних творів дозволяють систематизувати історичне дослідження при вивченні даного історичного джерела.

На сучасному етапі продовжує удосконалюватися критика мемуарних джерел, адже при дослідженні мемуарів перш за все важливою є першочергова перевірка вірогідності змісту. Існує багато факторів перекручення історичної дійсності, такі як соціальний статус автора, його світогляд та умови життя, ставлення до тієї чи іншої події, особистості, що безпосередньо стосуються описаного у спогадах. Критика мемуарних джерел має назву своєрідної експертизи. І. Войцехівська умовно ділить цей процес на п'ять етапів: 1) з'ясування авторства джерела – розпізнавши особистість людини, що написала мемуари, її культуру, освіту, період життя та деякі психологічні риси, можна визначити достовірність написаного, з'ясувати обізнаність автора, що звісно важливо при оперуванні спогадами як історичним джерелом; 2) визначення мети створення мемуарів – обставини, за якими було написано спогад, його передбачувані функції, призначення; 3) з'ясування часу і місця створення спогадів – як вже зазначалося, найбільшу цінність представляють мемуари, написані безпосередньо під час події, що підвищує достовірність та детальність джерела. Місце теж відіграє визначну роль, адже саме учасники подій, свідки, очевидці можуть більш адекватно та осмислено викласти зміст того, що сталося; 4) визначення форми написання мемуарів – важливий етап в експертизі мемуарних джерел,

адже від цього залежить повнота висвітлення інформації; щоденники, спогади, автобіографічні та літературні записи відрізняються один від одного за структурою та детальністю інформаційного викладу; 5) визначення повноти та достовірності джерела – з'ясування вірогідності фактів та правдивості відтворення подій [118, с. 362-364]. На проблемі вірогідності мемуарних джерел також наголошувала Т. Краєва [128].

М. Яременко з приводу дослідження джерел особового походження та зокрема мемуарних джерел виокремлює коло основних систематизуючих питань, відповідь на які зробить огляд спогадів детальним та ретельним: чому автор саме так писав? які джерела його знань? яка відстань між ним та подією, що описується? як на її сприйняття вплинула освіта, релігійні переконання, політичні погляди? [198, с. 74].

Зауважимо також на окремих наукових дослідженнях У. Єловських та І. Веріго, у яких мемуарні джерела розглядаються у контексті обраної ними тематики та постають у спеціалізованому аспекті [111, 211].

Наголосимо також на окремих дисертаційних дослідженнях українських науковців останніх років, а саме на роботи А. Малика «Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» [216], Ю. Каліберди «Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917-1921 рр.» [213], Ю. Щербака «Щоденник» Федора Євлашевського як історичне джерело: структурний аналіз та системна реконструкція» [221], В. Пархоменка «Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914-1921 рр.» [218], В. Іващенко «Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ІХ – початку ХХ століття» [212], М. Федунь «Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості» [219]. Указані наукові праці є значним внеском у розвиток українського джерелознавства в галузі мемуаристики. Проте дослідження ведуться в основному у сфері

мемуаристики вітчизняної. Дисертація Г. Колосової «Ономастикон мемуарів Вінстона Черчилля «My early life»: семантичний та функціональний аспекти» [214] тісно пов'язана з іноземною мемуаристикою, однак специфіка дослідження полягає в аналізі філологічних та лінгвістичних, а не джерелознавчих аспектів спогадів британського політика.

Загалом у літературі розглядається мемуаристика у цілому, мемуари аналізуються безпосередньо як історичне джерело; представлений аналіз здебільшого вітчизняних мемуарних творів. Однак дослідження іноземних спогадів залишилися поза увагою.

Зарубіжні дослідники дещо по-іншому розглядають джерела особового походження. У західній науці простежується інтенсивна тенденція до антропологізації досліджень, зокрема досліджень історичних. У рамках цих процесів зростає роль проявів індивідуальності, присутності категорії «Я», та з'являється поняття его-документів, до яких відносять і мемуарні джерела. На сучасному етапі терміном его-документів займається Р. Деккер, який визначає ці джерела як такі, у яких дослідник поставлений перед «Я» або, у деяких випадках, перед «Він» (Цезар, Генрі Адамс), якщо мова йде про опис та відображення суб'єкта з подальшою присутністю у тексті [201, с. 25]. Дещо пізніше він сформулював більш стисле визначення: «Его-документи – це ті документи, в яких его навмисно або випадково розкриває або приховує себе» [201, с. 25]. Серед дослідників цього поняття виділимо також французьких науковців П.-І. Борепера [199], М. Кассана [200], Ж.-П. Барде [200], С. Муссе [207], які відносять до цієї категорії особисті щоденники, журнали, мемуари, сімейні щоденники, рахункові та судові книги. Серед науковців, що займаються безпосередньо мемуарами та визначенням їх місця у сучасних історичних дослідженнях, – П. Фесс [204], Е. Фарбстейн [203], Дж. Волек [210], які розглядають мемуарні джерела як квінтесенцію літературних та історичних творів.

Таким чином, мемуарні твори є значним джерелом історичного матеріалу. Завдяки мемуарам можна дослідити різноманітні, невідомі документам, сторони життя суспільства, окремі деталі тієї чи іншої епохи, індивідуальні риси різних постатей тощо. Оцінюючи точки зору авторів з приводу різних питань, можна скласти загальну картину сприйняття ними окресленої проблематики, що є важливим для формування історичної картини. Специфічні, притаманні лише мемуарним джерелам риси (такі, як суб'єктивізм, індивідуалізація, емоційна забарвленість тощо) сприяють більш змістовному, детальному та багатоаспектному науковому дослідженню.

1.2. Джерельна база та методи дисертації

Джерельна база дослідження складається з двох груп: документальні діловодні джерела та іноземні джерела особового походження. До першої групи віднесені протоколи засідання Правління Київських вищих жіночих курсів, списки професорів, викладачів та службовців Вищих жіночих курсів та особова справа Ш. Дюброя у Київському комерційному інституті. Групу можна характеризувати як внутрішню документацію учбових закладів. До другої групи винесений твір Ш. Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*», що складає основу дисертаційного дослідження, та низка мемуарів іноземного походження, що деталізують та верифікують результати наукового пошуку. Зауважимо, що вітчизняна мемуаристика періоду української революції представлена спогадами таких авторів, як В. Винниченко [30, 31], Д. Дорошенко [38], М. Грушевський [37], М. Ковалевський [44], В. Затонський [40], М. Галаган [34], І. Мазепа [52], В. Андрієвський [20], Н. Махно [54, 55], М. Омелянович-Павленко [58], Є. Зиблікевич [41], Є. Коновалець [45], О. Лотоцький [50], М. Тишкевич [67] та ін. Дослідженням їх мемуарів займаються такі українські науковці, як Р. Пиріг [157, 158], В. Пархоменко [154, 155, 218], Ю. Каліберда [213], А. Малик [146, 216] та ін. Проте, іноземні спогади досі частково

залишаються поза увагою дослідників. Тому у дисертації було проаналізовано мемуари Ш. Дюброя також у контексті інших іноземних мемуарів цього періоду.

Для більш детального та всебічного вивчення України у першій чверті ХХ ст. та безпосередньо у світлі Першої світової війни усі представлені іноземні мемуари умовно були поділені на чотири окремі групи: 1) спогади представників країн Антанти; 2) твори авторів країн Четверного союзу; 3) мемуари держав-спостерігачів; 4) мемуари російських громадян.

До першої групи були віднесені твори англійських політичних діячів У. Черчилля [72], Дж. Уорда [69], Б. Локхарта [81], Дж. Б'юкенена [24], лорда Ф. Берті [21], Д. Ллойд-Джорджа [49], французьких діячів Е. Евена [76], Ж. Садуля [83], М. Палеолога [59].

До другої групи належать мемуари австро-угорського розвідника М. Ронге [64] та германського імператора Вільгельма II Гогенцоллерна [28], німецьких військових Е. Людендорфа [51], Г. Франца [71], Г. Коппа [46], Е. фон Фалькенхайна [70], майора пруської армії К. Ботмера [222], Е. фон Гепнера [35], М. Гофмана [36], В. Мюллера [56], П. фон Гінденбурга [77], політичних та державних діячів М. Ерцбергера [75], Б. фон Бюлова [25].

До третьої групи відносяться твори польської письменниці С. Коссак-Щуцької [80], литовського автора В. Станкевича [66], фінського політичного діяча К. Маннергейма [53], польських авторів Ф. Пржезицького [82], Б. Януша [79], Я. Хупки [78], С. Газела [33], чеського військовополоненого Я. Ганака [223], латиських авторів Р. Баузе, І. Вациєтиса, К. Іокума [9], словацьких авторів Й. Лабуди, Ф. Мієрного, Ф. Янкеєха, Ш. Штвртецького [23], угорського полоненого Е. Шика [73], американського автора А. Вільямса [29].

До четвертої групи були віднесені мемуари російських авторів Г. Лейхтенбергського [48], О. Редигера [63], П. Ігнат'єва [224], О. Верховського [27], О. Брусилова [22], В. Шульгина [74], В. Канторовича

[42], К. Оберучева [57], Г. Жукова [39], О. Спірідовича [65], О. Гольденвейзера [62], Л. Войтоловського [32].

Спогади авторів країн Антанти характеризуються тим, що, з одного боку, висвітлюють основні події першої чверті XX ст. на Україні, надаючи додаткові відомості про вже відомі історичні факти, з іншого боку, вони є безцінним ресурсом дослідження іноземної думки щодо української проблеми часів Першої світової війни. Завдяки цим мемуарам стає доступним вивчення декількох різних думок російського суспільства щодо подальшого розвитку як російської держави, так і української, ставлення союзників Росії у Першій світовій війні до неї самої та до України як її частини.

Мемуари авторів держав Четверного союзу містять, перш за все, опис загальних політичних та військових подій 1914-1918 рр. Україна в них не розглядається як окрема потенційно самостійна держава, а український народ як окрема нація, у представлених описах вона вважалася лише складовою Росії, а назви «Україна» та «українці» використовуються лише задля окреслення частини території єдиної російської держави.

Твори країн-спостерігачів здебільшого є джерелом для вивчення загальних історичних подій, що відбувалися в Україні, зокрема у Києві з 1914 по 1917 рр. Тим не менш, описуючи соціально-політичне становище у Києві, на Волині, автори називають їхніх жителів «русским народом», не вказуючи етнічної назви «українці».

Спогади російських мемуаристів можна умовно поділити на три групи, базуючись на їх позиціях щодо українського питання: до першої групи належать автори, що бачили перспективу незалежного розвитку України (К. Оберучев, О. Верховський), до другої групи були віднесені автори, негативно налаштовані до України (О. Редігер, А. Спірідович, В. Шульгін), до третьої – мемуаристи, що не відокремлювали Україну від Росії і бачили

українські території та український народ як частину російської держави (О. Брусилов, Г. Лейхтенбергський).

Для змістовного дослідження бачення України іноземними авторами мемуари було проаналізовано за тематичним принципом; були виокремлені погляди іноземців щодо економічного розвитку українських земель, їхні позиції щодо проблеми українського національного та державного питання, а також спогади щодо політичної ситуації у державі.

Економічний аспект життя українського суспільства було окреслено у мемуарах М. Рафеса [60, 61], Е. Евена [76], О. Редігера [63], Р. Баузе, Вациетиса, К. Іокума [9], Е. Людендорфа [51].

Українське питання зачіпається у мемуарах таких авторів: У. Черчилль [72], Дж. Уорд [69], Дж. Б'юкенен [24], В. Гогенцоллерн [28], Ф. Пржезицький [82], Б. Януш [79], М. Ронге [64], А. Вільямс [29], Д. Ллойд Джордж [49], Е. фон Фалькенхайн [70], К. Ботмер [222], В. Тоган [68], П. фон Гінденбург [77], М. Ерцбергер [75], К. Маннергейм [53], Е. Шик [73], Г. Копп [46], Я. Хупка [78], Я. Ганак [223], С. Газел [33], Е. Евен [76], Ж. Садуль [83].

Державно-політичним подіям в Україні приділили увагу Й. Лабуда [23], О. Верховський [27], В. Станкевич [66], С. Коссак-Щуцька [80].

До військового аспекту української історії зверталися О. Брусилов [22], В. Кейтель [43], М. Палеолог [59], Е. фон Гепнер [35], Б. фон Бюлов [25], В. Мюллер [56], Е. Людендорф [51], П. Ігнатьєв [224], Р. Баузе [9], У. Черчилль [72], В. Шульгін [74], О. Редігер [63], К. Ботмер [222], Ф. Мієрний [23], Ф. Янкеєх [23], Ш. Штвртецький [23], Е. Шик [73], М. Гофман [36], Б. Локхарт [81], Г. Франц [71], В. Канторович [42].

Отже центральне місце у джерельній базі дослідження посідають мемуари Ш. Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» [19], що також складають її основу. Додаткову роль грають мемуари цього періоду інших іноземних авторів та діловодні документальні джерела. Запропоноване автором розподілення іноземних мемуарів за належністю їх авторів до

політичних блоків Першої світової війни дозволило більш усебічно розглянути актуальні проблеми в Україні, а також більш змістовно дослідити спогади Ш. Дюброя та зробити їх верифікацію.

Методологічна база дослідження охоплює як загальнонаукові, так і спеціальні методи (безпосередньо історичні).

Щодо теоретичних загальнонаукових методів, у роботі був використаний метод сходження від абстрактного до конкретного. До основних застосованих у дослідженні експериментальних методів можна віднести метод порівняння, який відображається у наявності зіставлення іноземних мемуарів одного періоду між собою; присутнє порівняння мемуарів Ш. Дюброя з іншими французькими спогадами, розглядається порівняльна характеристика точок зору іноземних авторів щодо українського питання загалом, української економіки, проблеми історичного розвитку українських земель, характеризуються порівняння українського етносу з іншими народами тощо.

Використання емпірично-теоретичних методів виражається у застосуванні методів аналогії, абстрагування, індукції та дедукції.

За методом аналогії були визначені окремі ознаки та специфічні риси мемуарів Ш. Дюброя у спорідненості з іноземними мемуарами загалом та безпосередньо французькими спогадами.

Метод абстрагування дозволив зосередитися на найбільш значних характеристиках спогадів французького автора, дослідити окремі сторони його розповіді та точки зору щодо найвагоміших питань історії України, зокрема політики, економіки, війни 1914-1918 рр., українського питання та національної ідентифікації тощо.

На базі методу індукції були сформульовані теоретичні знання щодо специфіки та особливостей іноземних мемуарів, визначені основні їхні риси: 1) художній стиль написання – усі без виключення мемуари представляють собою специфічні літературно-художні твори з наявністю художніх прийомів

(епітетів, метафор, порівнянь, уособлення, авторських фраз та скорочень та ін.), діалогів та припущень; присутнє розділення текстового масиву на глави та параграфи та ін.; 2) аналітично-компаративний характер написання – іноземні автори при написанні своїх спогадів використовують порівняльний метод, що зумовлено їхньою приналежністю до своїх країн; яскраво виражене порівняння подій на Україні з ситуацією у власній країні допомагає виявити спільні та відмінні риси; автори наводять також аналіз подій та своє особисте враження та ставлення до того, що відбулося; у багатьох мемуарах, де наведена характеристика тієї чи іншої країни, аналізуються всі державні сфери, а також проводиться паралель із іншими державами; безпосередньо Ш. Дюброй під час розповіді надавав порівняння політиці та економіці української та російської держав, зіставив походження та генезу українського, російського та польського народів, порівняв психологічні портрети народів тощо [19]; Е. Евен взагалі порівнює у спогадах українську та французьку республіки, оцінює їх більше з політичної точки зору [76]; 3) наративний стиль викладення – виражається у розповідній формі написання тексту, що полегшує сприйняття інформації та дозволяє поглибитися у деталі подій; саме наративність є специфічною рисою мемуарів як історичного джерела, що виділяє їх з-поміж інших; кожен з мемуарів має власну особливу структуру: розповідь за часом подій, місцем; розподілення на розповіді про окремих постатей та їхню діяльність тощо. Ш. Дюброй, наприклад, структурував виклад спогадів за тематикою: він окреслив власні враження та безпосередньо основні моменти подорожі, детально розглянув основні політичні події, що відбувалися з 1917 по 1919 рр., проаналізував економічну систему України та надав їй особисту оцінку, розглянув генезу українського народу, їхнє походження, національні риси, свідомість, культуру та історію [19].

При написанні роботи були застосовані також такі методи: метод аналізу – у роботі представлено докладне вивчення та оцінка іноземних

мемуарів, детально досліджується твір французького автора Ш. Дюброя, аналізується подана у його спогадах історична інформація щодо української держави, його погляди та враження, виокремлюється загальне ставлення до України та українського народу; метод синтезу – у роботі представлене узагальнення особливостей та специфічних рис спогадів; синтезується загальне враження іноземців, окремо французьких авторів та безпосередньо Ш. Дюброя стосовно України та її подальшого державного та політичного розвитку; структурно-функціональний – досліджуваний вид джерел має свою структуру та особливості, водночас він є структурним компонентом джерелознавства.

З кола спеціальних методів історичного дослідження були обрані хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системно-структурний методи.

Застосування хронологічно-проблемного методу дослідження виражається у розгляді вказаної проблематики за конкретно-визначеними проміжками часу, всередині яких вивчаються окремі проблеми держави та суспільства (за мемуарами Ш. Дюброя, який окреслює розвиток культури, економіки, політики української держави протягом 1917, 1918 та 1919 рр.).

За допомогою проблемно-хронологічного методу було досліджено те, яким чином французький автор Ш. Дюброй бачив поступовий розвиток української історії, української культури, генезу народу, його національну самосвідомість та державний розвиток загалом.

Порівняльно-історичний метод був застосований з метою дослідження змін, що відбулися в українській державі та суспільства очима Ш. Дюброя, окремі тенденції державного розвитку тощо. Також у дослідження проведений порівняльний аналіз іноземних мемуарів загалом з французькими спогадами та безпосередньо спогадами Ш. Дюброя: мемуари порівнювалися за тематичним та хронологічним принципами, тобто досліджувалися точки зору авторів-представників різних країн щодо визначеного кола проблем:

економічного розвитку України, її політичний потенціал, перспективи державного розвитку, наявність власної державності та нації, загальне ставлення іноземців до українського питання тощо.

Системно-структурний метод дозволив розглянути коло визначених питань як у загальній системі, так і по окремих структурах (елементах) проблематики. Погляди іноземців на проблему становлення та розвитку української держави у першій чверті XX ст. було систематизовано, завдяки чому виокремлюється цілісне іноземне ставлення щодо України та українського народу. До того ж, оцінки іноземних авторів групуються за належністю їхніх країн до певних політичних альянсів того часу: Антанта, Четверний союз, інші країни-спостерігачі тощо.

Виходячи з вищезазначених методів, були окреслені такі принципи написання роботи: принцип всебічності розгляду досліджуваних понять; принцип усебічного вивчення досліджуваного явища; принцип системності.

Принцип усебічності розгляду досліджуваних понять дозволив детально дослідити українську історію з різних сторін: були вивчені економічна сфера, яку Ш. Дюброе змістовно виклав у своїх мемуарах, приділивши увагу процесам розвитку сільського господарства, легкої та важкої промисловості тощо; питання історії української держави, участі її у війні 1914-1918 рр. та у революції 1917 р. в Росії; проблеми державного становлення України та національної ідентифікації, культурно-психологічна сфера життя українського суспільства.

Принцип усебічного вивчення досліджуваного явища полягає у докладному дослідженні української історії не тільки за мемуарами Ш. Дюброе, а й за спогадами інших іноземних авторів, їх зіставленні одне з одним та з'ясування загальної картини сприйняття ними української держави на момент написання мемуарів.

Завдяки принципу системності усі державні та суспільні сфери України були представлені у єдиній системі, складові елементи якої взаємопов'язані та взаємозалежні.

Загалом, використання вищезазначених методів та принципів дозволило зробити дослідження більш глибоким, змістовним та усебічним. Саме їх комплексне застосування сприяло системному огляду проблематики дисертації, вивченню різногалузевих аспектів, зокрема у сферах економіки, політики, культури України, окремих державних та національних питань, актуальних на період до 1919 р. тощо.

Отже, мемуаристика є невід'ємною частиною історичного джерелознавства. Мемуари деталізують науковий пошук, допомагають побачити події «зсередини». Їх основними рисами є індивідуалізація, суб'єктивізм, емоційна змістовна забарвленість джерела, специфічність. Серед класифікацій мемуарних джерел виділимо найбільш поширені: за часом написання (спогади, створені під час подій та створені через роки), за характером викладення (усні та письмові), за формою написання (щоденники, спогади, автобіографічні записи, літературний запис), за авторством написання (мемуари суспільних і політичних діячів, військові та купецькі мемуари) і т.і.

Під час використання мемуарів у процесі історичного дослідження важливим етапом є перевірка їхньої вірогідності. Ця критика розподіляється на такі етапи: з'ясування авторства джерела, визначення мети створення мемуарів, з'ясування часу і місця створення спогадів, визначення форми написання, визначення повноти і достовірності джерела.

Іноземна мемуаристика сьогодні представляє собою великий масив історичної інформації. Проте, через відсутність перекладу більшість мемуарів іноземного походження залишається поза увагою дослідників. Однак, значення мемуарів іноземного походження унікальне. Мемуари дозволяють поглибитися у дослідження психологічних рис історичної епохи,

її головних моральних принципів та суспільних підвалин, проаналізувати ставлення іноземців до подій на Україні, скласти загальну картину бачення України іноземцями та ін. Серед основних рис іноземних мемуарів було виділено художній стиль написання, аналітично-компаративний характер, наративний стиль викладення.

РОЗДІЛ 2. ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ, ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА КУЛЬТУРНЕ ПИТАННЯ НАРОДУ УКРАЇНИ В ПРАЦІ ШАРЛЯ ДЮБРОЯ

2.1. Загальна характеристика та структура праці «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*»

Особа француза Ш. Дюброя є майже невідомою на теренах України. Його ім'я згадується лише у декількох наукових статтях, присвячених діяльності французьких викладачів в українських навчальних закладах та у контексті питання української місії в Парижі 1918 р. [85; 160].

Роки життя Ш. Дюброя достовірно невідомі. Виходячи з того факту, що після здобуття вищої освіти він декілька років викладав у Румунії, а також спогадів «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*», можна припустити, що на момент прибуття до України на початку 1917 р. йому було близько тридцяти – тридцяти п'яти років. В Україні остання згадка про Ш. Дюброя датована 1920 р. у контексті виходу чергового випуску часопису «*France et Ukraine*», до редакції якого він входив. До цього часу він займав активну суспільно-політичну позицію, зокрема займався публіцистичною діяльністю. Більше згадок про французького діяча немає.

Ш. Дюброй здобув освіту у Франції: він навчався на факультеті літератури у місті Лілль та у комерційній школі Піж'є у Парижі [1, арк. 1].

До листопада 1916 р. Ш. Дюброй із родиною перебував у Бухаресті, де він викладав французьку мову та літературу в Інституті для дівчат національної православної спільноти Румунії, в Інститутах «*Despina Doamna*» та «*Modele*», а також у декількох гімназіях [1, арк. 1], але через небезпечну військову ситуацію, зокрема вступ до Бухаресту австро-німецьких загонів, він був змушений покинути країну та переїхати до української столиці, куди він прибув 6 січня 1917 р. В Україні французький діяч був уперше, він не знав української мови, не знав менталітету українського народу, його

традицій та звичаїв. Саме це спонукало його на написання свого мемуарного твору – твору-спостереження та детального знайомства з чужою країною. Ш. Дюброею знаходився на території України два роки, і за цей час він детально вивчив майже усі сфери життя українського народу, починаючи від географічного розташування та кліматичних особливостей і закінчуючи її найгострішими суспільно-політичними проблемами.

Відзначимо те, що Ш. Дюброею був людиною вельми освіченою та ерудованою, що надає його праці більшої цінності та об'єктивності. Приїхавши до Києва, француз влаштувався на службу тимчасовим викладачем французької мови до Вищих жіночих курсів м. Києва [2, арк. 12; 3, арк. 266] та Жіночої спеціальної гімназії А. Алексєєвої [1, арк. 4] на кафедру історії французької літератури. Він також подав свої документи до Київського комерційного інституту на аналогічну посаду, його кандидатуру було затверджено на Раді інституту, але до викладання він так і не приступив через політичну ситуацію в Україні наприкінці 1918 р. [1, арк. 10].

У 1920 р., повернувшись до Парижу, Ш. Дюброею увійшов до складу редакційної колегії французької щотижневої газети «France et Ukraine», перший номер якої вийшов 9 січня 1920 р., а останній – 7 травня 1920 р. Цікаво, що мета проекту була співзвучна з метою створення мемуарів Ш. Дюброею: пропагування у Франції знань про Україну. Редакційна колегія складалася як з французьких представників (Ш. Дюброею, Ж. Пелісьє, Е. Утен, М. Утен, Ф. Тесьє), так і з українських діячів (І. Борщак, Ф. Савченко, А. Сербіненко, В. Тимошенко, М. Рудницький, М. Кушнір) [85, с. 103-104].

Мемуарист узагалі дуже цікавився політичним життям України, про що свідчать його контакти із представниками українського уряду. Він не тільки детально аналізував головні проблеми українського суспільства, такі, як національна самоідентифікація, проблеми формування та становлення України як держави, питання визнання її європейським світом, взаємовідносини із Росією тощо, а й був досить добре ознайомлений із

постатями таких українських політичних фігур як П. Скоропадський, С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський, на біографічних відомостях яких він зупинявся під час розповіді. Так, спостерігаючи за участю дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції, він разом із групою небайдужих французьких політиків склав доповідь під назвою «Причини невдачі української місії у Парижі», яку було передано І. Мазепі 25 вересня 1919 р. У доповіді було окреслено основні промахи української делегації, серед яких, головним чином, посприяли невдачі внутрішні чвари та відсутність дисципліни та злагоди, що потягнуло за собою негативні наслідки для України як суб'єкта міжнародних відносин [160, с. 3-44.].

Спогади Ш. Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» було видано у 1919 р. у Парижі видавництвом Henri Paulin Editeur (адреса: Paris, rue Rivoli, 3). Рукопис спогадів не зберігся, а публікація 1919 р. на сьогоднішній день зберігається у бібліотеці Торонтського університету, куди вона потрапила у 1967 р. разом з іншими творами з колекції Кетлін Маділл. До цього спадку належать різноманітні видання XIX–початку XX ст., зокрема «*Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia*» («Подорож у Росії, Криму, Кавказі та Грузії») (1825 р.) англійського мандрівника Р. Лиала, «Основ'яненко» (1856 р.) Г. Данилевського, «Твори» (1895 р.) С. Руданського у 4-х томах, «*Moravsky zemsky archiv*» («Моравський земський архів») (1908 р.) німецького історика Б. Бретхольца, твори чеських авторів «*Hudba Prameni*» («Джерела музики») (1903 р.) В. Йєбави, «*Babicka*» («Бабуся») (1855 р.) Б. Нємцової тощо.

Публікація 1919 р. представляє собою друковане видання у вигляді книги загальним обсягом 145 сторінок із передмовою, післямовою автора та картою України, складеної Ш. Дюброєм під час перебування в країні.

Жанр твору «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» можна охарактеризувати як комбінований, тобто такий, що містить у собі елементи мемуарів та дослідницької праці. Мемуари можна умовно розділити на дві

складові частини: безпосередньо спогади Ш. Дюброя про своє перебування в Україні та дослідницька частина з елементами мемуарів.

Про освіченість автора мемуарів говорить не тільки специфіка його професійної діяльності, а й стиль його твору, який можна окреслити як науково-художній. Мемуари автора не просто демонструють його спостереження про Україну, а містять у собі докладний аналіз різноманітних державних документів, циркулярів, постанов, універсалів Української Центральної ради, витягів із засобів масової інформації, зокрема, з газети «Киевская мысль», численних творів української літератури тощо. Отже, французький автор писав свої мемуари не просто з метою фіксації своїх вражень про подорож, він ретельно вивчав історію України та її культуру, був захоплений її народом.

Ш. Дюброй добре знав Київ, що знайшло відображення у мемуарах у вигляді численних згадок про київські райони, вулиці, визначні місця тощо.

Також, автор зробив на рідкість повний аналіз географічного розташування України, його переваг та недоліків, оцінив природні ресурси країни та її економічні перспективи.

Мемуари Ш. Дюброя «Deux années en Ukraine (1917-1919)» складаються з авторського вступу, що містить розмірковування француза щодо української держави та її місця на геополітичній карті Європи; трьох основних частин, розбитих на підрозділи, що деталізують та систематизують інформацію, подану автором; післямови, в якій автор узагальнив подані відомості щодо України та оцінив перспективи її подальшого розвитку як держави та взаємовідносини із іншими європейськими країнами та Росією.

Проаналізуємо основний зміст та надамо загальну характеристику основним частинам мемуарів.

Перша частина має назву «Моя подорож до України» («Mon séjour en Ukraine») і ділиться на двадцять шість підрозділів. У першому підрозділі «Mon arrivée à Kiev» («Мій приїзд до Києва») автор познайомив нас із

обставинами свого переїзду до столиці України, а також із першими днями свого перебування у Києві. Він розповів про свої перші враження від його архітектури, укладу та ментальних особливостей та звичок його населення.

Другий підрозділ «Kiev avant la Révolution» («Київ до революції») Ш. Дюброй присвятив своїм спостереженням щодо категорії військових та їх дивних для нього поведінкових рис, що різко, за його твердженням, змінилися вже з перших днів революції.

У третьому підрозділі «La Révolution russe à Kiev» («Російська революція у Києві») французький викладач розповів про початок революції та її сприйняття київським населенням, а також про дні, що передували цим подіям, загальні настрої та атмосферу у місті. Уже в цьому підрозділі автор наголосив на окремих особливостях характеру українського народу, що його приємно здивували.

Підрозділ «Le mouvement nationaliste ukrainien» («Український націоналістичний рух») надає інформацію щодо масштабів та потужності національного руху, а також щодо створення Української Центральної Ради, її складу та програми її діяльності.

П'ятий підрозділ під назвою «Démêlés de la Rada avec le Gouvernement provisoire» («Чвари між Радою та Тимчасовим урядом») містить відомості про II Всеукраїнський військовий з'їзд, а також про проголошення Першого універсалу Центральної Ради та основних його пунктів.

У шостому підрозділі «Visites de Français à Kiev» («Візити французів до Києва») автор загалом розповів про взаємовідносини України та Франції, що висвітлювалися у приїзді до української столиці французького політика Альбера Тома, численних французьких медичних місіях до України, а також у діяльності французького спостерігача Жана Пелісьє, до якого в Ш. Дюброя було особливо добре ставлення.

Сьомий підрозділ під назвою «L'offensive de Galicie» («Наступ у Галичині») представляє собою опис військових подій в Галичині та панічної

атмосфери не тільки у цьому регіоні, а й у інших містах України, зокрема у Києві; автор розповів про захоплення Галича, тимчасовий відступ австро-німців, який втім змінився їх наступною атакою, а також про обурення та страх, викликаних цими подіями, на фронтах.

Наступний підрозділ має назву «Reprise des pourparlers entre Kiev et Pétrograd» («Повторні переговори між Києвом та Петроградом») та містить інформацію щодо особливостей взаємовідносин між Тимчасовим урядом та Центральною Радою, про видання Другого універсалу та його основні положення, а також про непрості умови його прийняття.

У дев'ятому підрозділі «Le coup d'Etat des Bolcheviks» («Державний переворот більшовиків») Ш. Дюброй описав історично значимі для російської держави події, а саме – повалення царя Миколи II та його уряду, а також про їх наслідки для України. До того ж, у цьому підрозділі автор порушив питання про історію більшовиків та витоки їх ідеології: він не тільки висвітлив історію їх появи, а й приділив увагу основним принципам їх політики, лозунгам та обіцянкам, їх руйнівному впливу на життя російської та української держав. Зазначимо, що французький діяч не тільки не приховував свого вельми негативного ставлення до більшовиків та їх ідеології, а й усіляко підкреслював свою ненависть до них, називаючи їх «німецькими агентами».

Наступний підрозділ – «Emeute sanglante à Kiev» («Кривавий бунт у Києві») – є своєрідним продовженням доводів автора щодо більшовицького беззаконня безпосередньо на теренах України. Автор розповів про бунт проти О. Керенського, який тоді ще користувався підтримкою, у Києві, про завязаті бої у місті, про ганебний спосіб ведення бою більшовиками та їх жорстоку розправу із своїми ворогами, зокрема, з молодими київськими юнкерами, яких було безжалісно розстріляно.

Одинадцятий підрозділ присвячений опублікуванню Третього Універсалу та проголошенню Української Народної Республіки. Також автор

окреслив передумови прийняття Четвертого універсалу. Відмітимо доволі змістовний виклад подій автором, його політичну та військову обізнаність.

Підрозділ «L'Ukraine veut rester fidèle à l'Entente» («Україна бажає залишитися вірною Антанті») Ш. Дюброй присвятив своєрідному геополітичному аналізу ситуації в Європі під час Першої світової війни, а також ролі у ній української держави. У підрозділі міститься інформація про внутрішні чвари у Генеральному Секретаріаті щодо подальшої політичної орієнтації останнього. Автор додав також свідчення щодо передумов початку війни українців з більшовиками.

Тринадцятий підрозділ під назвою «Ultimatum du Gouvernement des Soviets russes» («Ультиматум уряду Російських Рад») автор присвятив розповіді про початок атаки радянського уряду на Україну. Француз наголосив у цій частині на тяжкому становищі української держави, що опинилася на той момент між двома ворогами – австро-німцями та більшовиками, і яка, незважаючи на це, залишилася вірною Союзним державам.

У підрозділі під назвою «Succès des troupes bolchevistes en Ukraine» («Успіх більшовицьких загонів в Україні») Ш. Дюброй надав відомості щодо наступу більшовиків на Україну та безпосередньо на українську столицю.

«Seconde émeute à Kiev» («Другий бунт у Києві») представляє собою опис жахливих подій у Києві наприкінці січня – початку лютого 1918 р. Автор розповів про несамовиті битви, жорстокі вбивства та гучні вибухи та постріли, дефіцит продуктів тощо.

Шістнадцятий підрозділ «Prise de Kiev par les Bolcheviks» («Взяття більшовиками Києва») є логічним продовженням попередньої розповіді. Автор детально описав свої спогади про жахливу атмосферу у місті, що стала вже довготривалою, про стрімкий наступ більшовиків та безрезультатний опір загонів С. Петлюри.

Підрозділ «Kiev sous le régime des Soviets» («Київ під владою Рад») висвітлює інформацію щодо режиму Рад у Києві, а також щодо постаті та особистості Муравйова. Зокрема, Ш. Дюброй розповів про напружену атмосферу у місті на той момент, про жахливий тиск з боку окупантів та про дефіцит їжі.

У підрозділі вісімнадцятому під назвою «Kiev évacuée par les Bolcheviks» («Київ, покинутий більшовиками») автор розповів про відступ з міста більшовиків, про від'їзд з України французьких місій на чолі з генералом Табуї, а також про початок вступу до України німців, які заявили усьому світу, що «саксонці звільнили українську столицю».

Наступний підрозділ «Coup d'Etat des Allemands» («Німецький державний переворот») містить відомості щодо усунення від влади уряду Центральної Ради, а також щодо приходу до влади П. Скоропадського, який, за думкою Ш. Дюброя, був ставлеником німців.

У підрозділі «Le Gouvernement du Hetman Skoropadsky» («Уряд гетьмана Скоропадського») автор детально описав структуру уряду, а також особовий його склад, коротко надавши основні відомості про кожного з його членів. Автор розповів про жорстку антиукраїнську гетьманську політику, про численні заборони, цензуру тощо. У той же час, французький діяч вказав на факти визнання П. Скоропадським та його урядом політичної незалежності України, що він підтвердив низкою фрагментів з київських газет, що містили окремі документи, виступи та промови гетьмана. Однак, сам автор наголосив, що усе це було лише хитросплетіннями керівництва, за якими були завуальовані справжні його політичні плани щодо об'єднання «реакційної Росії».

У наступному підрозділі «Petlioura» («Петлюра») Ш. Дюброй висловив своє захоплення його персоною та навіть надав його основні біографічні відомості, зокрема усі етапи його державницької діяльності.

Підрозділ «Skoropadsky et l'Entente» («Скоропадський і Антанта») автор присвятив опису зовнішньої політики Гетьмана, а також зміні його політичної орієнтації з германофільської на франкофільську. Також приділяється увага окремим аспектам взаємовідносин П. Скоропадського та Союзних держав, зокрема Франції.

Двадцять третій підрозділ «Encerclement de Kiev par l'armée de Petlioura» («Блокада Києва армією Петлюри») логічно продовжує опис військово-політичних подій в Україні в цілому. Автор розповів про продовольчу кризу, що спіткала жителів Києва, про нечувані ціни на продукти та постійну напружену атмосферу у місті.

У підрозділі двадцять четвертому, що має назву «Prise de Kiev par Petlioura» («Взяття Києва Петлюрою»), Ш. Дюброй вже описав безпосередню владу С. Петлюри у Києві.

Наступний підрозділ «Le Directoire et les représentants de l'Entente» («Директорія та представники Антанти») містить інформацію щодо створення Директорії та основних віхах її політики. Він розповів про численні делегації Директорії, зокрема до Ясс та Одеси з метою налагодження стосунків із Союзними державами, а також про перманентну боротьбу із наступом більшовиків.

Останній підрозділ першої частини Ш. Дюброй присвятив розповіді про своє довготривале та довгоочікуване повернення на Батьківщину.

Друга велика частина під назвою «L'Ukraine» («Україна») складається з дев'ятнадцяти підрозділів та містить загальну довідкову інформацію про українську державу.

У першому підрозділі – «Frontières» («Кордони») – автор описав територіальні особливості України, а також указав її країн-сусідів.

Далі, у другому підрозділі «Orographie» («Орографія»), він надав повну характеристику земельним ресурсам України, зокрема дослідив ландшафт

країни, особливості її ґрунту і досить докладно оцінив земельний потенціал держави.

У підрозділі третьому «Hydrographie» («Гідрографія») автор надав детальний опис водних ресурсів України. Він розповів не тільки про головні ріки, озера та моря на українських територіях, а й вказав головні порти та їх значення для держави.

Далі автор продовжив свою розвідку характеристикою головних українських міст (четвертий підрозділ); він перелічив найзначніші з них (Київ, Одеса, Харків, Львів, Катеринослав, Херсон, Миколаїв тощо), а також додав відомості щодо кількості населення у кожному місті.

У п'ятому підрозділі Ш. Дюброй зупинився на особливостях українського клімату.

У наступному підрозділі «Importance de l'Ukraine» («Важливість України») французький діяч надав власну оцінку України як держави та її ресурсного потенціалу. До того ж, автор окреслив політичне значення українських земель в європейському просторі.

Сьомий підрозділ Ш. Дюброй присвятив деталізованим описам особливостей місцевого ґрунту, а також наголосив на масштабах розвитку сільськогосподарської галузі в Україні. До того ж, автор надав цінну статистику з вирощування різних сільськогосподарських культур та кількості оброблюваних земель. У підрозділі міститься інформація щодо лісових ресурсів української держави, бджільництва, скотарства, птахівництва, садівництва та городництва. Усі описи підкріплені статистичними відомостями, що додає дослідженню автора об'єктивності та науковості.

У підрозділі «Productions du sol» («Корисні копалини») Ш. Дюброй описав українські мінеральні ресурси. Він надав цифри видобутку в Україні срібла, цинку, міді, золота, вугілля та нафти. Усі відомості про корисні копалини автор також співвідніс із географією країни.

У дев'ятому підрозділі автор стисло оглянув сфери діяльності як мисливство та рибальство та відмітив їх доволі незначний характер порівняно із іншими європейськими країнами.

Після описів географічних особливостей та природних багатств Ш. Дюброй проаналізував рівень розвитку української промисловості. У підрозділі «Industrie» («Промисловість») він надав стислу характеристику чоботарству, столярному ремеслу, бондарному виробництву, гончарству, млинарству, винокурінню тощо. Всі матеріали автор мемуарів підтверджував даними офіційної статистики, що безперечно поглиблює його розповідь і надає дослідникові матеріал для більш глибокого вивчення економічної історії України.

В одинадцятому підрозділі «Commerce extérieur» («Зовнішня торгівля») Ш. Дюброй приділив увагу українському експорту та імпорту, а також детально вказав категорії товарів та відсотки їх збуту.

Завершивши аналіз економіки України, автор дослідив культурну сферу життя українського суспільства, що знайшли своє відображення з дванадцятого по шістнадцятий підрозділи. Автор надав змістовну характеристику українській літературі та українській історії. Зауважимо, що французький діяч досить ретельно вивчив найвідоміші українські літературні твори, ознайомився із біографіями поетів та письменників України, про що свідчать численні описи сюжетів різних творів, характерів головних героїв та оцінка вкладів різних авторів в розвиток української літератури. Ш. Дюброй, описуючи епічну українську поезію, згадав героїчні пісні, «Слово о полку Ігоревім» тощо. У підрозділі «Poésie lyrique» («Лірична поезія») автор продемонстрував обізнаність із тематикою та стилем творів таких письменників як М. Шашкевич, Ю. Федькович, П. Куліш, Леся Українка, Х. Алчевська, Т. Шевченко, творчість якого він виділив окремо.

Розповідаючи про українські романи та новели, Ш. Дюброй згадав Г. Квітку-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, М. Вовчок, П. Мирного,

О. Куліша, І. Франка, М. Коцюбинського, називаючи найвідоміші твори кожного з них.

В останньому підрозділі другої частини під назвою «Histoire» («Історія») автор послідовно описав розвиток української історіографії, указав основні етапи її становлення та ключових українських істориків, таких як М. Грушевський, В. Винниченко, О. Левицький, С. Томашевський тощо.

Третю велику частину свого мемуарного твору під назвою «Les Ukrainiens» («Українці») Ш. Дюброй повністю присвятив українському народу. Автор розмірковував над українським менталітетом, над тими відмінними рисами, що відрізняють українців від інших народів, зокрема від росіян, а також проаналізував можливі шляхи та перспективи розвитку держави України та українського суспільства. Ця частина складається з дев'яти підрозділів. У завершенні частини автор додав детальну карту України.

Перший підрозділ третьої частини має назву «Le terme "Ukraine"» («Термін "Україна"») та містить розмірковування автора щодо походження назви української держави, етимології самого терміну, а також його історії. До того ж, Ш. Дюброй навів низку доводів щодо історичного незалежного статусу України та національної ідентичності українського народу.

Підрозділ «Le peuple ukrainien diffère des autres Slaves» («Український народ відрізняється від інших слов'ян») логічно продовжує думки автора щодо унікальності українців. Він зупинився на антропологічних рисах народу, а також склав його цілісний психологічний портрет.

У третьому підрозділі під назвою «L'Ukraine est une nation» («Україна як нація») Ш. Дюброй навів низку аргументів противників української незалежності, що намагалися довести відсутність історичної традиції України та українського народу, їх самотності та унікальності. Сам автор, у свою чергу, ще раз демонструючи свою позицію, зупинився на окремих історичних фактах, що свідчили про давні витoki державності

України. Також французький діяч у цьому підрозділі зазначив про численні перешкоди процесам формування української держави з боку Польщі та Росії.

У четвертому підрозділі Ш. Дюброй окреслив особливості української армії як однієї з основних ознак держави. Він проаналізував витoki та історію її формування, а також її участь та вплив на події революції в Україні.

Наступна підчастина – «Le peuple ukrainien veut vivre indépendant» («Український народ хоче жити незалежно») – містить розмірковування автора щодо національних прагнень українців та їх боротьби за набуття Україною незалежного статусу. Ш. Дюброй наполягав на тому, що саме простий український народ, а зовсім не політичні партії, бажав самостійності рідної країни. Цю свою думку автор продовжив у шостому підрозділі «Le peuple ukrainien a gardé le sentiment national» («Український народ береже національні почуття»). Ш. Дюброй укотре захоплювався патріотизмом українців та численними його проявами, такими як любов до державної символіки, державних кольорів, рідної мови, української народної літератури тощо.

Неодноразово демонструючи свою нелюбов до більшовицької ідеології та більшовиків, Ш. Дюброй усіляко намагався заперечити їх зв'язок із Україною, як, наприклад у підрозділі сьомому «L'Ukraine n'est pas bolcheviste» («Україна – не більшовицька»), у якому він детально описав несприйняття українцями постулатів більшовиків на відміну від народу російського.

У восьмому підрозділі «L'Ukraine n'est pas l'instrument de l'Allemagne» («Україна не є інструментом Німеччини») французький діяч протягом розповіді намагався спростувати твердження про зв'язок українського націоналістичного руху із Німеччиною, до військової політики якої він, як громадянин Союзної держави, ставився вельми негативно. Також у цьому

підрозділі автор порушив питання підписання Брест-Литовського мирного договору та його впливу на українську державу.

Останній підрозділ третьої частини мемуарів Ш. Дюброя представлений висновками та розмірковуваннями автора щодо подальшої долі української держави та майбутнього її народу. Автор навів також власні прогнози щодо подальших процесів становлення держави, а також її ролі у найближчий для нього час.

Французький мемуарист Ш. Дюброй, створюючи мемуари, опирався не тільки на власні спостереження та припущення, а й на певне коло джерел та літератури, що обґрунтовує цінність та науковість його дослідження України з різних сторін її життя. Усі використані ним джерела можна умовно поділити на окремі групи, характеристика яких буде викладена нижче.

Досліджуючи походження українців та їх етнічну приналежність та риси, Ш. Дюброй вивчав роботи антрополога та географа Елізе Реклю та психолога Альфреда Фульє «Психологічний ескіз європейських народів», що дозволило йому не тільки скласти загальний портрет сучасного йому українця, а й проаналізувати основні його відмінності від інших народів Європи.

Характеризуючи середньовічну та нову історію української держави автор керувався змістом, насамперед, літописів, а саме Київського, Галицько-Волинського, козацьких літописів (окремо він наголосив на літописі Самійла Величка). Зауважимо, що за текстом мемуарів можна зробити припущення, що Ш. Дюброй ознайомився зі змістом джерел, що виражається у його чіткому викладенні подій, описаних у них, стилю написання окремих з них та періоду, до якого вони відносяться. Треба відмітити обізнаність французького автора у галузі української історії, адже він зі знанням окреслює історичну послідовність та знакові для України моменти. Окремо автор наголосив також на «Слові о полку Ігоревім», і, виходячи з тексту спогадів, припускаємо, що він детально дослідив твір, порівнюючи його з

«Піснею про Роланда» за сюжетом, головним героєм та схожістю динаміки оповіді.

Наступна група джерел представлена українськими тематичними піснями (загалом народна творчість), що, на думку автора, становлять не тільки фольклорну і лінгвістичну, а й соціально-історичну цінність. Окремо автор зупинився на «Пісні про Байду», описавши її сюжет та її головного героя.

У контексті вивчення історії та історіографії історії України Ш. Дюброй розглянув наукові здобутки українських істориків – М. Драгоманова «Східна політика Німеччини та русифікація», «Україна та Центральні імперії», «Іноземні роздуми щодо національного питання в Україні», В. Антоновича «Історичні монографії», «Останні роки козацької організації у Західній Україні», М. Грушевського «Історія України-Руси». Зазначимо, що автор досить глибоко цікавився політичною та суспільною тематикою, національним питанням в Україні, міжнародними відносинами, про що свідчить обраний спектр наукових робіт. Ш. Дюброй поглиблювався у дослідження найбільш актуальних проблем української держави на період свого перебування в Україні, а саме: відносини останньої із іншими європейськими країнами, зокрема головними фігурантами військових дій, питання визнання України як такої іноземними державами тощо.

Поетапно французький автор досліджував історію України у контексті розкриття проблематики національного самовизначення. Він коротко описав основні етапи української історії за визначними подіями та головне – за державно-правовими документами – Переяславський договір, Валувський циркуляр тощо. Ці документи він здебільшого аналізував по пунктах, надав їм власну оцінку, як з міжнародно-політичного боку, так і з боку вирішення національних та державних питань в Україні. Під час документального аналізу досить чітко простежується проукраїнська налаштованість

французького автора, його погляди, що співпадають із більшістю поглядів українських істориків того часу.

Окремо виділимо опрацювання Ш. Дюброем творів Т. Шевченка, якого у своїх мемуарах він виділив з особливою пошаною. Точка зору автора ґрунтується не тільки на загальній народній любові українців до поета, а й на власному вивченні його творчих здобутків. Ш. Дюброй коротко зупиняється на його збірці «Кобзар», поемах «Гайдамаки», «Марія», «Наймичка», «Катерина» та ін., на видатних поезіях «Сон», «Кавказ», «До Основ'яненка», «І мертвим, і живим, і ненародженим» тощо. Ретельне дослідження французьким автором української літератури підтверджується його змістовним аналізом останньої для українського народу. Автор досліджував головну тематику, ідеї творів, їх семантику та актуальність.

Окреслюючи розвиток українського мистецтва та літератури Ш. Дюброй також аналізував твори І. Котляревського «Енеїда», «Наталка-Полтавка» та ін., С. Гулак-Артемівського «Пан та собака», Лесі Українки, К. Пузина, О. Стороженка, В. Самійленка, П. Куліша тощо.

Загалом, варто зазначити той факт, що Ш. Дюброй у своїх описах України підійшов до питання доволі ретельно, вивчивши широку та багатожанрову джерельну базу, що стосується найрізноманітніших аспектів життя українського народу та держави. Це ще раз підтверджує велику зацікавленість автора мемуарів до України, а також надає спогадам унікального характеру науковості.

Отже, французький діяч Ш. Дюброй під час написання своїх мемуарів опирався не тільки на власні спогади та спостереження, а й на різнопланові джерела, такі як: державні документи – Універсали УЦР, циркуляри; періодична преса – газети, журнали та промови, що були в них опубліковані; офіційні статистики та переписи; українська народна література – епос, лірика; творча спадщина поетів та письменників України. Така широка джерельна база свідчить про повноту та детальність дослідження автором

усіх сфер життя української держави та суспільства. Зауважимо, що свої спогади автор структурував за галузевим принципом, тобто послідовно описав спочатку військово-політичну ситуацію в Україні 1917-1919 рр., потім зупинився на географічних відомостях, економічних показниках, а також проаналізував українську культуру, і в кінці надав власні розмірковування щодо питань державності України, її національного питання та подальших перспектив на європейському просторі. Поданий порядок викладення відповідає першому, другому та третьому розділам.

2.2. Огляд географічних умов України та її соціально-економічної історії

У цьому підрозділі Шарль Дюброей перелічив складові території України. Він зазначив, що Україна складається з територій двох стародавніх імперій – Російської та Австро-Угорської – та включає регіони Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, міста Воронеж, Таганрог, Ростов; також регіони Кубані, Причорномор'я, Таврії (Криму), Херсона, українську частину Бессарабії, до яких, як він вказував, входять райони Хотина, Акермана, також частина Ізмаїла, Орієва та Соропа; регіони Поділля, Києва, Волині; Східна Галичина; українська Буковина та українська Угорщина з регіонами Лемківщина, Холмщина, Підляшшя та Полісся. Зазначимо, що все вказане автор зафіксував на карті, що додавалася до його твору [19, с. 59].

Ш. Дюброей, до того ж, окреслив територію України за географічними координатами, яка, за його свідченнями, простягається з 20' східної довготи за Гринвічем до 42' і з 44' північної широти до 53'. Загальна площа українських територій, за Ш. Дюброем, сягає близько 850 тис. кв. км.

Дуже детально описав автор кордони, а також держави та регіони, з якими межує Україна, а саме: Білорусь, «Велику Росію» на півночі, Дон та Кавказ на сході, на півдні українські території обмежені Азовським та Чорним морями, на заході знаходиться Румунія, Чехословаччина та Польща.

Описуючи розташування української держави, автор наголосив, що території не розмежовані за якимось природним принципом, але вказані країни дуже різняться своїм ландшафтом та геологією.

Досить докладну характеристику Ш. Дюброй надав ландшафтним особливостям України. Він розподілив територію на три зони (регіони), з яких географічно складається країна: гірський масив, регіон плато та рівнини. Описуючи першу зону, автор вказав Кримські гори на півдні, Кавказькі – на південному сході та Карпати на заході. Цікавою є оцінка Ш. Дюброєм важливості останніх для української держави; він виділив не тільки їх економічне значення, зокрема лісові, ресурсні багатства, а й соціально-демографічні особливості, адже у Карпатах проживають унікальні гірські етноси – лемки, бойки та гуцули, особливі своїми традиціями та звичаями.

Із захопленням також француз писав про кримські виноградники та порівнював вина України з найкращими напоями Франції: «Гори Криму, у підніжжя яких знаходяться великі та квітучі сади, кожної осені спостерігають за тим, як на їх узгір'ях визріває смачний виноград, з якого виробляється таке вино, яке прославляють так же, як і найкращі французькі вина» [19, с. 61].

Характеризуючи другу геологічну зону України – плато, Ш. Дюброй зазначив про західне та східне, або так звані «плато Чорного моря». Перше простягається від Поділля до Добруджі, друге розташоване між Дніпром і Донцем та багате на вугілля та мінерали [19, с. 62]. Він також говорив, що ці «плато Чорного моря» складають «чорну землю» – *la terre noire*.

Розказуючи про українські рівнини, Ш. Дюброй із захватом згадував природу України – її степи, ліс, ріки та озера, піщані береги. Невеликий підрозділ автор присвятив українським рікам, серед яких, перш за все, виділив Дніпро, Дністер та Буг. Найвагомішою для української держави він вважав Дніпро, що «важливий не тільки своєю довжиною, а й значною роллю, що він зіграв в історії українського народу та безперечно зіграє у

майбутньому» [19, с. 64]. Ш. Дюброй вказував, що Дніпро є третьою за довжиною рікою в Європі (2100 км). Згадав він і менші річки, що впадають у Дніпро: Прип'ять, Десна, Ворскла тощо. Дністер бере свій початок в українських Карпатах. Автор зазначив його довжину у 1300 км. Вказуються також Дон (ріка східної України), Донець, Кубань та ін.

Трохи інша ситуація, за автором, в Україні з озерами, «яких у країні дуже мало». Тим не менш він назвав декілька з них, це Князь, Манець (територія сучасної Білорусі), Біле, Солоне (ймовірно мав на увазі озеро Сиваш), Шибене. Озера Kaoukove, Veganovski ідентифікувати не вдалося.

Чорне та Азовське моря впливають, за словами французького автора, на функціонування української держави та мають важливе стратегічне значення. Ш. Дюброй навів декілька функцій Чорного моря, серед яких зовнішні, зокрема підтримка торговельних відносин з іншими державами, що також є важливим і для останніх та внутрішні – загальний розвиток країни [19, с. 66].

Серед головних українських портів автор вказав Одесу, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Феодосію, Маріуполь, Бердянськ, Таганрог, Новоросійськ тощо. Завдяки цим портам Україна експортує своє вугілля, мінерали, цукор тощо, що, звісно, позитивно впливає на економічну ситуацію у державі.

Головними містами України автор вважав українську столицю Київ із мільйонним населенням, Одесу (800 тис. осіб), Львів (400 тис.), Харків (350 тис.), Катеринослав (300 тис.), Ростов (250 тис.), Катеринодар (200 тис.) Херсон, Миколаїв, Севастополь, Чернівці, Кременчук, Вінницю, Бердичів, Суми, Єлизаветград, Житомир, Ніжин, Сімферополь тощо.

Описуючи свої враження від українського клімату, автор звернув увагу на велику амплітуду денних та нічних температур, що є визначною кліматичною особливістю, та на більш прохолодній літній та зимовій погоді, ніж у країнах Західної Європи. Українську весну французький діяч називав

найтеплішою та найгарнішою серед інших країн. Літо в Україні, за свідченнями автора, продовжується від трьох до чотирьох місяців, а осінь – від 70 до 80 днів.

Відмітимо, наскільки інформативні та точні географічні описи українських земель надав французький автор у своїй мемуарній роботі, що свідчить про його глибоку зацікавленість у знайомстві з Україною. Ш. Дюброе проаналізував особливості української географії, а також визначив їхню роль в економічному житті країни та зазначив майбутні її економічні перспективи.

Звісно, порушуючи тему географічного положення України, автор не міг не відмітити, як наслідок, її політичне значення. Він стверджував, що українська держава знаходиться між Москвою та Чорним морем, між Сходом та Заходом [19, с. 68]. Автор зауважив, що Україна упродовж історії проходить циклічний шлях, що виражається у постійному протистоянні із зовнішніми ворогами: чи-то монголо-татарами, чи турками. На момент написання автором мемуарів Україна, за його словами, являла собою своєрідний бар'єр між Європою та більшовизмом. У майбутньому, у свою чергу, українські території стануть «непереборною перешкодою для намірів німців, що не відмовляються від економічної експансії Персії, Індії та Японії» [19, с. 68]. Через своє специфічне розташування, на думку автора, у держави і виникають численні складнощі у набутті незалежного статусу та безпосередньому державному становленні.

Отже, справжнє важливе стратегічне значення українських земель Ш. Дюброе вбачав у їх ресурсах, що становлять міцну базу для розвитку майже усіх галузей економіки держави: «Але важливість України виходить з її природних багатств, що мають характер надлишковості: її землі та надра пропонують сільськогосподарській та промисловій експлуатації просто необмежені можливості» [19, с. 69].

Автор багато уваги приділив питанню економіки України, що, за його словами, є одним з основоположних чинників її державного становлення. Ш. Дюброй надав характеристику багатьом сферам української економіки: сільському господарству, промисловості, торгівлі, що є цінним не тільки для дослідження економічної історії української держави, а й для визначення загального погляду громадянина Франції на Україну як самостійну державну одиницю.

Говорячи про розвиток аграрного сектору економіки, Ш. Дюброй навів офіційну статистику, за якою більше 85 % населення працюють у галузі сільського господарства. Він порівнював цей показник із французьким та німецьким, зазначаючи густоту населення, зайнятого у аграрному виробництві: 46,7 на кв. км. – для України, менше 50 на кв. км. – для Франції та Німеччини [19, с. 69]. Ш. Дюброй відмічав, як основну причину таких показників, родючість ґрунту через його гарний склад – чорнозем. Він також порівнював рівень оброблювання земель української та російської держав: 53 % або 45 млн. га для першої та менше 26,2 % для другої. Автор зазначив про культивування: злаків – 275.000.000 центнерів за період 1911-1915 рр.; картоплі – 60.000.000 центнерів; цукрового буряку – 100.000.000 центнерів; тютюну – 87.000.000 кілограмів тощо [19, с. 70].

Зауважимо, що Ш. Дюброй був не єдиним іноземцем, що відмітив економічний потенціал українських земель. Так, Д. Маршалл назвав Україну «найбагатшою провінцією Російської імперії». Захоплення автором родючістю українських земель можна підтвердити його ствердженням: «...я ніколи не бачив земель, які мали б більшу подібність до найкращих частин Англії, аніж ці» [206, с. 168-170]. Він також назвав Україну «найчудовішою країною для землеробства» [206, с. 182].

Описуючи методи культивування рослин українського селянства, автор відмітив їх досить примітивний характер, а також вказав на те, що вони не змінювалися протягом значного часу. І тим не менш, незважаючи на усі

технологічні недоліки, сільськогосподарська галузь була основоположною у структурі економіки країни.

Автор також зупинився на питанні недостатньо розвинутого лісівництва з тієї причини, що територія України здебільшого складається з широких степів, більш придатних для сільськогосподарського оброблювання [19, с. 71]. Згідно з його описами наведемо порівняльну таблицю щодо кількості територій, зайнятих лісовою полозою, по різних європейських країнах [19, с. 71].

Таблиця 1. Обсяг лісових угідь в Україні та Європі.

Назва країни (за мемуарним твором)	Відсоток лісових угідь відповідно до загальної території
Україна	13 %
Франція	15 %
Німеччина	25,9 %
Австрія	32,7 %
Угорщина	27,4 %
Росія	38,8 %

В Україні найбільші площі лісів припадають, за автором, на Буковину (42 %), Полісся (38,2 %), Волинь (29,6 %), Галичину (25,4 %) та Гродно (25,5 %).

Досить розвиненим в Україні автор уважав овочівництво. Але, за його словами, ця галузь економіки у значніших масштабах розвивалася для експортування овочів, ніж для вдоволення внутрішніх потреб [19, с. 72].

Садівництво, на відміну від городництва, мало все ж більше поширення, зокрема, у Кримському регіоні. Він назвав Таврійські яблука, сливи, абрикоси найкращими у всій Європі.

Ще однією популярною галуззю є бджільництво, розповсюджене серед українського селянства. Головними його центрами автор назвав Полтавщину (305 тис. пасік), Чернігівщину (283 тис.), Харківщину (246 тис.), Волинь (206 тис.), Київщину (242 тис.) та Поділля (206 тис.) [19, с. 73]. Порівнюючи показники Шарля Дюброя із показниками С. Жилкіна [5], знаходимо майже точне співпадання, що свідчить про те, що французький автор керувався при написанні мемуарів офіційними матеріалами щодо предмету розвідки (див. таблицю 2).

Таблиця 2. Розвиток бджільництва в Україні за відомостями Ш. Дюброя та С. Жилкіна

Губернії	Кількість пасік за Ш. Дюброем (в тис.)	Кількість пасік за Ст. Жилкиним (в тис.)
Полтавська	305	305
Чернігівська	283	283
Харківська	246	245
Волинська	206	205
Київська	242	242
Подільська	206	205

Також Шарль Дюброй наголошував на економічному значенні для України тваринництва та птахівництва. За текстом автора було складено таблицю, що відображає кількість худоби на два регіони – Таврії та Кубані у розрахунку на 1 тис. жителів (див. таблицю 3).

Таблиця 3. Кількість худоби Таврії та Кубані за відомостями Ш. Дюброя (1917 р.)

Вид худоби	Таврія	Кубань
Кони	300	340
Барани	280	540
Вівці	620	800
Свині	110	210

Загальна кількість худоби за автором складала по всій Україні близько 26 млн голів [19, с. 74].

Він згадував про експорт м'яса, птиці, яєць не тільки у Росію та Польщу, а й в Австрію, Німеччину, Британію. Наприклад, у 1905 р. українська держава експортувала 600.000 центнерів яєць [19, с. 74]. Зазначимо, що на вказаний період головним споживачем яєць був англійський ринок, що імпортував близько 34 % товару, випередивши Німеччину та Австро-Угорщину [156, с. 181]. Про рівень поширення птахівництва С. Жилкін також судить за масштабами збуту яєць та м'яса, за якими українські губернії займали провідне місце. Він наводить таблицю показників з семи губерній, зокрема Чернігівської, Волинської, Херсонської, Полтавської, Київської, Харківської, Подільської, загальна сума збуту живої птиці з яких становить на 1912 р. 1 млн. 212 тис. пуд. [5, с. 28]. Розміри збуту яєць з Подільської, Київської, Харківської, Херсонської, Полтавської, Катеринославської губерній, а також Ярославської губернії, яку автор відносив до складу українських територій, становили близько 3.6 млн. пудів [5, с. 29]. Ці підрахунки загалом підтверджують оцінку Ш. Дюброем розвитку вказаних галузей економіки України.

Характеризуючи важку промисловість, Ш. Дюброй зазначив, що саме багатство на мінеральні ресурси є тим чинником, що може зіграти значну

роль у становленні України як індустріальної держави, якими є Британія та Німеччина [19, с. 74].

Автор писав про наявність на території України золота, срібла, міді, марганцю, ртуті. Дуже значним фактором для розвитку української промисловості є поклади кам'яного вугілля у найбільшому вугільному басейні Європи, площа якого дорівнює 23.000 км². Зазначимо, що за показниками С. Жилкіна тільки у Донецькому вугільному басейні було здобуто на 1912–1913 рр. до 1.500 млн пудів вугілля, що складало 75 % загального здобутку вугілля у всій Росії [5, с. 6]. Залізної руди здобувалося на той же період близько 400 млн пудів при 500–582 млн її видобування у Росії. Марганцевої руди було видобуто на 1909 р. 7,5 млн пудів із загального 45-мільйонного російського показника.

Додамо таблицю за свідченнями Ш. Дюброя щодо виробництва заліза у період з 1907 по 1911 рр. (здебільшого регіони Дінця та Керчі) [19, с. 76].

Таблиця 4. Обсяги виробництва заліза в Україні за відомостями Ш. Дюброя (1907–1911 рр.)

Рік	Кількість заліза (у центнерах)
1907	39,9 млн
1908	40,8 млн
1909	39 млн
1910	43,4 млн
1911	51,1 млн

Отже, згідно таблиці ми можемо простежити динаміку розвитку видобування заліза в Україні протягом п'яти вказаних років.

Стосовно промисловості французький автор зазначив, що вказана галузь економіки знаходиться на перехідному етапі. Він говорив про стрімкий розвиток виробництва одягу, зокрема у Полтаві, чобіт у Києві, Полтаві, Галичині, столярництва, яке було більш розвинене у селі, ніж у містах, бондарного виробництва, гончарства, що було поширене у Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, Київщині через наявність великої кількості мінеральних речовин – каоліну, млинарського виробництва у 500 000 у середньому та 800 великих млинів у Харківщині, Київщині, Полтавщині, Одещині, Миколаївщині, Тернопільщині, виробництва алкоголю, зокрема 4 млн. гектолітрів за 1912-1913 рр., цукрового виробництва, що є значним для усієї Європи; 223 фабрики, з яких 75 розташовано у Київщині, 16 – на Волині, 52 – у Поділлі, 2 – у Херсонщині, 13 – у Полтавщині, 29 – у Харківщині, 12 – у Чернігівщині тощо.

Окреслюючи рівень розвитку торгівлі, Ш. Дюброй зазначив, що на першому місці в українському експорті знаходяться злаки та інші культури. Також експортувалося м'ясо, яйця, цукор. З металів на продаж йшло залізо [19, с. 83]. Щодо питання експорту наведемо таблицю за показниками, наданими Ш. Дюброєм [19, с. 91].

Таблиця 5. Стан українського експорту у 1917–1919 рр. за показниками Ш. Дюброя

Вид товару	Загальний грошовий прибуток від продажу (у франках)	Відсоток від загального експорту
Злакові культури	1,000 млн	55 %
Худоба	150 млн	9 %
Цукор	425 млн	22 %
Залізо	200 млн	12 %

Мінерали	25 млн	1-2 %
Інша продукція	40 млн	2-3 %
Загалом	1, 840 млн	100 %

З таблиці видно, що найбільш експортованою продукцією з України є злакові культури. За даними О. Реєнта та О. Сердюка вивіз хліба за межі України з 1909–1913 рр. становив не менше половини всього імперського експорту [161, с. 117].

Імпортувалися здебільшого тканини, одяг, інші продукти текстильної промисловості, шкіра та шкіряні вироби, чай, кава, прянощі, вина, олія, нафта, деревина, машини та інші залізні вироби тощо. Для більш наочного подання свідчень автора також подамо їх у формі таблиці [19, с. 83].

Таблиця 6. Кількість імпортованої в Україну продукції за показниками Ш. Дюброя (1917 р.)

Вид імпортованої продукції	Загальні грошові витрати України (у франках)
Тканини, матерії, одяг	700 млн
Шкіра та вироби зі шкіри	60-70 млн
Кава, чай, спеції	60 млн
Вина	30 млн
Олія	30 млн
Нафтопродукти	70 млн
Ліс	30 млн
Важка промисловість	60 млн

Інша продукція	100 млн
Загалом	1,150 млн

Таким чином, згідно з таблицею ми бачимо, що найбільшим попитом в Україні користувалася продукція легкої промисловості (одяг, тканини, інші матеріали), шкіряні вироби, чай, кава.

Ш. Дюброй також згадав мисливство та рибальство. Він акцентував увагу на тому, що ці галузі економічного життя були не досить розвинені та користувалися раніше популярністю здебільшого у вищих прошарках суспільства. Він наводить статистику, за якою за 1906 р. в Галичині було вбито 500 оленів, 10 тис. косуль, 2 тис. кабанів, 9 тис. лисиць, 90 тис. кроликів, 8 тис. фазанів, 50 тис. перепелів, 30 тис. куріпок та 10 тис. гусей, що у порівнянні із Богемою, де мисливство було не дуже поширеним, того ж року було вбито 800 тис. кроликів та мільйон перепелів [19, с. 77].

Рибальство в Україні на той час було більш поширеним, аніж мисливство, про що свідчить подана Ш. Дюброєм статистика, згідно з якою тільки у Чорному морі було виловлено 24,5 млн кг риби (сардин, скумбрії, осетрів тощо), в Азовському – більше 140 млн кг риби; риболовство, за словами автора, також було поширено у Херсоні, Бессарабії та Таврії. І все це всупереч тому факту, що цей вид промислу був популярним лише у 0,2 % усього населення [19, с. 78].

Загалом, автор досить високо оцінював рівень української торгівлі та її розвиток у перспективі.

Таким чином, Ш. Дюброй у своїх мемуарах надав досить детальну географічну та економічну характеристику українських земель на початку ХХ ст. Мемуарист докладно описав особливості географії України, усі її переваги та недоліки, як в економічному, так і в політичному аспектах. Протягом своєї розповіді автор не приховував свого захоплення природою української держави, а також її багатствами. За своїми природними скарбами

та ресурсами українські землі, за словами автора, вирізнялися з-поміж інших європейських країн, а за окремими категоріями могли конкурувати із Британією та Францією. Україна, на думку Ш. Дюброя, мала унікальне розташування, що й було основоположним фактором у її складнощах у набутті незалежного статусу. Зробивши усебічний огляд провідних галузей економіки країни, у автора склалося доволі позитивне уявлення щодо економічного розвитку України. Саме економіку він вважав тим важелем, що міг стати визначним для подальшого державного становлення країни. Будучи державою, у значній мірі, аграрною, в Україні також розвивалися промисловість, зокрема, важка, ремісництво, торгівля, що й створювало передумови для її майбутньої самостійності та незалежності.

Отже, Ш. Дюброй чітко вирізняв українську державу з-поміж інших держав. За його розповіддю, він ні на мить не ставив під сумнів економічну самостійність країни та її етнічну своєрідність та унікальність.

2.3. Аналіз історичних та етнографічних особливостей українського народу

У третьому підрозділі свого твору під назвою «Les Ukrainiens» Ш. Дюброй розповів про походження терміну «Україна», що, на його думку, складається з двох частин: *ou i kraïna*. Перша означає «*chez, près de*» (у, біля, поблизу), друга – «*limite, frontières*» (межі, кордони, а в іншому значенні – країна, вітчизна). Тобто дослівно назва означає «прикордонна територія». Говорячи про першу згадку назви «Україна» в XI ст. в Українському літописі, автор зазначив, що українська держава розташовувалася біля кордону Європи як буферна зона від нападів варварів [19, с. 100]. Він наголошував на тому, що на той момент Україна не була «поблизу кордонів» жодної держави, вона знаходилася «поблизу кордонів» Європи.

Порівняємо цю думку щодо походження назви «Україна» із поглядами українських істориків. Окремі дослідники поділяють точку зору Ш. Дюброя,

зокрема, М. Юрій наполягає на зв'язку назви із словом «край», «територія у кордонів» [197, с. 77]. В. Складенко також пов'язує етимологію назви «Україна» із термінами «край», «країна»; але, вчений, у даному випадку, стверджує, що Україною називали відокремлену частину Київської Русі [170, с. 20].

В. Мавродін розділяє зазначену точку зору, стверджуючи, що термін «Україна» має два вірогідні семантичні значення: «країна», «рідна земля» та «окраїна», «пограниччя» [143].

Подібною є точка зору Г. Півторака, який виводить цей термін з понять «украяти» («відділити», «відрізати», «викраїти»), тобто назва «Україна» дослівно означає «шматок землі, частина від цілого» [159, с. 99].

С. Шелухін, на відміну від вищевказаних дослідників, заперечує походження назви української держави від слів «край», «окраїна», «околиця» та не пов'язує її з поняттям «прикордонної території». Він стверджує: «Вона ніколи не означала ні околиці, ні прикордоння й по своєму походженню та природі ніколи такого значіння й мати не могла, її творила слов'янська психологія української народності для самої себе й своєї території, як означеній соборності ближчих родів і їх землі, як етнографічного й політичного обрубу, украяного з просторів для себе в своє посідання, володіння й користування. Інтерпретація, наче назва "Україна" в означенням окраїни, пограниччя, вся збудована на фальшуванні, перекручуванні, замовчуванні фактів, ігнорування наукових методів для тлумачень...» [195, с. 247].

Таким чином, бачимо, що Ш. Дюброй при визначенні терміна «Україна» керувався здебільшого геополітичним принципом, як і більшість українських дослідників, що також дослівно трактують цей термін. Він вивів назву «Україна» як «державу на кордоні Європи», а не прикордонна частина території іншої країни – Польщі чи Росії. Саме таким чином французький

автор відокремив українську державу від інших та співвідніс походження її назви з географічним розташуванням.

Ш. Дюброй також порушив питання приналежності українських територій до російської та польської держав. Він згадував той факт, що Україна довгий час входила до складу Речі Посполитої (XIV, XV, XVI ст.) до того, як стала частиною території російської держави. Саме тому автор задав цілком логічне питання: якщо Україна є країною «поблизу кордонів іншої країни», то це скоріше держава польська, аніж російська? [19, с. 101].

Таким чином автор намагався довести факт існування окремої української держави з незалежним та ідентичним народом, що, на його думку, може бути підтверджено корінням етимології назви країни.

Загалом, прослідковується однозначна, впевнена позиція Ш. Дюброя щодо питання самостійності та самобутності України як такої. Він різко відкидав думки щодо єднання українських територій із Московським царством у XVI ст., а надалі – із Російською імперією, що характеризує його точку зору як проукраїнську.

Важливою ознакою наявності інституту держави є її народ. Саме на цьому аспекті зупинився також Ш. Дюброй у процесі доведення самоідентичності української держави. Мемуарист приділив увагу саме відокремленості українців від інших націй.

Населення України за національним складом складалося на 1917 р., за текстом мемуарів, на 75 % – з українців, на 10 % – з росіян, на 7,6 % – з євреїв, на 2 % – з інших національностей, зокрема румунів, татар, білорусів, болгар тощо. Ш. Дюброй зазначив факт, що на той час наводилося доволі багато офіційних статистик, але головним принципом розподілу народу за етнічною належністю була мова, якою розмовляло населення, а через те, що більшість українців говорила російською, вони вважалися росіянами за походженням.

Для порівняння наведемо статистику з національного складу України українського історика В. Кубійовича. За його таблицями у першій чверті ХХ ст. на українській території проживали: українців – 758 на 1 тис. осіб (приблизно 75%), росіян – 98 на 1 тис. осіб (близько 10 %), євреїв – 62 на 1 тис. осіб (6 %) [134, с. 62].

Для підкріплення описів Ш. Дюброя також додамо витяг з мемуарів єврейського політичного діяча М. Рафеса. Національний склад України М. Рафес визначав як багатонаціональний та у соціальному відношенні своєрідний: характеризував українську державу як країну з розвиненою дрібною буржуазією. У свою чергу, він також наголошував на селянському прошарку населення, який складав основну більшість населення України [60].

Українську мову М. Рафес не виділяв як самостійну, називаючи її «малоросійським наріччям», яке селянство протиставило російській мові, «мові пануючих класів міста» [60, с. 7-8].

Ш. Дюброй виокремлював український народ від інших слов'ян, а також відносив його та російський і польський народи до різних слов'янських груп: українці – до адріатичної групи (*la groupe adriatique*), росіяни та поляки – до вістурської або вислянської групи (*la groupe vislien*) [19, с. 101]. Кожна з цих груп має свої власні відмінні морфологічні характеристики. Наприклад, перша група представлена особами середнього зросту зі світлим волоссям, а друга, у свою чергу, – високими особами з волоссям темного кольору [19, с. 103].

До цієї думки автор також додав дослідницькі висновки відомого антрополога та географа Е. Реклю, за якими українці належать до південних слов'ян, а не до східних. Цю думку можна також підтвердити дослідженнями українського антрополога С. Сегеди, який також наполягав на тому, що українці, «займаючи проміжне становище між північними та південними європеїдами, вони більшою мірою тяжіють до останніх» [167, с. 3].

На доведення думки щодо різного походження зазначених народів мемуарист навів також виписи з праці психолога А. Фульє «Психологічний ескіз європейських народів» (1903), який описав основні психологічні риси українців, охарактеризувавши їх як народ живий, але нерішучий, відкритий почуттям, уяві, більш, ніж російський етнос, мрійливий та поетичний. До того ж, психолог вказав на значну схильність українців до демократичного політичного режиму та їхню піддатливість революційним заявам. Вони є справжніми кельто-слов'янами [19, с. 103].

Для порівняння наведемо вислів французького солдата Ж. Маржерета, який у своїх мемуарах «Состояние Российской империи» зазначив, що «російський народ більш недовірливий та підозрілий з усіх у світі» [147, с. 34.].

Для більш детального аналізу мемуарів Ш. Дюброя та безпосередньо його думки щодо походження українців наведемо погляди на це питання інших іноземних авторів, зокрема французів.

Так, ще у 1807 р. географ датського походження К. Мальт-Брюн у своїй франкомовній праці «Tableau de la Pologne» наводить порівняльну характеристику двох народів – українського і російського, знаходячи їх відмінні психологічні риси, відмінності у побуті тощо: «Українці (les Ukrainois) – це нащадки Київської Русі. Селяни на Україні більш ощадні, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні і міцні, ніхто з них не носить лаптів, як на Московщині. Вони кремезніше збудовані і більш освічені, ніж, наприклад, селяни Литви... Українці вельми інтелігентні, волелюбний дух відчувається в їх зверхньому вигляді» [169, с. 123].

Публіцист і член Міністерства закордонних справ Ш. Лессюр у дослідженні «Histoire des Cosaques», порівнюючи українців з росіянами, створив узагальнюючий психологічний портрет перших та зазначив складний процес становлення їх як нації: «Українці більш великодушні, більш відверті,

більш ввічливі, більш гостинні і мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони – українці – являють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі» [169, с. 124].

Д. Маршалл у своїх дослідженнях навів власні спостереження щодо характерних рис української нації. Він відмітив моральність народу як його провідну рису [206, с. 168-170].

Німецько-австрійський історик Й. Енгель підкреслював мужність та життєрадісність української нації, пов'язуючи ці якості із природними та соціальними факторами життя [202, с. 16].

Й. Коль – німецький географ та мандрівник – у 1841 р. у дослідженні «Die Ukraine, Kleinrussland» також порівняв особисті риси українського та російського народів: «Українці – чесніші, пильніші та загалом поведуться краще від москалів, що їм приписуються усі можливі злочинства та нечесноти» [169, с. 130].

Український дослідник Г. Бевз зазначив, що більшість дослідників українства, такі як П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, Д. Чижевський, Д. Донцов, Б. Цимбалістий, Ю. Липа, О. Кульчицький окреслювали здебільшого позитивні риси народу: підвищену емоційність, прагнення до свободи, любов до землі, згадували своєрідний український гумор, який поєднував елементи сатири, іронії, ліризму [84, с. 27].

На підтвердження припущень А. Фульє щодо демократичної ментальності українців наведемо думку Г. Бевза, який у своїх дослідженнях наводить вислів Н. Григор'єва: «Політичними ідеалами українського народу безперечно є свобода як особи, так і всіх суспільних об'єднань: родини, церков, товариств, громад, партій, класів, націй і т.п.; рівноправність і демократія» [84, с. 28].

Український психолог О. Стражний у своєму дослідженні, присвяченому українському менталітету, пов'язував політичні прихильності

українців із особливостями історії їх держави: «В архетипах українського менталітету міцно засіла парадигма давньогрецької демократії» [174, с. 308].

Британський політолог Е. Вілсон наводить цитату М. Костомарова, який, наполягаючи на демократичності українського народу, що є результатом його етнопсихологічних рис, надав також порівняння політичного режиму, що був притаманним сусіднім народам – росіянам та полякам: «Українці буцімто тяжіли до народної демократії, натомість поляки віддавали перевагу аристократії, а московити – самодержавству» [91, с. 157].

Український історик К. Гуслистий наполягав на тому, що українська народність була сформована на основі давньоруської, а також виділяв головні фактори-передумови її формування – соціально-економічні умови, культурний розвиток та політичні зміни [102]. Таким чином він стверджував, що формування української нації – процес складний, тривалий та комплексний. Прибічником версії щодо домінування соціально-економічного фактора у становленні української народності був також український історик Д. Мишко, який доводить це у своєму науковому дослідженні «Соціально-економічні умови формування української народності» [152].

З усього вищевказаного можемо зробити висновок про те, що Ш. Дюбрій, перебуваючи в Україні, далеко не поверхово вивчив український народ, його національні риси, менталітет, що підтверджують порівняння його описів із дослідженнями інших науковців. Лише з власних спостережень автор співвідніс відмінності українського та російського народів та відокремив корені їхнього походження. З розповіді француза ми спостерігаємо симпатію до українців, його співпереживання із ними щодо подій, що відбувалися на той час на соціально-політичній та військовій аренах.

Автор також висвітлював проблему українського державотворення. Порушуючи питання існування України як такої, Ш. Дюбрій зазначив, що українська держава має свою власну історичну традицію, і що вона завжди

існувала чи під ім'ям Малої Росії, чи під сучасною назвою «Україна» [19, с. 105]. Саме тому український народ має безперечне право на існування та національну самовизначеність.

Цитуючи різні думки стосовно державної визначеності України, автор упродовж усього твору наголошував на безперечній необхідності незалежності та свободи України. Він говорив, що тільки вільний та незалежний розвиток та існування держави вирішить українське питання, тоді як інший хід подій стане поштовхом до агресії та військового протистояння [19, с. 111].

Загалом можна чітко простежити позитивне ставлення Ш. Дюброя до українського народу, що продемонстровано його доведенням ідентичного походження українців, описом їх національних рис та особливостей, морфологічних ознак тощо.

Аналогічне ставлення, що підтверджує всебічне вивчення Ш. Дюброем загостреного питання української національної та державної визначеності, виражали також такі іноземці: чеський письменник К. Гавлічек, чеський громадський діяч Ф. Рігер, Й. Коль, Г. Ветрен, французький сенатор К. Делямар, чеський дослідник Ф. Палацький.

Так, К. Гавлічек у 1848 р. у часописі «Narodni Noviny» продемонстрував свою чітку лояльну позицію щодо національної самобутності та державності України: «Малорус – Україна це постійне прокляття, котре самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде направлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій» [169, с. 140].

Ф. Рігер безкомпромісно виразив свою точку зору щодо прав українського народу: «Я визнаю українців за самостійний народ, знаю Галичину особисто і знаю рівно ж їх літературну мову... Поважайте національне прагнення цього переслідуваного, але до самостійності

покликаного народу!» [169, с. 140]. Зауважимо, що остання точка зору майже повністю співпадає із поглядами щодо народу України Ш. Дюброя, який також упродовж мемуарів постійно підкреслював необхідність усамотійнення української держави та визнання її незалежного статусу.

Й. Коль, як і Ш. Дюброя, прогнозував Україні вільний незалежний розвиток, а українському народові подальше національне визначення, поширення та укорінення власної культури та самобутності: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилює Україна роздerta поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику незалежну Українську державу!» [169, с. 130].

Г. Ветрен у дослідженні «L'observateur en Pologne» 1807 р. наголосив на автентичності української нації, на її давній історії та національній визначеності: «"Українці" славетна раса, від якої тремтіли мури Царгорода, Білгорода та Трапезунда» [169, с. 123]. З приводу вказаної думки додамо, що Ш. Дюброя також виводив самотійну історичну лінію українців від найдавніших часів до сьогодення, стверджуючи, що Україна має свою власну самобутню історію та історичну традицію.

На цьому ж наполягав також чеський автор Ф. Палацький, який не сумнівався в історичній самотійності українського народу: «...русини не «винайдений» народ. Є цілком самотійним народом» [169, с. 137].

К. Делямар у 1869 р. вніс до французького сенату петицію з української справи, яку пізніше видав окремо під назвою «15-мільйоний європейський народ, забутий в історії». На доведення своєї позиції щодо політичного існування України він аналізував її за базовими критеріями існування держави: зазначав її територію, народ, мову, історичну традицію. Наведемо

уринок з його праці: «В Європі існує народ, забутий істориками, – народ русинів, 12 ½ мільйони під російським царем, 2 ½ мільйони під Австро-Угорською монархією. Народ цей такий же численний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний по кількості всім підданим корони св. Стефана. Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більш відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині зємо руським, звався москвинами, а їх земля – Московщиною. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії» [169, с. 147].

На відміну від Ш. Дюброя його співвітчизник французький дипломат і політик М. Палеолог, який з 1914-1917 рр. був послом Франції в Росії у своєму мемуарному творі «Царская Россия во время мировой войны» виражав трохи іншу точку зору щодо українського питання. Він розглядав українські землі як суто частину російської держави, і хоча він уживає назву «Україна» під час своєї розповіді, сприймав він вказану назву лише як назву російського регіону. Він перелічував українські міста, такі, як Київ, Харків, Одеса, у контексті опису російських територій та підкреслював єднання суспільно-політичного мислення населення цих територій з мисленням населення російського: «Зведення, як офіційні, так і приватні, які доходять до мене зі всієї Росії, однакові. У Москві, Ярославлі, Казані, Симбірські, Тулі, Києві, Харкові, Одесі, Ростові, Самарі, Тифлісі, Оренбурзі, Томську, Іркутську – всюди одні і ті ж народні вигуки, однаково сильні і благовірні старанності, одно і те ж об'єднання коло царя, однакова віра у перемогу, однакове збудження національної свідомості. Ніякого протиріччя, ніякого різнодумства. Тяжкі дні 1905 р. здаються викресленими з пам'яті. Збірна душа Святої Русі не виявлялася з такою силою з 1812 р.» [59, с. 74].

Досить аргументовано Ш. Дюброй доводив, що українці є окремою нацією. Він навів вислів Ф. Вольтера про те що, «Україна завжди прагнула бути вільною» [19, с. 104].

Загалом, автор представив дві точки зору з приводу українського питання. Перша, зазначена вище, визначається у визнанні України окремою державою, а її народ – окремою нацією; друга представлена численними доводами щодо існування української держави лише у контексті держави російської, а саме як її складової частини: «Візантія, у XIV ст., називає Малою Росією області Києва, Чернігова, Волині, Поділля, Полтави та Галичини для того, щоб виділити їх з-поміж території Великої Росії» [19, с. 104].

Також вбачався вплив українських територій на розпад Київської держави через намагання їх виокремитися з загальної держави: «У XIII ст. розвалилася велична система Київської Русі...але, по правді кажучи, цьому сприяли не тільки татари, які спричинили руйнацію держави: сепаратистські тенденції у регіонах, що складалі князівства Києва, також значно вплинули на це» [19, с. 115].

Тобто таким чином автор доніс систематичний характер державотворчих процесів в Україні протягом усього історичного процесу.

Автор акцентував увагу на тому, що усі твердження про те, що України як держави не існувало та не існує, і що український народ – це штучний народ, який не має жодних прав на визнання та вільне самостійне існування на рівні з іншими народами, тільки доводять те, що українська держава має власну історичну традицію, історичний шлях державного та національного формування. Він наголосив на тому, що Україна має право на самостійність та суверенітет, свободу та незалежність [19, с. 106].

Думка Ш. Дюброя співзвучна із думкою українського історика М. Грушевського, який у своїй брошурі «Звідки пішло українство і куди воно йде» наголосив: «Теперішнє Українство се те що було од віків на Українській

землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами – права бути господарем на одвічній своїй землі» [100, с. 3].

М. Грушевський взагалі виокремлює український народ з-поміж інших народів Європи, зокрема від слов'ян, говорячи, що «з сею міцною одністю наш Український нарід становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в східній Європі» [100, с. 14].

Український історик В. Липинський, у свою чергу, наполягав на тому, що проблеми українського державотворення є наслідком особливостей менталітету народу України, найхарактернішими рисами якого він вважав відсутність політичної культури, традиційну неповагу до власної української влади, нахил до романтизму: «Недержавність – так зветься наша хвороба... Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути...» [137, с. 418].

Г. Бевз також зазначив, що основною причиною того, що українці не мали власної держави є їх ментальність: «...індивідуалізм і безініціативність основної маси українців; таких нелегко об'єднати на вирішення важливих спільних завдань» [84, с. 29].

Цікавою є оцінка Ш. Дюброем факту Переяславського договору 1654 р. Він розглядав цей історичний факт як підтвердження наявності держави Україна на відміну від тих, хто оцінював договір як офіційну фіксацію приналежності українських територій до російської держави.

Автор навів основні постулати договору, серед яких тези про те, що Україна має управлятися своїм власним народом, що у разі смерті Гетьмана новий правитель обирається серед українського народу та його кандидатура затверджується лише російським царем, що українська армія має складати 60 тис. осіб тощо. Усе це, на думку Ш. Дюброя, є доказом функціонування держави, адже за цим договором Україна має свій власний інститут влади, свою армію, порядок формування системи податків тощо.

Досить докладно автор виклав історію поневолення українського народу. Він зазначив про входження України до складу Польщі (до XVII ст.), далі – про підписання Богданом Хмельницьким Переяславського договору (1654 р.), що встановив протекторат Московської держави над українськими землями; наступним етапом поневолення Ш. Дюброй вказав правління Петра I, який замінив українських управлінців московськими. Надалі Катерина II узаконила кріпацтво, пригноблювала інтелігенцію, заборонила використання назви «Україна» та замінила її на Малу Росію. Микола I ліквідував уніатську церкву та увів єдине православ'я, Олександр II оголосив поза законом вживання української мови у школах запровадженням Валуєвського циркуляру у 1863 р. У свою чергу, Микола II все ж повернув окремі свободи українцям після революції 1905 р., задекларованих у низці циркулярів.

І тим не менш, автор мемуарів упевнено вважав, що попри зазначені утиски збоку Польщі та Росії, Україна тільки підтвердила свій самостійний, незалежний статус. Українська нація – окрема нація, вільний народ, який має безперечне право на життя у власній державі Україна.

Зазначимо, що Ш. Дюброй у своїй думці щодо незалежності української держави досить категорично виражав свої погляди; його точка зору у мемуарах викладена чітко, послідовно та аргументовано. Він наводив не тільки власні оцінки, а й конкретні історичні факти, що підтверджені цитатами видатних осіб, зокрема Ф. Вольтера, П. Столипіна, О. Розумовського, Петра I, М. Карамзина тощо.

Значним є також те, що автор наводив уривки з документів, зокрема з циркулярів, постанов, договорів, що робить його мемуари цінними для дослідження історії держави та права України.

Через те, що Ш. Дюброй співвідносив історію та процеси творення української держави із російською та порушував питання щодо україно-

російських відносин, вважаємо за необхідне окреслити погляди російських діячів за їх мемуарами з приводу українського питання.

Зазначимо, що, незважаючи на всебічне заперечення самостійного майбутнього України, певна кількість державних діячів вже бачила перспективу незалежного розвитку української держави.

У цьому аспекті треба зауважити на спогадах полковника, революціонера та безпосередньо учасника російської революції 1917 р. К. Оберучева. Автор був не тільки свідком подій 1917 р., а й брав у них участь; у 1917 р. його було призначено воєнним комісаром Київського воєнного округу. Завдяки спогадам автора можна зробити висновок про його позитивне ставлення до України, Києва, що також відбивається на його загальній політичній думці щодо долі української держави: «Як людина, яка з раннього дитинства проживає у Києві і усіма фібрами душі моєї пов'язана з Україною та що має там серед кращих суспільних діячів України особистих друзів, я, звісно, являюся прибічником самостійного розвитку України та входження її у федерацію вільних народів Росії, як рівного члена» [57, с. 196].

Г. Жуков висвітлював картину тогочасного важкого становища та низького рівня життя українців, говорячи про дві основні причини такого розвитку подій: війна, що стала поштовхом до загального розладу, та державна політика, що негативно відбилася на становищі українського селянства [39]. Думка Г. Жукова співзвучна із поглядами Ш. Дюброя, зокрема погляди на соціально-економічне становище українських селян. Французький автор зазначав про негативний вплив внутрішньої політики уряду на розвиток сільського господарства в Україні, відсутність сучасних технологій у роботі селян, а також про їх невисокий прибуток на фоні важкої праці.

Дуже лояльно ставився до українства російський військовий діяч О. Верховський, що наочно видно на фоні «московської дійсності». Він

описав випадок, коли група українських солдат просила у нього дозволу створити окремий український дивізіон, що було заборонено Тимчасовим урядом. Вони також зазначили негативне ставлення до них, вказавши ствердження одного полковника про те, що «українські частини він порозганяє штиками, незважаючи на те, що Українська Рада проголосила незалежність України у межах майбутньої демократичної федерації Росії». Пообіцявши домогтися дозволу на створення Українського дивізіону, О. Верховському вдалося сформувати цю частину.

З цього можна зробити висновок про досить лояльне ставлення російського полковника до ідеї самостійності української держави.

Відмінну позицію демонстрували інші російські автори, що або зовсім негативно ставилися до України та українського народу в цілому (О. Редігер, А. Спірідович, В. Шульгін), або просто не уявляли її в якості окремого державного утворення та не відокремлювали її від Росії та російського населення (О. Брусилов, герцог Лейхтенбергський тощо).

Герцог Г. Лейхтенбергський, наприклад, так висловлював своє ставлення до незалежності України, говорячи: «У цей час, завдяки брест-литовському миру, народилося бажане дитя австро-німців, незалежна Україна і у державі Російській, і в російському народі відбулося цей жахливий поділ» [48, с. 11-12].

Ш. Дюбрій, на відміну від герцога Г. Лейхтенбергського, наполягав на відсутності будь-яких добровільних відносин між українцями та німцями. І навіть підписання українською делегацією Брест-Литовської угоди, що викликала значний резонанс з боку країн Антанти, він виправдовував бажанням українців позбутися російського ярма.

Немало герцог також писав про гетьманський режим та умови життя за період правління П. Скоропадського, реформи, що він провів, в особливості, про аграрну. Приділялася увага малоросійській мові, яку, як він зазначав,

легко може зрозуміти кожен. Тим не менш, він не називав її українською, одночасно ототожнюючи з мовою російською.

Ш. Дюброй навпаки характеризував українську мову як самобутню та унікальну. А також із повагою говорив про той факт, що попри усі утиски український народ передавав свою мову з покоління у покоління.

У спогадах полководця О. Брусилова присутній не тільки аналіз воєнних подій в Україні, а й соціально-політичного життя. Висвітлена також проблема визначеності українців та України на тлі єдиної Росії. Автор розповідав про українців Східної Галичини та про їхнє ставлення до росіян: «До речі маю сказати, що не тільки у Східній Галичині, де більшість населення русини, лояльні до нас з давніх часів, але і в Західній, де все населення суто польське, не тільки селяни, а й католицьке духовенство ставилися до нас добре і у багатьох випадках нам допомагали усім, чим могли» [22, с. 135].

У спогадах приділялася увага внутрішній соціальній ситуації в Галичині, надавалася інформація щодо взаємин українського та єврейського населення: «Що стосується єврейського населення, досить численного в обох половинах Галичини, то воно при австрійцях мало дуже велике значення, було багато поміщиків-євреїв, і русинське та польське населення ставилося до них неприязно» [22, с. 136].

Цікавим є опис внутрішніх подій у місті, характеризувалися загальні налаштування українського населення, яке автор умовно розділив на русинів, як він їх називав, не використовуючи назви «українці», які, як стверджував О. Брусилов, лояльно ставилися до росіян, та «мазепинців», що були налаштовані проти російської сторони: «Під час цього жорстокого триденного бою жителі міста Львова, особливо поляки та євреї, надзвичайно переймалися думкою про те, до чийх рук вони потраплять, тобто чи залишаться в нас чи знов прийдуть австрійці. Звернення верховного головнокомандувача до поляків тут ще було невідомо, і вони, а тим більше

євреї, що в нас знаходилися у пригніченому положенні, а в Австрії користувалися усіма правами громадян, нетерпляче чекали, що нас розіб'ють, тим більше, що вони обов'язково на днях повернуться назад. Русини, звісно, були на нашому боці, крім партії так званих мазепинців, що виставили проти нас декілька легіонів» [22, с. 110].

Російський політичний діяч В. Шульгін висловлював свою різку негативну точку зору, що пояснюється його загальними політичними поглядами – В. Шульгін був одним з ідеологів Білого руху; його погляди мали монархічну спрямованість. У своїх спогадах «Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны» автор виражав також своє негативне ставлення до українства, що було відображенням загального ставлення російських верств. Він наголошував: «На закінчення я хочу сказати, що краще щирі вороги, аніж безчесні друзі. Говорячи про «безчесних друзях», я мав на увазі українців («українствующі»)» [74, с. 467]. Таким чином, ми бачимо, що українці в очах російських націоналістів постали в образі гіршому, ніж вороги. У якомусь розумінні, вони вважалися зрадниками. До цього ж, автор також навів приклад ставлення до українців однієї «російської патріотки»: «Особливо вона ненавиділа українців («українствующих»), стверджуючи, що вони продають не тільки Францію, а й Росію» [74, с. 469].

Французький автор Ш. Дюброй навпаки наполягав на тому, що українці ніколи не були зрадниками, а були окремим унікальним народом, що прагнув самостійності та незалежності України.

Завдяки спогадам В. Шульгіна можна зробити висновок про внутрішню конфліктну ситуацію, що склалася у російській державі на час Першої світової війни.

Російський військовий діяч О. Редігер українську державу розглядав як безпосередню складову Росії, не виокремлюючи її як самостійну державну одиницю.

Безперечно важливими для вивчення періоду Першої світової війни є мемуари російського генерала О. Спірідовича. Автор був безпосереднім свідком ліквідації царської влади в Росії. Будучи начальником імператорської двірської охорони, він був учасником історичних подій.

Говорячи про заняття Львова, він окреслював окремі соціально-політичні процеси, що мали місце у місті; говорив про українські регіони, що він описував як осередок «нового німецького українофільства» та писав про відкриті антиросійські настрої: «Оволодіння споконвічно російськими областями Галичини, звідки завзято виганялося усе російське і звідки насаджувалося нове німецьке українофільство, підняло новий вибух патріотизму серед правої інтелігенції» [65, с. 25].

Тим не менш, одночасно автор говорив про Україну як про колыску усього слов'янства, а українців називав «братами за вірою та по крові, що томилися під австрійським ярмом». Однак за його описом інші російські солдати самої назви «українці» не використовували, а говорили про них як про росіян, яких намагалися ополячити: «Заняття нашими військами Галичини і розгром австрійських армій дуже сколихнуло наше національне почуття, нагадало нам про нашу рідну колыску усього слов'янства в Карпатах, нагадав про Червону Русь, про наших братів за вірою та кров'ю, що томилися під австрійським ярмом. Туди полетіли більш експансивні націоналісти, члени Державної Думи. Туди звернув погляди Святіший Синод. Усі тільки й говорили про повернення Росії давніх рідних областей із російським населенням, яке намагалися ополячити, але яке, як думали, залишається в душі російським» [65, с. 117].

Негативно О. Спірідович висловлювався щодо корінних жителів України, називаючи їх «малоросами»; зневажливо описував М. Грушевського, який, на його думку, за австрійською вказівкою, вигадав теорію української самостійності. Категорично заперечував існування української мови, називаючи її вигадками вихідців з Київського

університету. Говорив автор також про національне визволення росіян, які проживали на українській території: «Двісті років тому католицькі ксендзи із продажними елементами з місцевого дворянства вигадали уніатське віросповідання, а в останні десятиліття продажні професори з малоросів, за вказівкою австрійського генерального штабу почали вигадувати нові назви для простого російського народу, що населяв Галичину. Усілякі Грушевські та інші вихідці з Київського університету розробляли, за австрійською вказівкою, теорію української самостійності, вигадували різні «мови», а забитий простий російський галичанин продовжував зберігати у серці думку про національне звільнення, що пов'язувалося з думкою про Білого Царя» [65, с. 118].

Тому далі він зазначив про те, як радісно народ зустрічав російських солдат, вважаючи їх рідними, визволителями: «І коли російські війська переможно просуваються по Галичині, біг поляк, йшов німець, а простий народ зустрічав російського солдата як свого рідного, як визволителя» [65, с. 118].

Спогади О. Спірідовича показують окремий бік відношення російських верств до українського населення, їхнє бачення українських земель та їхньої приналежності, як національної, так і територіальної.

Таким чином, у мемуарах представників російського суспільства яскраво відображається полемічний характер стосовно питання існування України як самостійної держави. Дехто з представлених авторів поділяли погляди французького діяча Ш. Дюброя, який протягом свого мемуарного твору наполягав на необхідності незалежного статусу української держави; окремі представники категорично відкидали можливість офіційного відокремлення українських територій та створення самостійної держави; інша група росіян, незважаючи на своє позитивне ставлення до українців, просто не вбачали в Україні перспектив для майбутнього державно-політичного становлення. З вищесказаного ми робимо висновок про глибоку

досвідченість Ш. Дюброя щодо внутрішнього напруженого соціально-політичного становища російської держави через українське питання. Автор не тільки проаналізував військово-політичний аспект, а й зосередився на соціальній проблемі у країні.

Приділив Ш. Дюброй увагу і українській історії, а точніше – історіографії.

Початком історіописання України він назвав появу творів у формі літописів – Літопис Нестора (XII ст.), Київський літопис, Галицько-Волинський тощо.

Тут автор зазначив, що українська історіографія бере свій початок з літератури, в якій, як указав Ш. Дюброй, масив легенд та історичних фактів подано з деякою наївністю, чарівною динамічністю, що виражає національний характер українців.

Яскравим в українській історії є також період литовської доби та доба Гетьманщини. Події цієї епохи представлені у литовсько-руських літописах, Львівському літописі (XV ст.), Самійла Зорки, «Щоденник» Ф. Євлашевського, щоденник М. Ханенка, Я. Марковича. Зокрема, саме козацькі літописи автор назвав найцікавішими та найлітературнішими джерелами, особливо – літопис С. Величка (1090-1728 pp.) [19, с. 96].

Але переломним моментом у розвитку української історіографії Ш. Дюброй вважав XIX ст., яке ознаменувалося, за його словами, появою справжніх істориків: М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського. Найбільш значними та змістовними, повними висновків, французький діяч вважав такі праці М. Драгоманова, як «Східна політика Німеччини та русифікація», «Україна та Центральні імперії», «Іноземні роздуми щодо національного питання в Україні» тощо.

Бачимо, що найбільш актуальними проблемами на той час Ш. Дюброй вважав національне питання, міжнародні відносини та проблеми державного становлення України у контексті європейського мислення.

Серед найвагоміших праць В. Антоновича Ш. Дюброй вказав «Історичні монографії», «Останні роки козацької організації у Західній Україні».

М. Грушевський, на думку автора, є найвеличнішим істориком України. Найзначнішою працею Ш. Дюброй назвав «Історію України», наповнену великою кількістю документів.

Серед сучасних йому українських істориків автор виділив О. Левицького, І. Крип'якевича і Б. Бучинського (автора документальної праці про Церкву в Україні), В. Липинського, що спеціалізувався у тематиці польсько-українських відносин. Особливо французький діяч виділив С. Томашівського, який займався питаннями повстання гайдамаків.

Треба зазначити той факт, що автор з великою повагою ставився до української літератури та історії, зазначаючи, що українці змогли зберегти свою національну мову, що є запорукою їх подальшого культурного розвитку [19, с. 99].

Зауважимо, що значна кількість іноземців взагалі дуже уважно ставилися до української історії, наприклад, Й. Енгель також, як і Ш. Дюброй, підкреслив важливість дослідження історії України, зазначивши її значущість у геополітиці Європи. Він стверджував, що історія української держави є значною частиною загальної історії слов'ян, і що саме Україна була тією межею, що відокремлювала європейську цивілізацію від азійських орд [202, с. 2].

Одним з головних спірних питань щодо незалежного існування України є, з точки зору Ш. Дюброя, те, що на момент 1917 р. у європейському суспільстві превалювала думка про домінуючу роль різнобічних політичних сил, які власноруч проголосили незалежність української держави, тоді як безпосередньо український народ ніколи не намагався втілити в життя цей намір [19, с. 115].

Сам автор вважав цю точку зору хибною. На доведення своєї думки він навів низку історичних прикладів, які яскраво ілюструють державотворчі процеси в Україні: участь у політиці селян, зокрема Конгресу селян, який фігурує в історичних подіях щодо державного становлення України у 1917 р., Союз земельних власників (1918 р.).

Автор акцентував увагу на тому, що у цих об'єднаннях брали участь лише селяни; жодного політика, громадського діяча у них зафіксовано не було.

Саме ці факти, за словами мемуариста, доводили, що не тільки інтелектуальні прошарки суспільства сприяли здобуттю Україною незалежного статусу, а й промисловці, робітники у галузі сільського господарства, селяни брали участь в українському державотворенні.

Головний висновок Ш. Дюброя в тому, що він довів основну думку: український народ прагне жити у незалежній Україні [19, с. 116].

Мимохідь французький діяч зачіпав питання ментальної різниці між українським та російським народом у контексті проблеми патріотизму та почуття національної самоідентифікації. Він наполягав на високому рівні патріотичних почуттів українців на відміну від росіян. На підтвердження своїх аргументів автор навів два історичні факти. По-перше, він розповів про те, що протягом 1917 р., під час революційних подій, українці масово поширювали національну символіку, зокрема велика кількість будинків, установ без жодних дозволів була розмальована у жовто-блакитні кольори. Помітно, наскільки захопливо, з якою пошаною автор розповідав про цей факт.

Інше підтвердження виражалося у тому, з яким бажанням та натхненням українські діти та молоді люди пішли навчатися до українських шкіл, які швидко почали відкриватися за Директорії. Він захопливо зазначав, що люди, які перш за все думали про те, як їм зібрати врожай, – селяни,

робітники сільського господарства – спрямували свій шлях до бібліотек, де в них з'явилася можливість читати твори, написані українською мовою.

Ш. Дюброй говорив, що любов до отриманих національних свобод, культ мови їхніх батьків та прихильність до рідної землі – усе це справжні патріотичні почуття українців [19, с. 118].

На жаль, як зазначив автор, ані російський уряд, ані більшовики не поважали права, свободи та інтереси українського народу.

Додамо до цієї думки співзвучну з поглядами Ш. Дюброа характеристику українського народу О. Стражного, який основними народними рисами, притаманних українцям вважав миролубність, сміливість, волелюбність, демократичність, духовність, обдарованість, сентиментальність, містицизм, сердечність, відкритість, хитрість, лукавство, оптимізм, життєрадісність, розвинене почуття гумору, повагу до сім'ї.

Таким чином, французький мемуарист упевнений у тому, що попри зазначені утиски з боку Польщі та Росії, Україна тільки підтвердила свій самостійний, незалежний статус. Українська нація – окрема нація, вільний народ, який має безперечне право на життя у власній державі Україна.

Зазначимо, що Ш. Дюброй у своїй думці щодо незалежності української держави досить категорично виражав свої погляди; його точка зору у мемуарах викладена чітко, послідовно та аргументовано. Він наводив не тільки власні оцінки, а й конкретні історичні факти, що підтверджені уривками з текстів видатних діячів, зокрема Ф. Вольтера, П. Столипіна, О. Розумовського, Петра I, М. Карамзіна тощо.

Важливим є також те, що автор наводить витяги з циркулярів, постанов, договорів, що робить його мемуари цінними для дослідження не тільки істориків, джерелознавців, а й правознавців, фахівців з історії державотворення тощо.

2.4. Культурне життя українського суспільства у мемуарному творі

Ш. Дюброя

Значної уваги Шарль Дюброй приділив питанню розвитку української культури, яку він уважав головним фактором формування національної самосвідомості українського народу. Саме в культурі України автор вбачав душу народу, його ментальність та мораль. Французький діяч наголошував на тому, що Україна, перш за все, має пишатися своєю самобутністю та культурною натхненністю, що виражається у характері літературного жанру, театру тощо. Він зазначав: «Багата на усі блага землі, Україна не може не бути, з перших днів свого існування, водночас і великим торговим осередком, і значним інтелектуальним центром» [19, с. 84]. У цьому контексті Ш. Дюброй вказав безпосередньо на Київ – сам центр просвітництва – та Києво-Могилянську Академію, засновану у 1632 р., які були, за його словами, світлом не тільки для України, а й для інших слов'ян.

Аналіз української культури автор виклав у главі «Україна», розділивши її на підрозділи: «Література», «Епічна поезія», «Лірична поезія», «Сатирична поезія», «Роман та новела», «Театр».

Кожну культурну галузь діяч проаналізував за видатними особистостями, які зробили свій внесок у її розвиток. За спогадами можна побачити з якою пошаною автор ставився до визначних українських суспільних, літературних діячів, театралів.

Характеризуючи українську літературу, Ш. Дюброй окреслив те, наскільки вона жанрово різнопланова та мовно багата: «Всупереч багатьом обставинам, що склалися протягом багатьох століть, українська література виявляється і багатою, і варіативною. Вона налічує усі жанри, гарні як у формі поезії, так і прози» [19, с. 84].

Зауважимо, що Ш. Дюброй брав до уваги важкі умови формування української самобутньої культури. Саме культура відображає складний

процес формування української свідомості та ідентичності, історію становлення української нації.

У мемуарах зазначається, що жанрова різноманітність є однією з визначних рис української літератури. Ш. Дюброе підкреслював, що набули поширення такі літературні жанри, як балада, дума, пісня, сказання, епічна поема, роман, оповідання, повість тощо. Кожен з них демонстрував деталі окремої епохи, у яку їх було створено: побутові деталі, звичаї та традиції, особливості менталітету народу на зазначений момент, характер моральних цінностей того чи іншого історичного періоду, суспільно-політична проблематика та ін. Саме завдяки різноманіттю української літератури французький діяч намагався донести різні сторони життя простого народу, його переживання, прагнення та особливості життєвих умов людей, їх укладу тощо.

Культурну сторону життя України Ш. Дюброе описував позитивно, поважливо, усіляко демонстрував своє лояльне ставлення щодо цього питання. Українську культуру автор уважав багатогранною та високою. Саме вона відображала духовне багатство українців як нації; культура – це саме те, за Ш. Дюброе, що вирізняло українську націю з-поміж інших народів.

Періодом поширення популярності епічної поезії автор вважав IX–XIII ст., коли розповсюдження набули пісні про народного героя Іванка, який за сюжетом сам один поїхав до Константинополя до турецького султана.

Але найбільш вагомим для розвитку літератури, зокрема історичної, діяч назвав «Слово о полку Ігоревім», зміст якого, за його словами, відповідає французькій «Пісні про Роланда». Ш. Дюброе зазначив відомі факти про вказаний твір: невідома особа автора; звучна, упевнена та динамічна мова твору; основний сюжет – похід руського князя проти половців, що представляли собою загрозу на східних кордонах України [19, с. 85]. Цими ствердженнями автор хотів ще раз показати близькість французького народу з українцями та їх культурну спорідненість.

Цікаво, що перекладачка українських історичних пісень на німецьку мову Тальві у 1866 р. зауважила на їхній співзвучності із народною творчістю Шотландії: «Сміливий розмах історичних українських пісень нагадує шотландські балади» [169, с. 144].

Німецький поет Ф. Боденштедт, що також займався перекладами українських народних пісень, у свою чергу, наголосив на їх схожості із європейською середньовічною творчістю, зокрема не тільки за стилем та формою, а й за базовою тематикою: «Цікаво, що українська народна поезія дуже подібна іноді своєю формою до поезії найбільш освічених народів Західної Європи... Важну роль грає всюди жінка, з її м'якими ніжними почуттями, бо ж і в історії України багато схожого з лицарським середньовічним світом. Дуже тісно живе українець з природою і бере з неї ці чудові малюнки, що є в його піснях» [169, с. 144].

Наступним етапом у розвитку епічної літератури стали XIII–XVIII ст. Автор вказав на те, що саме у цей період починається поступова зміна тематики пісень: з героїчних вони перетворюються на історичні. Зауважимо, що пісням зазначеного періоду також властиві риси героїчного епосу, але історичний елемент у них представлений яскравіше.

Ш. Дюброею особливо виділив «Пісню про Байду», головного героя якої він назвав «українським національним героєм» [19, с. 85]. Діяч описав долю Байди, його жорстоку страту у Константинополі. Треба відмітити той факт, що Ш. Дюброею безпосередньо ознайомився із текстами українських історичних пісень, про що свідчить його обізнаність у сюжетах, характерах героїв, а також його оцінка їхнього загального значення у житті українців.

У XVIII ст. закінчується, за словами Ш. Дюброею, період епічної поезії, на зміну якої у контексті розвитку української літератури приходить поезія лірична.

Характеризуючи ліричну поезію, мемуарист виділив декілька постатей, що відіграли роль у розвитку лірично-поетичного жанру: М. Шашкевича та

Ю. Федьковича. Творчість М. Шашкевича, за розповіддю автора, зазнала серйозних утисків: його перший альманах «Аврора», датований 1834 р., було заборонено цензурою Львова, а другий – «Наяда Дніпра» (мав на увазі альманах «Русалка Дністровая») – заборонили у 1837 р. Ш. Дюброй назвав М. Шашкевича одним з перших дійсних виразників самого жанру – ліричної поезії.

Творчі надбання Ю. Федьковича представлені здебільшого піснями, основною тематикою яких було життя старого покоління, селян, пастухів тощо. Головними героями творів автора були жителі сільської місцевості, деталі життя та побуту яких Ю. Федькович висвітлював через поезію.

Але найбільшою пошаною у французького мемуариста користувався український поет Т. Шевченко, про якого він говорив так: «Але увесь талант Шашкевича та Федьковича зникає перед генієм Тараса Шевченка (1814-1861 рр.), який цілком справедливо вважається найвеличнішим поетом усієї української літератури» [19, с. 86].

Зауважимо, що Ш. Дюброй досить ретельно описав життя українського поета, основні етапи його життєвого шляху, головні віхи творчої діяльності та внесок у розвиток культури України.

Автор передав усю трагічність долі Т. Шевченка через головні моменти його життя: народження у сім'ї поневолених селян, кріпацтво до 24-річного віку, надалі – політичне ув'язнення у Сибірі протягом десяти років, знаходження під наглядом поліції Петрограда цілих три з половиною роки, смерть у сорок сім років. За текстом можна побачити, з яким захопленням Ш. Дюброй ставився до особи українського поета, до його важкого життєвого шляху та ролі у житті українського суспільства: «Але, будучи дитям народу, він був вождем і залишився ідолом» [19, с. 86].

Зазначимо, що автор постійно підкреслював народний характер постаті Т. Шевченка, вважав його виразником поглядів українського народу, безпосередньо уособлював його із українським національним духом. Це ще

раз підкреслює, що Ш. Дюброй не просто дослідив основні акценти в історії української літератури, а глибоко перейнявся найбільш гострими проблемами, що висвітлені у ній, ретельно проаналізував біографії та твори українських авторів.

Український історик Я. Ісаєвич підтверджував цю думку у дослідженнях, зазначаючи про основну тематику творів Т. Шевченка: питання значення становлення нації і роздуми про майбутню долю України – «адже нація, перед якою нема майбутнього втрачає сенс і в сучасному вимірі» [117, с. 183]. Він також зазначив, що революційність Т. Шевченка – у соціальному й національному змісті його поезії, а не в практичній діяльності [117, с. 194].

З приводу національної тематики, зокрема проблематики творення та безпосередньо витоків української нації, творів Т. Шевченка висловлюється також Е. Вілсон, який писав, що «українська, російська та польська ідентичності були для Шевченка взаємно несумісними і непримиренними [91, с. 152].

Ш. Дюброй відмітив першу та найвідомішу збірку Т. Шевченка – «Кобзар». Семантичне значення слова «кобзар» Ш. Дюброй трактував як «бард» [19, с. 87]. Автор згадав також відому поему українського поета «Гайдамаки», головною темою якої було повстання українців проти їх тиранів. Саме завдяки народній тематиці творчості Т. Шевченка він, за словами французького діяча, стає «національним поетом». Ш. Дюброй виразив своє захоплення постаттю поета такою думкою: «Ніхто в Україні до нього не говорив такою чистою мовою, не проливав таких щирих сліз через нещастя своєї батьківщини; жоден з поетів не міг зрівнятися з величиною його генія» [19, с. 87]. Наважимося зробити припущення, що Ш. Дюброй ймовірно був знайомий з азами української літературної мови, про що свідчить, по-перше, те, що він дослідив тексти творів української літератури, а, по-друге,

те, що діяч порівнював та оцінював мовні стилі окремих українських авторів, так, як він, наприклад надав оцінку мові Т. Шевченка.

Шарль Дюброй визначив також найбільш відомі поезії Т. Шевченка, такі як «Сон», «Кавказ», «До Основ'яненка», «Пам'яті Котляревського», «І мертвим, і живим, і ненародженим».

Серед значніших поем автор виділив вже згадану поему «Гайдамаки», «Марія», «Наймичка», «Катерина».

Загалом, бачимо, що автор мемуарів позитивно ставився до патріотичних тенденцій в українській літературі; це простежується за його відношенням до Т. Шевченка, до характеру його творчості, що відрізнялася превалюванням націоналістичних настроїв. Головними героями творів Т. Шевченка завжди були звичайні люди – чоловіки, жінки, – що зазнавали на собі утисків збоку панівної верхівки. Він гостро протиставляв дві соціальні категорії – народ та панство. Ш. Дюброй, у свою чергу, схвально та із захопленням аналізував літературну та суспільну діяльність українського поета, у якійсь мірі вважаючи його своєрідним «голосом» народу України.

Ш. Дюброй відмітив новаторство творчості Т. Шевченка, висвітлення ним у творчості найбільш загострених проблем українського суспільства, що надає йому цінності не тільки в культурному аспекті функціонування України, а й в соціально-політичному. На підкріплення думки французького мемуариста наведемо слова Я. Ісаєвича: «Шевченкова творчість була принципово новим явищем в українській літературі, і в цьому сенсі вона була не так продовженням традиції, як протиставленням їй» [117, с. 187]. Е. Вілсон, у свою чергу, стверджував, що «Шевченко пробуджує приспаний патріотичний дух» [91, с. 153].

Наступним згаданим українським культурним діячем у мемуарах Ш. Дюброя став П. Куліш. Автор окреслив основні віхи його літературної творчості, зазначивши на натхненні П. Куліша літературою європейською: переклади творів Байрона, написання поезій, що, на думку Ш. Дюброя, за

своєю формою та складом нагадували спадщину В. Гюго, видання поетичних збірників, зокрема «Світанки», що демонстрували чистий ліричний жанр.

Український поет та письменник М. Старицький також висвітлював національні та політичні мотиви у своїй творчій діяльності. Головною метою його поезій, за Ш. Дюброєм, був протест проти національного та соціального гноблення.

Автор також наголосив на виключності творчості Лесі Українки, яка відрізняється витонченістю, жіночністю та чуттєвістю. Французький діяч стверджував, що поезії Лесі Українки, серед яких він виділив «Святу ніч», «Без надії таки сподіваюсь», «Поет», демонструють її «мрійливу та меланхолічну душу» [19, с. 88].

Х. Алчевська та О. Олесь, на думку автора мемуарів, відрізняються виключною могутністю слова та чистотою вербальних форм та заслуговують на визнання за межами України.

Також серед визначних українських поетів Ш. Дюброй виділив І. Котляревського та його «Оду до князя Куракіна», К. Пузина та його «Малоросійського селянина», О. Стороженка та його «Лебедя», Володимира Самійленка як перекладача, зокрема творів Мольєра; Б. Грінченка.

Зауважимо, що Ш. Дюброй досить докладно проаналізував українську літературу, а саме – найвизначніших її постатей. Літературний український жанр він бачив як самобутню, унікальну сторону культури України. У поезії простежується історія, культурний рівень та свідомість українського народу. Автор продемонстрував наскільки широким є поетичний жанр за своєю тематикою, адже українські поети порушували у своїх творах національні, соціальні, суспільно-політичні питання, що свідчить про глибокий та всеосяжний характер поезії України.

Характеризуючи сатиричну поезію, Ш. Дюброй надав перелік основних, на його думку, найвідоміших в Україні творів цього жанру, а саме:

«Світські псалми», «Перемога під Берестечком», «Мазепа і Палій», «Введення кріпосництва в Україні», «Розмова Великої та Малої Росії».

Першим справжнім українським сатириком французький діяч визнав І. Котляревського, якого він назвав «батьком модерної української літератури» [19, с. 89]. У мемуарах описані основні віхи життєдіяльності І. Котляревського: навчання у семінарії у Полтаві, військова служба, надалі – кар'єра урядовця, вступ до масонства, публікація українською мовою «Енеїди».

Зауважимо, що Ш. Дюброе досить ретельно дослідив специфіку значимості особи І. Котляревського саме на теренах України, його соціально-політичний та національно-патріотичний внесок у скарбницю української культури, що можна підтвердити думкою О. Стражного, який аналізує літературні досягнення письменника та його новаторство в літературі: «Першим класиком, так сказати, «дідусем» малоросійської літератури є Іван Котляревський. Це не означає, що до нього ніхто не писав українською мовою. Просто з появою «Енеїди» і «Наталки-Полтавки» стало очевидно, що українська література являє собою своєрідну, ні на що на схожу цілісність, якій притаманне зображення тонких відтінків почуттів, інтимних переживань, жалю, пафосу, сміливих одкровень людини душевної, романтичної, але мало пристосованої до життя» [174, с. 252].

Зазначимо, що автор досить високо оцінив твір І. Котляревського. Мову «Енеїди» він визначив як «живу та пікантну», сатира виражається у великій досконалості форми. Ш. Дюброе указав, що за життя автора «Енеїду» було видано тричі, а загалом – більше тридцяти разів.

Першим українським казкарем Ш. Дюброе називав П. Гулак-Артемовського, згадавши, на його погляд, найвідомішу його казку «Пан та собака». Цей твір французький діяч називає своєрідним протестом проти закріпаченого статусу українського народу. Таким чином Ш. Дюброе

наголошував на соціальних мотивах як провідній проблематиці в українських казках. Автор згадує також Л. Глібова.

Роблячи загальний огляд української поезії Ш. Дюброй зупинився на творчості В. Забіла, І. Франка, В. Щурата, Б. Лепкого. Їхні поезії французький автор відмітив як легкі, тендітні та чарівні. До того ж, автор вражений тим, скільки на українських землях талановитих літературних митців. З приводу цієї думки він згадав також М. Чернявського, М. Вороного тощо.

Відмітимо, наскільки широко французький діяч розглянув питання розвитку української літератури: він розподілив її за жанрами, описав кожен з них за найвизначнішими постатями галузі української культури, дослідив не тільки їх творчість, а й біографічні відомості про більшість з них, зробив власний літературний аналіз їх творів, окреслив тематику, мову, творчий внесок у культуру держави тощо.

Ш. Дюброй також приділив увагу українському театру. Він писав, що початком становлення театрального мистецтва в Україні стали вистави українських містерій, зокрема «Падіння Христа у пекло», а також сатиричних комедій, таких як «Поп Негрицький».

Але найбільшого визнання у французького автора отримав Іван Котляревський та його, як вказав Ш. Дюброй, «чарівні» комедії: «Наталка-Полтавка» та «Москаль-Чарівник». Автор виділив правдивість персонажів, динамічність діалогів та могутність і зображувальні можливості мови як головні стилістичні ознаки творів І. Котляревського.

Також Ш. Дюброй згадав В. Гоголя та його комедію «Селянин» та, на його погляд, комедію «трохи меншої цінності» – «Чаклунство».

Серед поетів-трагіків французький автор назвав М. Костомарова, який, за його словами, своїми історичними творами належить до літератури російської, але залишається поетом українським завдяки своїм наповненим

патріотизмом поезіям та двом трагедіям: «Савва Чалий» та «Переяславська ніч» [19, с. 91].

Автор також наголосив на культурному та соціально-політичному внеску М. Старицького, який зробив театр фактором національної пропаганди. Ш. Дюброй вказав на М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого як на найбільш яскравих представників української драматургії.

У своєму творі Ш. Дюброй окреслив основні етапи розвитку театру України наприкінці XIX – першій чверті XX ст. Він описав період з 1876 по 1895 рр., коли актори не мали права грати у межах України через урядову постанову, незважаючи на те, що до 1876 р. український театр був відомий на території усієї Російської імперії. Однак уже в 1895 р. генерал-губернатор М. Драгомиров надав українським акторам право грати п'єси українською мовою в Києві, Катеринославі та, у цілому, на всій території України.

Ш. Дюброй надалі вказав, що період з 1895 р. до початку Першої світової війни був періодом розквіту української драматургії: з'являється велика кількість драм, комедій, трагедій; відкриваються справжні таланти. У творі приділяється увага В. Винниченку як українському драматургу та його драмі «Між двох сил», що розповідає про події першої окупації України більшовиками.

Описуючи театральну сферу українського мистецтва, Ш. Дюброй із захопленням розповідав про українські п'єси, їх авторів та акторів, що втілили героїв на театральній сцені. Мемуарист наголошував на незвичайній талановитості українських акторів, а також на змістовності та значенні творів українських драматургів. Він зазначив не тільки культурний, а й національний та соціально-політичний внески українського театру у життя та становлення української держави, адже саме через театр відображалися найгостріші та найважливіші соціальні проблеми українства.

З вищесказаного можна зробити висновок, що мемуарний твір Ш. Дюброя містить у собі досить детальний огляд загальної української

культури. Автор приділив особливу увагу українській літературі, зокрема поезії та прозі, та українському театру, визначивши головних їх постатей, тематику та роль у формуванні національної свідомості українців. Саме в культурі, за автором, відображаються найболючіші проблеми українського суспільства, а також важкий шлях до становлення самостійної держави. Усі, без виключення, культурні діячі, як стверджував французький автор, є виразниками національних почуттів українців, а сюжети їх творів безпосередньо торкаються питань свободи та волі народу. До того ж, твори українських авторів, як ніщо, віддзеркалюють душу народу України, його переживання та важкий історичний шлях.

Отже, Ш. Дюброй під час написання своїх спогадів зупинився також на географічних описах України. Він описав її розташування на карті Європи, окреслив її природу та її багатства, якими він захоплювався. Саме завдяки своїм природним скарбам та ресурсам українські землі, на думку мемуариста, вирізнялися з-поміж інших європейських країн, а за окремими категоріями могли конкурувати із Британією та Францією. Україна, на думку Ш. Дюброя, мала унікальне розташування, що й було основоположним фактором у її складнощах у набутті незалежного статусу. Розглянувши та проаналізувавши провідні галузі української економіки, автор зробив висновок про високий рівень економічного розвитку країни та подальших її перспектив у європейському просторі. Він також наголошував на значному розвитку таких економічних галузей, як сільське господарство, промисловість, ремісництво, торгівля тощо.

Культура українського народу також вразила Ш. Дюброя. Було визначено, що мемуарист під час дослідження культурної сторони життя України безпосередньо спирався на оригінальні тексти творів українських поетів та письменників, аналізуючи їхній стиль мовлення, лінгвістичні особливості та порівнюючи їх між собою, що свідчить про те, що француз володів основами української мови та міг надати творам власну

неупереджену та об'єктивну оцінку. Автор відзначив емоційну глибину та чуттєвість українських поетів та письменників, відмітив їх патріотичну позицію та безпосередньо відданість українській культурі загалом.

РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917-1919 РР. У ПРАЦІ «DEUX ANNÉES EN UKRAINE (1917-1919)» ШАРЛЯ ДЮБРОЯ

3.1 Доба визвольних змагань очима французького мемуариста

Опис подій, що мали місце у Києві у 1917–1919 рр., Ш. Дюброй розпочав із розповіді про своє прибуття до України, про свої перші враження від української столиці. Автор детально передав київський архітектурний стиль та міську енергетику, описавши головні об'єкти, що їх складали: «Це було 6 січня 1917 р., коли я уперше прибув до Києва. За інших обставин я б захоплювався столицею України з її широкими та прямими вулицями, високими будинками з червоними та зеленими дахами, численними церквами з позолоченими куполами, собором Святого Андрія, що полум'яніє під поцілунками сонця, з її подвійним хрестом Святого Володимира, що осяює вечір, її старий квартал, що нагромаджується на уступах, її велична ріка, що розхитує, за гарної погоди, свої жовті та глибокі води, якими вона грається, жвавими чайками, безліччю білих парусів» [19, с. 2]. Зауважимо, з яким неприкритим захопленням автор характеризував українську столицю, що одразу дозволяє відтворити досить повний образ міста у революційну добу. Незважаючи на доволі недовге на той момент перебування у Києві, автор одразу поринув у особливу специфіку міста. Перше, що він описав, приїхавши до України – це вокзал, де він потрапив у воєнну атмосферу: він бачив «солдатів, що спали на землі та поневірялися, лускаючи зерна соняшника, що так полюбляють українці, візничих, одягнених у широкі ватні пальта, взутих у масивні валянки», та безліч будинків [19, с. 3].

Відмічаючи дореволюційну ситуацію у Києві, він згадував про проблеми із житлом та перенаселення, що, звісно ж, відобразилося і на ньому та на його важких пошуках притулку для себе та своїх рідних. Він розповів про більш, ніж мільйонне населення української столиці, яке складали не

тільки українці та росіяни, а й вірмени, румуни, поляки, литовці, серби, що тікали в Україну від війни.

Врешті, автор із родиною знайшов житло у центрі міста у готелі, що утримувала сім'я бельгійців, та роботу на Вищих жіночих курсах на кафедрі історії французької літератури та в гімназії Алексеєвої, також у якості викладача французької мови. Зазначимо, що професійна діяльність Ш. Дюброя свідчить про його приналежність до інтелектуальної та освіченої категорії населення, що є значним фактором для достовірної оцінки його мемуарної роботи у контексті вивчення історії української держави.

Досить цікавим є опис вражень мемуариста щодо його знайомства з менталітетом українського населення, зокрема військових. Автор зазначив дві специфічні для нього риси як представника іншої країни: перша – це свобода, надана військовополоненим у Києві, що пересувалися містом без усілякої видимої охорони та нагляду та навіть мали власні комерційні установи (ательє, майстерні тощо); друга – це надмірна, на погляд автора, пошана, яку виказували солдати своїм офіцерам. Він описав поведінку солдатів при появі військовослужбовців із офіцерським званням – віддавання честі, нерухоме положення під час вітання, запити дозволів у офіцерів на окремі дії тощо. Зауважимо, що в мемуарах зазначених описів чітко простежується негативне сприйняття останніх фактів автором; можна зазначити, що він уважав ці військові поведінкові звичаї дещо манірними та безглуздими, про що свідчить його така думка: «Я був ще більш вражений, коли хтось мені розповів, що двома місяцями пізніше, ці ж самі солдати не тільки не вітали більше своїх офіцерів, але й підіймали на них руку, що ці офіцери, такі пихаті та гордовиті, знаходилися у залежності від своїх солдат та боялися їх» [19, с. 4-5].

Цікавим для дослідження історії російської революції у Києві є записи Ш. Дюброя під час цих подій, адже він був безпосереднім спостерігачем того, що відбувалося та у дрібних деталях описав сприйняття народом

повалення російського царя. Цінним є також те, що автор доносив свої враження як незалежний очевидець – громадянин іншої держави, що виражав своє ставлення до подій більш нейтрально та менш завзято, ніж безпосередній учасник. Ш. Дюброй, спершу, наголосив на неочікуваному для пересічних жителів Києва характері подій; він говорив, що це було «як грім серед ясного неба», люди дуже емоційно сприймали факт повалення російського царизму: «Вириваючи один в одного листівки, перехожі поглинали новину та кидалися в обійми одне одному; вони обіймалися, сміючися та плачучи одночасно» [19, с. 5].

Автор розповідав про те, як скупчення людей стрімко створили натовп та під звуки «Марсельєзи» вирушили вулицею Хрещатик. Ш. Дюброй спостерігав усюди червоні прапори революції, з усіх вікон, з усіх будівель, революційні гасла, що лунали з усіх сторін. Відзначимо, що француз був здивований доволі мирним характером подій, реакцією жителів Києва; він захоплювався тим, що, незважаючи на перманентне принизливе гноблення українців, вони спокійно та без жодних криків та злоби сприймають революційні події. Це також, на його думку, є проявом українського менталітету, неконфліктного та незлопам'ятного.

У підрозділі своїх мемуарів «Український націоналістичний рух» автор підкреслив його, спочатку нестабільний, але пізніше – могутній характер. У зв'язку із відстоюванням національних та політичних інтересів українського народу у Києві створюється, як зазначив автор, Верховна Рада під назвою Центральної Ради [19, с. 7].

Ш. Дюброй визначив її приблизну кількість у 800 членів парламенту, що належали до усіх політичних партій країни без розподілення за національною приналежністю – соціал-демократи, соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, автономісти, БУНД, російські та польські соціалісти тощо. Зауважимо, що, дійсно, до складу Центральної Ради входили представники таких політичних сил: Всеукраїнська Рада сільських депутатів,

Всеукраїнська Рада військових депутатів, Всеукраїнська Рада робітничих депутатів, Українська соціалістична партія, Російська соціалістична партія, Єврейська соціалістична партія, Польська соціалістична партія, представники з різних громадських організацій та національних меншин.

Ш. Дюброй виокремлював основний напрямок політичної діяльності Центральної Ради, що одночасно є також основною метою її діяльності: захист надбань революції від внутрішніх та зовнішніх загроз. Під внутрішніми загрозами автор вбачав більшовиків та царистів, під зовнішніми – німців.

Результатом діяльності Всеукраїнського національного конгресу автор уважав формулювання основних політичних вимог з боку Центральної Ради, серед яких він вказав такі: 1) гарантія національних прав меншин, що проживають в Україні; 2) право для російських Конституційних Зборів затверджувати Автономну Конституцію України; 3) право для органів автономного уряду вирішувати економічні, соціальні та особливо аграрні проблеми українського народу.

В очікуванні реалізації автономії українці вимагали: 1) визнання права на вільне використання української мови у суспільних та адміністративних установах країни; 2) призначення на адміністративні посади осіб, що знали звичаї та традиції країни, та були знайомі із мовою українського народу; 3) уведення української мови у початкову освіту та поступова українізація середньої та вищої освіти на урядовому рівні [19, с. 8].

Зауважимо, що з усіх прийнятих рішень на Всеукраїнському національному конгресі, серед яких присутні також положення щодо врегулювання процесу формування та діяльності Центральної Ради, автор виділив на свій розсуд пункти, що впливали на формування української державності та державотворення, ідентифікації українського народу та його мови, а також усамостворення української держави. Він акцентував увагу на тому, наскільки важливо було для українців, як для політичної еліти, так і

для простого народу, добитися визнання державного статусу власної країни та їх національної відокремленості від російського та польського народів.

Ш. Дюброй також окреслив характер відносин між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, наголошуючи на усій його напруженості та складності. Він описав чвари з приводу невизнання Тимчасовим урядом Українського військового конгресу, що мав місце у Києві 8 червня 1917 р.: «Відкладена відповідь Тимчасового уряду, його образливі підозри та відмова Керенського, військового міністра, визнати законним український військовий конгрес загостило національні почуття» [19, с. 9].

Під Українським військовим конгресом автор імовірно мав на увазі II Всеукраїнський військовий з'їзд 5–10 червня, у якому брали участь 2 308 делегатів. Автор висвітлив події, що відбувалися напередодні 19 червня 1917 р., коли Центральна Рада опублікувала свій Перший Універсал, у якому були сформульовані права українського народу. Ш. Дюброй став свідком великої маніфестації, що проходила вулицею Хрещатик до пам'ятника Богдана Хмельницького – символу національного визволення українців – на Софійській площі. Він розповів, що «опівдні, під звуки «Марсельєзи» та під нестямні аплодисменти маси ентузіастів, червоний прапор революції, що майорів на Міській думі, було спущено і замінено на жовто-блакитний прапор України. Маніфестація доволі безладно спускалася до п'єдесталу пам'ятника Богдану Хмельницькому» [19, с. 9].

У контексті розвитку та поширення українського національного руху Ш. Дюброй зупинився на українсько-французьких політичних відносинах. Він розповів про візити до України французьких державних діячів, зокрема французького міністра-соціаліста А. Тома, котрий вів переговори із Тимчасовим урядом та Радою Петрограда, та Ж. Пелісьє, який протягом тривалого часу займався українським питанням та був відправлений до України послом Франції в Росії Ж. Нулансом, котрий на той час проводив політику активного втручання Франції та Британії у внутрішні справи Росії з

метою вивчення матеріалів українського руху безпосередньо на місці подій та переконання у його демократичному характері; а також про медичні місії з Франції. Останні прибули до Києва з метою відкрити два шпиталі для російських поранених та хворих та довести свою високу кваліфікацію у хірургії, що не поступалася хірургії Німеччини.

З приводу цього питання коротко охарактеризуємо основні тенденції французької політики щодо України. З 1917 р., після Лютневої революції, Франція посилила свою увагу до української держави. Наголосимо, що всупереч лояльному до України Ш. Дюброю, який у своєму мемуарному творі усіляко намагався висвітлити найциріше ставлення Франції до української держави, Франція не поспішала встановлювати із останньою дипломатичні відносини відповідно до міжнародних норм. Замість цього вона відправила до України генерала Ж. Табуї як французького комісара при уряді УНР. Пізніше також до української держави прибув Ж. Пелісьє, який мав спостерігати за новим українським урядом та його діяльністю. Український історик П. Гай-Нижник взагалі вважав, що Ж. Пелісьє фактично виконував розвідувальну місію [95, с. 136]. Інформація, зібрана французом про ситуацію в Україні, була представлена у вигляді інформаційно-аналітичного звіту на 27 сторінок із додаванням актуальних документів на 120 сторінок [95, с. 136].

До того ж, лояльно налаштовані до України звіти Ж. Пелісьє загалом формували позитивний образ країни в очах французького уряду та переконували його у думці, що Україна – це потужний інструмент для боротьби із Німеччиною, а це було чи не найголовнішою військово-політичною метою французького керівництва. Зауважимо, що Франція мала також інші вигоди у випадку відокремлення української держави від Росії. По-перше, Україна ставала для французів важливим союзником у війні з більшовизмом, саме тому вона докладала зусиль для формування позитивного образу Франції в очах українського народу. По-друге, були й

економічні вигоди, а саме: відкриття шляхів експорту французьких товарів в Україну та економічне послаблення російської держави через відокремленість українських територій, які значно сприяли стабільності російської економіки, звідси – посилення економічного впливу Європи на Росію. Взагалі, усе це можна підтвердити фразою Ш. Дюброя про те, «яких би бід уникла Україна і яку гарну квітку Франція приєднала би до своєї корони, якби замість довгих звітів декількох некомпетентних унтер-офіцерів перевагу віддали більш стислим, але набагато змістовнішим нотаткам месьє Жана Пелісьє» [19, с. 12].

Наголосимо, що сам автор дуже позитивно ставився до особи Ж. Пелісьє та зовсім не приховував це під час написання своїх мемуарів. Він називав його людиною вихованою, освіченою, і наголошував на тому, що саме його робота в Україні та саме його доповіді французький уряд мав брати до уваги у визначенні свого політичного курсу в роки Першої світової війни.

Ш. Дюброй також згадував активізацію діяльності організації під назвою Французький Альянс, що із поширенням популярності Франції в Україні організовувала конференції, зокрема в Університеті св. Володимира, ціллю яких було ознайомлення місцевих мешканців із зусиллями французів на фронті, у медичній сфері та на тлі війни загалом. Проводилися також театральні вистави, що об'єднували публіку різних національностей – українців, росіян, поляків, євреїв тощо [19, с. 12-13].

В окремому підрозділі автор описав наступ російської армії у Галичині, де на той час знаходилися австро-німецькі війська, висвітлюючи його масштабність та значення для обох сторін. Він відмічав спочатку відступ австро-німців, радість української, французької та російської сторін, а також недовгий характер переможних тенденцій для останніх. Австро-німці знов починають наступати та окуповують Галичину. Автор описав хаос, що розпочався після тріумфу німців: «Це була паніка на всьому фронті: піхотинці, артилеристи, солдати усіх армій рятувалися у страшному безладі,

знищуючи усю техніку ворога, що пересувався із колосальною швидкістю, зі зброєю в руках, через усю Галичину» [19, с. 14].

Паніка розпочалася також і в Києві, де знаходився Ш. Дюброя; жителі, що ще вчора сподівалися на перемогу Антанти, вже не були впевнені, хто вступить до міста наступного дня: «У Києві царив страх: чи прийдуть тепер німці? Завойована Галичина, безкінечні трофеї, крах російської армії запевняв ворога у його тріумфі. Він закріпився на східних кордонах Галичини, поглиблюючи свої траншеї. Усі розуміли, до того ж, невиправну шкоду, нанесену країнам революцією, нездатними міністрами, диктатурою слова, що проводив Керенський» [19, с. 14].

Описуючи повторні спроби перемовин між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, Ш. Дюброя розповів про делегацію, у складі якої перебував О. Керенський, І. Церетелі та М. Терещенко, що прибули до Києва з метою врегулювання відносин. Автор відзначив роль Другого універсалу, що затверджував окремі поступки українській стороні, проте позитивного результату досягнуто не було. Друга делегація – від Центральної Ради – на чолі з В. Винниченком прибула до Петрограда з метою ратифікувати домовленості Києва, але, як говорив Ш. Дюброя, «Керенський скоїв помилку у затягуванні процесу замість суворого дотримання своїх обіцянок» [19, с. 15]. Як результат – посилення невдоволення українського народу.

Досить категоричною є точка зору Ш. Дюброя щодо більшовиків, методів та наслідків їх діяльності. Розповідаючи про їхні витoki, він говорив, що «з самого початку це була звичайна банда грабіжників», з чого вони розпочали свій шлях. Зокрема, Ш. Дюброя відзначив: «Проплачені Німеччиною, пробуджуючи бажання народу, потураючи своїм найнижчим інстинктам, вони сформували більшовицьку партію – від російського слова «большой» – «великий» – що захопила владу 5 листопада. Ця партія вчила ненависті до «буржуазії», до класу інтелігенції. Вона обіцяла розділення земель та у цілому усієї власності на рівні частини, які кожен зможе

самостійно обробляти... Які неймовірні обіцянки! Але найгарніша з усіх, найбажаніша, – обіцянка майбутнього миру. Здавалося, що разом із більшовицьким по всій Росії пошириться щастя» [19, с. 16-17].

Бачимо, наскільки негативно ставився автор мемуарів до партії більшовиків, наскільки скептично сприймав їхні політичні лозунги, пропаганду та обіцянки. Вже тоді Ш. Дюброй вбачав тенденції до руйнації не тільки держави російської, а й згодом української, адже із приходом нової влади усі перспективи щодо усамостійнення України, виділення її як окремої незалежної державної одиниці сходили нанівець. Більше того, більшовизм для Ш. Дюброя був також нічим іншим, як серйозною загрозою для європейського суспільства, що мала усі перспективи на поширення. А Україна, у свою чергу, була тим самим «бар'єром», що поки відділяв Європу від розповсюдження більшовицьких ідей.

Ш. Дюброй підтверджував свої висновки описами жахливих подій у Росії та Україні. Автор із жалем розповідав про безлади у Москві, Одесі, Петрограді, де усе руйнувалося, обстрілювалося, відбувалася війна просто на вулицях, арешти людей тощо» [19, с. 17].

Наступного дня у Києві, що на момент безладів в інших містах залишався доволі спокійним, розпочинається кривавий бунт, який було організовано проти влади О. Керенського. Автор наголосив на жорстокості подій: використовувалися різноманітні види озброєння, більшовиками було захоплено арсенал, звідки вони обстрілювали місто, зокрема французький шпиталь із пораненими; полонених кадетів безжалісно розстрілювали. Усвідомлюючи необхідність компромісу, більшовики погоджуються на вступ у боротьбу української сторони. Автор зазначив про заміну російської поліції на українську міліцію. Тим не менш, інша сторона (уряд О. Керенського), будучи невдоволеними ходом подій, віддала наказ юнкерам та чеським загонам атакувати українців, який, однак, повністю не було виконано: чехи, дізнавшись про те, що б'ються з українцями, відмовилися брати участь у

боротьбі, заявивши про нейтральність своїх політичних позицій [19, с. 19]. Уряд О. Керенського поступається українцям.

Зауважимо на детальності розповіді автора мемуарів про київські події, про розподіл політичних сил. Можна відмітити відкриту проукраїнську орієнтованість Ш. Дюброя, який під час викладу матеріалу дуже негативно відзивався про більшовиків, про підступні, за його словами, накази уряду О. Керенського. Помітно, наскільки тепло автор розповідав про перемогу українського народу у цій боротьбі, про її святкування наступного дня, про вивішені усюди жовто-блакитні прапори, що символізували національну єдність та гордість.

Характеризуючи піднесення процесу державного становлення України на 1917 р., Ш. Дюброй наголосив на двох документах, прийнятих на той момент. Перший – Декларація прав народів Росії від 15 листопада, що проголошувала право усіх національностей на самовизначення, зокрема на відокремлення від російської держави. Другий – Третій універсал Центральної Ради від 20 листопада того ж року, що проголошував Українську Народну Республіку. На думку автора, це були чергові кроки до формування української держави, однак, згодом Центральна Рада буде вимушена відмовитися від цього проекту та проголосити 9 січня 1918 р. Четвертий універсал, що затверджував незалежність України.

У підрозділі «Україна бажає залишитися вірною Антанті» Ш. Дюброй описав взаємовідносини української держави із Францією та Британією, представники яких на початку грудня прибули до уряду нової республіки. Головною причиною їхнього приїзду був початок переговорів у Брест-Литовську за участі австро-німців та «максималістів»; тим не менш, французька та британська дипломатична місія не втрачали сподівання на те, що Україна і після усіх політичних змін продовжуватиме співпрацювати із Антантою. Тому вони звернулися до В. Винниченка із проханням продовжити війну з Центральними державами. Ш. Дюброй вказав, що ці

переговори були, в кінці кінців, підкріплені маніфестом з боку Центральної Ради, який був звернений проти радянського уряду, і який підтверджував проантантівську позицію української держави. Автор також зазначив засоби масової інформації, в яких було опубліковано маніфести Центральної Ради: у Франції – *L’information*, у Росії – Журнал Петрограда.

Однак, наслідком подібних акцій, на думку Ш. Дюброя, став розкол Генерального Секретаріату Центральної Ради на дві фракції. Перша з них, посиляючись на об’єктивні причини, такі, як відсутність національної армії в Україні, пограбування більшовиками, просила допомоги в Антанти за чотирма позиціями: уникнути іноземних вторгнень, захиститися від більшовиків, створити українську армію та визнати Генеральний Секретаріат легітимним урядом української держави. За інших обставин Україна не мала можливості продовжувати війну на боці Союзних держав [1, с. 22]. Друга фракція на чолі з Т. Галіпом, С. Петлюрою, які, за твердженням Ш. Дюброя, також належали до угруповання «Молодий Українець», вважали за необхідне продовжувати боротьбу проти Німеччини за будь-яких обставин. С. Петлюри пропонували продовжити війну та вимагали повного роззброєння більшовиків по всій території України [19, с. 24].

У своїх мемуарах Ш. Дюброй декілька разів наголошував на ролі в українській політиці партії «Молодий Українець», до якої зокрема належав С. Петлюра. Згадок про однойменну партію в українській історії періоду національно-визвольних змагань не зустрічається, тому ми робимо припущення, що у творі йдеться про масонську ложу «Молода Україна», членом якої і був С. Петлюра. Цей факт підтверджують праці багатьох дослідників, зокрема О. Крижановська порушує питання про історію створення ложі С. Моркотуном спільно з М. Щумицьким та А. Галіпом. Вона також наголошує на франкофільській орієнтації організації [132]. В. Савченко називав С. Петлюру «українським масоном вищих ступенів» і також вказує на його приналежність до «Молодої України» [226].

Зауважимо, що Ш. Дюбрій вважав розкол Генерального Секретаріату та реакцію, що настала після нього, початком жахливого, жорстокого протистояння між Україною та більшовиками. Автор із жалем говорив про чвари всередині Центральної Ради, адже саме цей розкол, на його думку, призвів до загострення конфлікту між українськими та більшовицькими силами, що відіграло не на користь процесу українського державотворення у майбутньому. Усе це, за словами автора, призвело до того, що Радянський уряд почав пошук приводу для нової протидії українській республіці. Автор згадував про зашифровану телеграму з Франції, яка й стала цією причиною. Радянське керівництво розпочало атаку, стверджуючи, що Україна ініціювала таємні переговори із Союзними державами. Мемуарист розумів важке становище Центральної Ради, котра, як він стверджував, «знаходилася між двома вогнями: на Заході – Австро-німці, на сході – Максималісти» [19, с. 25-26]. Як наслідок, автор описував наступні дії Ради: спочатку вона запевняла у своїй вірності Антанті, а потім – відправила делегацію до Брест-Литовську з метою не дозволити делегації більшовиків виступати від імені України.

Ш. Дюбрій розповів також про роль С. Петлюри, який після відправлення делегації до Брест-Литовську подав у відставку з посади військового секретаря та зайнявся створенням франко-козацького корпусу. Автор також повідомляв про чутки щодо можливого союзу В. Винниченка із Центральними державами, які поширювалися у Києві; це також відіграло роль у державному перевороті під керівництвом партії «Молода Україна». Як результат – В. Винниченко подав у відставку.

Ш. Дюбрій був безпосереднім очевидцем штурму більшовиками Києва, про що свідчить його розповідь про жахи, що відбувалися у місті: про неочікувану атаку, бомбардування київських кварталів, залпи знарядь, численні людські жертви. Автор описував ці події, не приховуючи негативного ставлення до більшовиків, що стали «творцями» цієї трагедії:

«Третього лютого розпочинається методична атака міста. Два обози бомбардували без припинення Липки, найелегантніший квартал Києва. Протягом чотирьох днів та чотирьох ночей його бомбардували із несамовитою жорстокістю. За ніч нараховувалося у середньому вісім пострілів за хвилину та 50 тис. мін за чотири дня, що принесло 15 тис. жертв. Погрозливий блиск вогню освітив місто» [19, с. 30]. Актом відчаю на повалення влади став наказ Центральної Ради своїм представникам на переговорах у Брест-Литовську підписати мир із Центральними державами [19, с. 30].

Ш. Дюброй зупинився також на особах окремих політичних діячів України, зокрема С. Петлюрі, лояльне ставлення до якого автор постійно підкреслював. Він високо оцінював його державну діяльність, військову політику та його постать загалом. С. Петлюра зображується автором як героїчна персона, патріот України та захисник права українського народу на національне самовизначення.

Описавши страшні події у Києві та повалення Центральної Ради, Ш. Дюброй продовжив свою розповідь приходом до влади в Україні П. Скоропадського, якого він вважав «своєюком німецького фельдмаршала, якого за два тижні вбили в Києві» [19, с. 35].

Автор вказував на три основні віхи його приходу: по-перше, він отримав титул Гетьмана; по-друге, сформував реакційний уряд; по-третє, демобілізував українські загони, армія яких не повинна була перевищувати 10 тис. осіб.

Ш. Дюброй писав про те, що уряд Гетьмана не відповідав жодним демократичним нормам часу та його політика не давала жодних можливостей для розвитку народу України. Кандидатура П. Скоропадського – ніщо інше, як «створіння» реакційних німців, а його персона не була до цього відома, і жодна політична сила не бачила можливим бути у складі гетьманського уряду [19, с. 36].

Мемуарист також згадував про конференцію соціалістів-федералістів, результатом якої стало введення заборони для її членів обіймати посади в уряді Гетьмана. Ця заборона діяла до кінця жовтня, доки не настала поразка німців, гетьманська політика не потерпіла крах та Скоропадський у своїй політичній лінії не переорієнтувався на національний напрям та не став на засади демократичних реформ. Окремі українські політичні сили вступили до уряду Гетьмана з єдиною лише метою – не допустити народного бунту за допомогою вкрай необхідних демократичних реформ та здебільшого реформи аграрної [19, с. 37].

Для нових українських міністрів, що не складали більшість у новому уряді, не було можливості реалізувати необхідні реформи.

Відмітимо неприховане негативне ставлення автора мемуарів до особи П. Скоропадського, якого він вважав прихильником німецького мілітаризму та політику якого жорстко критикував, у жодному разі ніяк не ототожнюючи її із спрямуваннями української політичної еліти: «Відповідальність за внутрішню та зовнішню політику, що провадив Гетьман, починаючи з державного перевороту 29 квітня до дня свого повалення, не може бути поставлено жодним чином у обов'язки політичних партій або українських суспільств» [19, с. 37].

Підтверджуючи антинаціональні політичні настрої Гетьмана, Ш. Дюброе згадував про його новосформований уряд, описуючи його зовсім не лояльно: «Кабінет, сформований 2 травня паном Василенком та очолюваний паном Лизогубом, був зовсім безкольоровим з точки зору політики та національної ідеї» [19, с. 37].

З цього приводу автор доводить свої думки, характеризуючи уряд П. Скоропадського за головними його представниками, такими, як В. Колокольцов, А. Ржепецький, М. Василенко, П. Мілюков та ін. Зокрема В. Колокольцова, міністра сільського господарства, він називав

реакціонером, а інші міністри, за його твердженням, належали до партії панросійських кадетів та вороже ставилися до проукраїнських тенденцій.

Зауважимо, що Ш. Дюброй, викладаючи свою думку, посилався на щоденну літературно-політичну газету «Киевская мысль», яка видавалася російською мовою у 1906-1918 рр., та в якій публікувалися промови політиків. Так, він наводить уривок з виступу міністра фінансів А. Ржепецького, який називав Австрію та Німеччину своїми «новими союзниками» та говорив про політичне зближення з ними [19, с. 38]. До цього ж, мемуарист наводить також уривки з промов М. Василенка та П. Мілюкова. Перший наголошував на історичній, географічній та економічній близькості України та Центральних держав, особливо із Німеччиною, підкреслюючи, що цей зв'язок завжди був міцніший, аніж зв'язок України із Британією. Таким чином політик демонстрував свою яскраво виражену пронімецьку позицію, усіяко заперечуючи можливу спільну військову політику із Антантою [19, с. 38]. П. Мілюков же завзято схвалював можливу співпрацю нового уряду із німцями у політичних та економічних аспектах [19, с. 39].

Описуючи характер влади П. Скоропадського, Ш. Дюброй зупинився на жорстких засобах реалізації монархічної політики Гетьмана щодо українського суспільства: це й масові арешти українських державних діячів, сувора цензура преси, звільнення з офіційних посад українців та заміна їх на російських держслужбовців [19, с. 40].

Тим не менш, французький автор зазначав, що на шпальтах газет Гетьман наголошував на необхідності незалежності Української Держави; він навів таку промову П. Скоропадського (газета «Киевская Мысль» від 10 травня 1918 р.): «Я думаю, що більшість людей у Німеччині вважають мене рішучим реакціонером та прибічником федерації із Великою Росією. Це не так. Також помилковим є ствердження, що я готовий об'єднати нову Україну у межах давньої Російської імперії» [19, с. 41]. А «нову Україну»,

«сильну та незалежну», як зазначалося у виступі Ф. Лизогуба, опублікованому у газеті «Киевская Мысль» від 23 травня 1918 р., планується відбудовувати за німецької підтримки [19, с. 41].

Ш. Дюброй згадував також міністра внутрішніх справ гетьманського уряду І. Кістяківського, якого він у своїх спогадах називав помилково І. Ністяковським, та його франкофобські політичні дії. Автор з обуренням розповідав про видворення з України деяких французів та одночасно із неприхованим негативом говорив про впевненість міністра у тому, що «Україна заклала із допомогою Німеччини та Австрії довгий шлях до незалежного існування як держави» [19, с. 41].

Подібні протиріччя у словах та діях гетьманського уряду Ш. Дюброй пояснював лукавством Німеччини, що знов таки впливає з проантантівської налаштованості французького громадянина. Він також говорить про «справжні» плани німецьких реакціонерів щодо розбудови сильної реакційної Росії.

Однак після укладання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., яке негласно означало капітуляцію Німеччини та підтвердження провідної ролі та військової могутності Франції, П. Скоропадський змінив свою політичну тактику. Ш. Дюброй про це пише так: «Гетьман Скоропадський, до того часу переконаний германофіл, змінює політику та стає ярим франкофілом» [19, с. 47]. Гетьман проводить докорінні зміни як у внутрішній, так і зовнішній політиці. У склад свого уряду він призначив Т. Галіпа, який був прихильником Антанти, зокрема Франції, і відправив дипломатичні місії в Ясси та в Одесу, де знаходилися французькі представники.

Автор із жалем доповідав про важкі умови для формування і становлення вільної та незалежної України, говорить про «глибоке витоптування прав народу» і «презирство до нього» [19, с. 43]. Як слідство, в Україні назрівають протести та бунти проти гетьманату та німецького

втручання, що призводить до повалення уряду П. Скоропадського та встановлення влади Директорії.

Ш. Дюброй детально описував блокаду Києва С. Петлюрою, яка була «настільки тотальною, що селяни більше не могли в'їжджати, щоб його забезпечувати продуктами» [19, с. 50]. Стрімко зростають ціни на найнеобхідніші продукти; автор наводить приблизні ціни на основні з них: фунт чорного хліба коштував 3 рублі, білий хліб – 10 рублів, яйця продавали по 38 рублів за десяток, молоко – 3 рубля за невеликий стакан, м'ясо – 7 рублів за фунт, вершкове масло – 80 рублів, кухонна олія – 50 рублів [19, с. 50]. До того ж, ці продукти з кожним днем ставали все дефіцитнішими.

Окрім відсутності постачання, автор відмічав також небезпечне становище у місті: численні обстріли, вибухи, бомбардування. Ш. Дюброй зазначав, що для того, щоб зберегти владу, П. Скоропадський починав демонструвати свої проантантівські настрої, оприлюднивши звернення консула Е. Енно щодо визнання Францією незалежної України та уряду Гетьмана.

Отже, характеризуючи період влади П. Скоропадського в Україні, французький діяч не приховував свого негативного ставлення до Гетьмана. На думку автора, він не тільки не визнавав перспектив незалежності української держави, а й усіляко перешкоджав своєю державною політикою можливостям її самостійного розвитку. Називаючи П. Скоропадського послідовником німецької політики, Ш. Дюброй наголошував на численних утисках українського народу, зокрема звільненні українців з офіційних посад, суворій цензурі тощо. У свою чергу, усі твердження Гетьмана щодо планів підтримки України як держави автор мемуарів вважав нещирими.

3.2. Українська ментальність та національна самоідентифікація як рушійний чинник у становленні державності України

Ш. Дюброй у своїх мемуарах «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» ретельну увагу приділяв складному процесу українського державотворення та умовам і обставинам, що його супроводжували. Одним із головних чинників, що, на думку автора, сприяли формуванню української держави, є менталітет народу України.

Термін «менталітет» походить від французького слова «*mentalité*», що у перекладі означає «мислення», «напрямок думок», «спрямованість розуму», «образ мислення». До цього поняття можна віднести світогляд, розуміння оточуючого світу; якщо говорити про ментальність нації, треба наголосити на сукупності національних рис та національній свідомості, національному характері. Поняття національного менталітету є важливою категорією у дослідженнях українських культурологів та психологів О. Козуба [225], А. Гуревича, Р. Вебстера, Є. Донченка [135], В. Кочеткова [127] та інших вчених.

Щодо українського менталітету, Ш. Дюброй неодноразово вказував на щирість українців, їхній легкий національний характер, на їхню позитивність та ліберальність, підкреслював тяжіння до демократичного режиму, що також характеризувало їхню схильність до революційних виступів.

Проаналізуємо наскільки висновки мемуариста щодо особливостей менталітету українського народу співпадають з дослідженнями науковців. Так, психолог М. Слюсаревський, окреслюючи особливості національного характеру українців, вказував на хоробрість у справі захисту Батьківщини, рішучість, гіпертрофоване волелюбство, яке межує з анархічністю [172, с. 209]; усе це підтверджується основними віхами історії боротьби українського народу за незалежність. Український дослідник з філософії М. Шегута серед національних рис, притаманних українцям, називає сільськість, м'який гумор, почуття спорідненості з рідною землею, почуття

національної єдності тощо [194, с. 45]. Ш. Дюбрый, у свою чергу, упродовж своєї розповіді неодноразово наголошував на окреслених особливостях українського народу. Він, по-перше, вказував на українську сільськість, зазначаючи, що українці – здебільшого народ сільськогосподарський, і 85 % населення проживає та працює у селах. По-друге, автор говорив про те, що українські селяни дорожать своєю свободою, в них присутній культ мови їхніх батьків та вони віддані своїй батьківщині, з чого складаються національні почуття українців [19, с. 118]. У зв'язку з цим він також порівнював значення для народу тих національних почуттів, вказуючи на те, що російський народ таких почуттів не має, і через це не може опиратися руйнівному впливу його ворогів [19, с. 116].

У свою чергу, український народ протягом усієї своєї історії завжди повставав проти своїх гнобителів та прагнув свободи та незалежності [19, с. 116].

До цієї думки додамо висновок російського правознавця О. Щедріна, за яким характерними рисами державної та національної свідомості російського народу є духовна слабкість, відсутність національної єдності, національної гордості та потягу до відстоювання власних прав [220, с. 8]. Український правознавець Є. Копельців-Левицька, у свою чергу, стверджує, що українцям притаманні індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, поваги до окремого індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму й абсолютної монархічної влади [124, с. 241].

Наведені твердження ще раз демонструють наскільки глибоко та точно автор мемуарів вивчив духовну сутність українського народу, його характер, прагнення та бажання. До того ж, говорячи про політичні настрої українців та їхнє бачення майбутнього своєї держави, Ш. Дюбрый наголошував на їх масовому характері, який охоплював усі верстви населення. Спростовуючи думку про те, що становлення незалежної України прагнули лише окремі українські партії, він довів той факт, що нова вільна держава була метою

усіх, без виключення, класів суспільства. Він зазначив, що не тільки інтелігенція, а й клас землеробів, селянські маси голосами своїх представників, увесь український народ загалом бажав незалежності України [19, с. 116].

Автор також акцентував увагу на численних проявах патріотизму українців, їх неприхованій любові до своєї рідної землі та збереженні національних почуттів. По-перше, він захоплювався тим, як українці вшановують свою державну символіку та кольори, що для нього є значним проявом відданості українців державній ідеї: «З 12 березня 1917 р. не відбувалося жодної маніфестації, політичної, військової або релігійної, ні одне зібрання, що виголошувало промови, без яких вулиці, будинки, будівлі, трибуни, громадяни не були б прикрашені без жодних дозволів в українські кольори – золотий та блакитний» [19, с. 117].

Ш. Дюброе відмітив старанність та відданість, з якою українське населення почало навчатися у школах, відкритих Генеральним Секретаріатом, а згодом – і Директорією. Незважаючи на усталену національну прихильність українського народу до сільськогосподарської діяльності, він із завзятістю вивчав рідну мову, літературу, історію своєї країни тощо: «Цей народ, що здавався байдужим до всього, що було навчанням, та який всіма думками, здавалося, був сконцентрований на майбутньому врожаї злаків та буряків, несподівано одразу ж став на шлях бібліотек та книгарень, щоб там сперечатися за таку малу кількість творів українською мовою» [19, с. 117].

Ш. Дюброе відмітив також те, що український патріотизм брали до уваги й російські більшовики, які, ставлячи на меті здобути підтримку з боку населення України, формулювали свої виступи та прокламації на її територіях українською мовою та обіцяли забезпечити права та свободи українців. На доведення своєї думки автор публікує уривки виступу М. Муравйова під час його вступу до Києва: «Пролетарі Києва: я вітаю

Республіку українських робітників, працівників та селян. Наші вороги звинувачують нас у тому, що ми не визнаємо принципу автономії. Я не бажаю виправдовуватися. Український працьовитий народ добре знає, що це – в'яла брехня та наклеп. Мої війська мають на меті ніщо інше, як допомогти Вам повалити буржуазний уряд, щоб замінити його на уряд Українських Рад» [19, с. 119]. Відмітимо численні політичні прийоми, які застосовував М. Муравйов: він звертався до українців як до окремого народу, підкреслюючи його наполегливість та працьовитість, а також акцентував увагу на тому, що в його планах була легітимізація українського уряду та держави у цілому.

Неодноразово демонструючи своє негативне ставлення до більшовиків та їхніх ідей, Ш. Дюброй у підрозділі «Україна – не більшовицька» наводить низку тверджень, за якими українці не підтримували більшовицьку партію та не схвалювали їхню політику.

Першим твердженням було те, що більшовики здебільшого вербували до своїх рядів представників робітничого класу, а українці, у свою чергу, були, на його думку, на 85 % класом селянським. Міське населення, за автором, складало невелику частину, і серед нього здебільшого були присутні іноземні елементи, зокрема росіяни. Ці доводи мають право на існування. Український публіцист М. Шаповал у своїй роботі «Большевизм і Україна» наводить низку статистичних даних та свідчень, які фактично підтверджують думку французького автора: за М. Шаповалом «...на Україні село українське, а місто русько-жидівське (на західних землях польсько-жидівське, румунське, мад'яро-жидівське...)» [103, с. 57]; селяни та робітники складають 99 % усього українського населення [193, с. 59]; міські українці, яких – меншість, займають нижні щаблі суспільства (прислуга, робітництво, ремісники, дрібні урядовці, дрібні торговці, дрібні «промисловці» – фурмани, городники тощо) [193, с. 47], а чужонаціональна більшість керує містами, політикою тощо. Також для остаточного підтвердження наведемо цитату з

його роботи: «Любов до України мусить стати любов'ю до її реального змісту – селянства й робітництва, бо тільки це селянство й робітництво є реальною – убогою й поневоленою – Україною, яка мусить стати культурною й вільною. Без визволення робітництва й селянства нема визволення України» [193, с. 59].

Зауважимо, що за переписом населення 1897 р., сільське населення складало 94,5 % серед україномовного населення (16.069.109), міське населення – 5,5 % (936.537) [17]. Ця статистика підтверджує думку Ш. Дюброя про некоректність російських переписів, за якими головним принципом розподілення населення за національним складом був мовний принцип, що негативно вплинуло на достовірність даних.

Другим твердженням мемуариста було те, що до загонів більшовиків вступали демобілізовані солдати, які, повернувшись з фронту, втратили роботу та гроші, а більшовики, у свою чергу, пропонували їм хоч якийсь заробіток [19, с. 121]. До того ж, більшовики проводили потужну агітацію, обіцяючи селянам землю, а також переконуючи українське населення у зловмисних намірах французького та грецького десантів, яких вони звинувачували у грабежах та вбивствах. Більшовики зазіхали на авторитет в Україні спочатку П. Скоропадського, а згодом – Директорії, зокрема С. Петлюри. І, в кінці кінців, більшовики знов зверталися до почуття патріотизму в народі України, виголошуючи, що тільки боротьба у більшовицьких рядах сприятиме тріумфу української справи. У той же час, автор зазначив, що українці дуже скоро опам'яталися та зрозуміли справжні соціально-політичні наміри більшовицької партії і почали покидати її ряди: «Українці ж, однак, швидко оговталися, коли вони зблизька побачили тих, кого прийняли за друзів» [19, с. 121]. А вже у березні 1918 р., як стверджував Ш. Дюброй, в Україні серед більшовиків були лише іноземні робітники. «На сьогоднішній момент більшовицька ідея не мала нікого, окрім ворогів в Україні» [19, с. 123].

Будучи громадянином Франції, Ш. Дюброй висловив свою доволі категоричну позицію щодо проблеми зв'язків України та Німеччини. У підрозділі «Україна не є інструментом Німеччини» він із ентузіазмом заперечував будь-який зв'язок українського національного руху із політикою Австрії та Німеччини та спростовував твердження щодо співпраці українців та німців: «Найбільш вражаючим для нас, французів, аргументом, який вороги України використовують та яким зловживають, – це показати у сепаратистському українському русі австро-німецьку інтригу та помітку «made in Germany» – [«зроблено в Німеччині»] [19, с. 123].

На підтвердження своєї точки зору автор мемуарів наводив ворожі по відношенню до України аргументи щодо їх стосунків із німцями, аналізував кожен з них та подав контраргументи. По-перше, Ш. Дюброй розглядав факт існування Союзу Визволення України (СВУ), який він у мемуарах називав Лігою за визволення України. Незважаючи на той факт, що головною метою СВУ була боротьба за самостійність України, яку він намагався здобути, використовуючи війну між австро-німцями та росіянами, Ш. Дюброй не бачив причин обвинувачувати у діяльності СВУ безпосередньо Українську Республіку. СВУ, на його думку, було створено Австрією та Німеччиною, як і Вищу національну Раду Польщі, з єдиною метою – створення труднощів для Росії як члена Антанти [19, с. 124].

Другим аргументом противників України, за розповіддю Ш. Дюброя, було заснування Українського бюро у Лозанні (у тексті – Українське інформаційне бюро). Щоб спростувати причетність українського уряду до діяльності бюро, французький автор наводить заяви М. Грушевського та В. Винниченко. Перший наголошував у «Журналі Росії» від 1 листопада 1917 р. про небажання мати будь-які зв'язки із СВУ: «Всупереч їх неодноразовим спробам щодо вступу у відносини із урядом Києва, посилаючись на звання президента Ліги і накази, якими він тримає

українських в'язнів війни, Скоропис-Йолтуховському завжди ввічливо відмовляли» [19, с. 125].

В. Винниченко, у свою чергу, висловлював своє безкомпромісне ставлення до організації та категорично заперечував їх приналежність до української держави та суспільства: «Увесь світ знає, пише він, що Ліга визволення України – це інструмент німецької пропаганди. Але тут, в Україні, ніхто ніколи не надавав найменшого значення цій австро-німецькій організації. Ніхто не може зробити нас відповідальними за те, що публікує у Стокгольмі, Берні та Лозанні Степанківський. Германофільство – не є корінням для нас. У Києві значно менше прихильників Німеччини, ніж у Петрограді» [19, с. 125].

Третім аргументом ворогів України на доведення її співпраці із Німеччиною, за словами Ш. Дюброя, було підписання угоди у Брест-Литовську. Погляди щодо цієї угоди та її оцінка є, на сьогоднішній день, неоднозначними. Окремі дослідники – Г. Заставенко [113, с. 32], Ю. Карпенко [121, с. 19], Є. Складенко [171, с. 85] – вважають цей пакт очевидною зрадою та не вбачають жодного позитивного його впливу на державотворчі процеси в Україні. Інші – П. Христюк [185, с. 171], Ю. Фельштинський [184, с. 317] – навпаки підкреслюють значення підписання угоди та стверджують, що вона стала свідченням того, що Україна була незалежним елементом у політиці. До того ж, умови Брест-Литовської угоди мали завадити більшовицькому наступу на українські території.

Ш. Дюброй також висловив свою позицію з приводу Брест-Литовської угоди. Він писав, що спочатку сприйняв цей факт вельми негативно, не розуміючи, як українська держава могла зрадити Антанту та перейти на бік її заклятих ворогів – австро-німців: «Як усі французи, я був обурений, дізнавшись про підписання цього договору, адже вважав, що завдяки цьому мільйони німців стануть вільними та будуть кинуті у навалу на Париж. Як і

весь світ, я кричав про зраду» [19, с. 126]. Однак, він, як зазначив далі, після довгих розмірковувань змінив свою думку і говорив, що усіляко виправдовує українців, стверджував, що вони ні в чому не винні. Для мемуариста чи не найголовнішим негативним наслідком угоди було збільшення чисельності німців на французькому фронті, що могло не найкращим для Франції чином відбитися на ході військових подій та безпосередньо на результатах війни. Тим не менш, автор, проаналізувавши все, що відбувалося на той момент, з упевненістю заявляв, що побоювання французької держави не справдилися та військова ситуація для Антанти не змінилася у гірший бік.

До того ж, Ш. Дюброй з упевненістю стверджував, що Брест-Литовський договір є «справою кількох політиків», а український уряд загалом зовсім його не підтримував та відчував сором за цей факт [19, с. 129].

Дивує, як завзято французький громадянин відстоював честь України та засуджував дії політиків. Він говорив, що українська держава дуже постраждала від підписання цього пакту, і водночас ставив риторичні запитання до читачів: чи одна Україна винна у тому, що відбулося? чи можна знайти для неї пом'якшуючих обставин? [19, с. 132].

Автор також розмірковував про подальшу долю української держави, перспективи її існування та, що важливо, про унікальність української нації та невід'ємне її право на національну самоідентифікацію. Висловлюючи позицію Франції з цих питань, Ш. Дюброй виокремлював два головних шляхи державницького розвитку України: незалежне існування держави та створення федерації з державами Півдня або приналежність України до федерації народів Русі. Головним же бажанням самої країни, як стверджував автор, є воля та незалежність. І тільки Франція, з усіх інших європейських держав, може сприяти здійсненню української мети. Автор неодноразово наголошував на тому, що саме його країна – «покровителька слабких та пригнічених держав», а українці – «брати французів за їх концепцією революції» [19, с. 133].

Роздуми Ш. Дюброя є яскравими доказами тодішньої пропагандистської французької політики в Україні. Ж. Пелісьє, офіційний посланець Франції в Україні, місією якого було, як стверджував Ш. Дюброй, спостереження за подіями в українській державі, рекомендував французькому керівництву підтримати український національний рух в інтересах Антанти [19, с. 27]; сам Київ Ж. Пелісьє планував перетворити на центр національних рухів, для чого він ініціював створення Центрального комітету народностей Західної Європи; до того ж, він активно організовував французьку та проантантівську пропаганду тощо [208, с. 29-30].

Таким чином, саме патріотизм українського народу та його безмежна любов до своєї Батьківщини стали, на думку Ш. Дюброя, основоположними чинниками у військово-політичних процесах в Україні у 1917-1919 рр. Саме ці риси автор від самого початку вважав особливостями української нації, що на ментальному рівні відрізняють її від російського народу. Французький діяч стверджував, що саме завдяки прагненню до визнання та свободи і збереженню національних почуттів народ України так завзято йшов до своєї незалежності.

Будучи громадянином Франції, Ш. Дюброй різко негативно ставився до Німеччини та її військової політики, що було обумовлено подіями Першої світової війни. Україна для Франції становила значну політичну та економічну цінність, що обумовлювало яскраву французьку пропагандистську діяльність в Україні протягом війни. Тому його реакція, як і реакція його рідної держави, щодо підписання угоди у Брест-Литовську була відповідна. Тим не менш, автор, упродовж своєї розповіді демонструючи неприховану лояльність до українців, виправдовував вчинок української держави бажанням її народу зберегти свою самостійність від більшовиків та зміцнити свій незалежний статус.

Описуючи період падіння влади П. Скоропадського та прихід до влади Директорії УНР, Ш. Дюброй особливої уваги приділив постаті Симона

Петлюри, про що автор писав так: «Як генеральний секретар, військовий міністр, член, а пізніше – президент української Директорії, Петлюра відігравав та відіграє таку велику роль в Україні, що він заслуговує на декілька біографічних записів» [19, с. 44].

Мемуарист не приховував свого вельми позитивного ставлення до цього діяча, неодноразово наголошуючи на його профранцузькій орієнтації: «Першою мірою Петлюри, франкофільські почуття якого жоден, хто його знав, не ставив під сумнів, була організація Директорії та направлення ноти представникам Союзних держав у Одесі із запитом підстав, що примусили їх висадити свої загони на українській території без попередження про це уряду країни» [19, с. 56]. Зауважимо, що на цей факт вказують багато інших авторів – як сучасників С. Петлюри, так і більш пізніх дослідників історії України. Наприклад, Ж. Пелісьє, прихильне та поважливе ставлення до якого Ш. Дюброя неодноразово демонстрував на сторінках своїх мемуарів, стверджував про непричетність С. Петлюри до підписання Брест-Литовської угоди та вказував на його чітко виражені франкофільські почуття: «Навпаки, Петлюра – один з організаторів і керівників "Молодої України", партії, на прапорі якої записана приязнь з Антантою і безпощадна боротьба проти німців та більшовиків» [126, с. 82]. Історик В. Косик зазначив приналежність С. Петлюри до організації «Молода Україна», яка була секретною масонською ложею та безпосередньо була пов'язана із французькими політичними та дипломатичними колами [126, с. 76]. Серед її основних пріоритетів дослідник виділив дотримання військово-політичних інтересів Франції та, зокрема, Антанти, тобто продовження війни із Австрією та Німеччиною та боротьба із більшовизмом [126, с. 77].

Зауважимо, що саме прихильність до французької держави була одним з визначальних факторів, що обумовили настільки емоційно забарвлене добре ставлення Ш. Дюброя до С. Петлюри, якого він називав «національним героєм для усього українського народу та визволителем України» [19, с. 44].

Ця його думка підтверджується поглядами на постать українського політика інших дослідників. Так, український політичний діяч Я. Токаржевський-Карашевич, у своєму дослідженні «Simon Petlura» («Симон Петлюра» 1926 р.) навіть ототожнював українську державу з особою С. Петлюри, а український народ називав його послідовниками: «Упродовж гігантської боротьби, яку за свою незалежність українська нація продовжила і після війни, Україна поступово ставала «Петлюрівщиною», її національний рух став називатися «петлюризмом», а українські патріоти – «петлюрівцями» [209, с. 4].

Ален Дерош у своїй праці «Le problème ukrainien et Simon Petlura» (1962 р.) наголосив на відданості С. Петлюри українській справі та Україні в цілому: «Петлюра присвятив своє життя незалежності українського народу. Саме для досягнення цієї мети він стільки боровся і тоді, коли батьківщина потребувала його, взяв у свої руки віжки правління» [126, с. 64].

Зазначимо, що французи взагалі дуже лояльно ставилися до С. Петлюри як до політика та державного діяча, зокрема наведемо погляди деяких з них. Так, Ж. Рейналь, сенатор Комітету «Франція-Схід», стверджував: «Я схиляюсь перед тим болем, що зазнали її сини через трагічну смерть людини, що ніколи не втрачала віри в свою країну, Симона Петлюри. Він любив її із пристрасстю та присвятив їй увесь свій розум та усі свої здібності, він також любив Францію, і коли необхідність привела Україну до Брест-Литовська, він утримувався та покинув уряд через небажання брати участь у цих подіях, викликаних обставинами, але які розчарували його мислення» [209, с. 20].

Барон де Крізеной також відзначив спорідненість С. Петлюри із Францією, демонструючи своє захоплення персоною українського діяча; барон наголосив на його «живій симпатії до Франції та французької культури», а також говорив про те, що С. Петлюра любив французів, їх стиль мислення та культурні особливості [209, с. 20].

Ш. Дюброй досить інформативно описав життєвий шлях українського політика, зупинившись на основних його етапах: народження та дитинство у Полтаві, навчання у семінарії, участь у заснуванні журналу «Рада», заснування Українського клубу та активна діяльність в українському національному русі, воєнні роки та політична кар'єра. Підсумовує життя С. Петлюри французький автор визначенням головної мети його діяльності: «війна з ворогами України, чи вони німці, чи більшовики, чи поляки» [19, с. 46].

Далі Ш. Дюброй зупинився на політичному та економічному становищі Києва під час його блокади військами С. Петлюри, якого він назвав визволителем українського народу [19, с. 50]. Будучи безпосереднім очевидцем подій, автор розповів про стрільбу у Святошині та початок дефіциту продуктів харчування першої необхідності у місті. Він зазначив про стрімке зростання цін та навіть навів приблизну вартість на окремі категорії товарів.

Ситуація в Києві ставала все більш напруженою, про що автор писав: «Постріли ставали все сильнішими, підключилися також кулемети. Хвилювання у Києві все зростало, адже кожен знов переживав темні години бомбардування більшовиків» [19, с. 51]. Політичне становище у Києві також було вельми складним, і для жителів, і для самого Гетьмана, який почав змінювати свої позиції з пронімецьких на проантантівські. Ш. Дюброй зазначив про опублікування двох промов консула Е. Енно до українського народу, у яких він виражав свою довіру Гетьману та визнавав проголошену Українську державу [19, с. 51]. Тим не менш, автор, розмірковуючи про це, стверджував, що ці промови не були справжніми, а їх підробив сам Гетьман з метою підняття свого авторитету в очах народу. Якщо ж ці промови дійсно були виголошені консулом Е. Енно, як вказав автор, то це означало, що уряд Франції не визнавав України та її самостійності, а також не бачить іншої форми правління, окрім монархічної: «Ні тон, ні форма цих промов не є

республіканськими; стиль є ні чим іншим, як стилем монархіста, або республіканця на службі монархістських інтересів» [19, с. 51].

Після розповіді про взяття С. Петлюрою Києва, що сприймалося мемуаристом позитивно, він згадав про формування Директорії УНР, як основоположну мету С. Петлюри, та франко-українські переговори. Автор вказав дві делегації – до Ясс та до Одеси, – від яких голова Директорії не отримав жодних новин. Через нестачу інформації С. Петлюра відправив третю делегацію до Москви з метою роз'яснень щодо військово-політичної ситуації; наступну делегацію було відправлено знов до Одеси на чолі з А. Марголіним та К. Мацієвичем, її метою було заручитися підтримкою Антанти у боротьбі із більшовиками, але результатів жодна з делегацій, на жаль, не мала.

Ш. Дюброй, описуючи ці події, наголошував також на стрімкому та масштабному вторгненні більшовиків на українські території. Ці процеси автор розглядав як вельми негативні для державотворчих процесів в Україні, зазначаючи головну мету більшовицької сторони: «Протягом цього часу більшовицькі загони, добре обучені, дисципліновані та добре озброєні, рухалися Україною, яку вони будь-якою ціною хотіли захопити до вступу армії Антанти» [19, с. 55].

Через безрезультатність спроб попередніх переговорів, С. Петлюра відправив підкріплення до делегації у Бірзулі, що мала встановити дипломатичні відносини із французькою стороною та врегулювати складну ситуацію на українських територіях. Ш. Дюброй надав також відомості про учасників переговорів: з українського боку – міністр фінансів С. Остапенко та військовий міністр О. Греков, з французького боку – полковник А. Фрайденберг, капітан Ланжерон та лейтенант Віллен. Однак, за розповіддю автора, переговори не принесли результатів через неприйняття Україною однієї позиції договору, що пропонувало французьке командування, а саме: «повернення до Одеси германофільських агентів та

старих міністрів, арештованих за злочини проти нації по відношенню до України та за порушення кримінального права, через що мали предстати перед трибуналом з 12 суддів, які виконували свої функції згідно з старим режимом» [19, с. 56]. Надалі, як наголосив Ш. Дюброе, для України настала найскладніша ситуація – вона залишилася на самоті із противником; держава була «знесилена більшовиками та битвами».

Саме черговий вступ до Києва більшовиків змусив Ш. Дюброе задуматися про виїзд з України. 26 січня 1919 р. він прямує із родиною до Одеси, звідки відправляється до міста Салоніки, і після п'ятдесяти двох днів зворотної подорожі повертається до Франції.

Отже, саме патріотизм українського народу, його безмежна любов до своєї Батьківщини та відданість їй стали, на думку Ш. Дюброе, основоположними чинниками у військово-політичних процесах в Україні у 1917-1919 рр. Саме ці риси автор від самого початку вважав особливостями української нації, що на ментальному рівні відрізняють її від російського та польського народів. Ш. Дюброе наголошував, що саме завдяки прагненню до визнання та свободи і збереженню національних почуттів народ України так завзято йшов до своєї незалежності.

Будучи громадянином Франції, Ш. Дюброе різко негативно ставився до Німеччини та її зовнішньої політики, що було обумовлено подіями Першої світової війни. Україна для Франції становила значну політичну та економічну цінність, що обумовлювало яскраву французьку пропагандистську діяльність в Україні протягом війни. Тому його реакція, як і реакція його рідної держави, щодо підписання угоди у Брест-Литовську була відповідна. Незважаючи на це, саме бажанням народу зберегти свою самостійність від більшовиків та зміцнити свій незалежний статус автор виправдовував вчинок українського уряду.

Отже, Ш. Дюброе у своїх мемуарах приділив значну увагу військово-політичній ситуації в Україні, описавши не тільки основні політичні події у

державі та у Європі загалом, а й власні спогади про військову ситуацію в країні, безпосереднім очевидцем якої він був. Автор надав описи становища Галичини, Києва під час військових дій, характеризував загальну соціально-економічну ситуацію в Україні. Особливу увагу французький викладач приділив більшовикам та витокам більшовицької ідеології, до якої він ставився вельми негативно як представник Союзної держави. Саме більшовиків автор звинувачував у більшості бід України та українського народу, а також держав Антанти.

Аналізуючи військово-політичну ситуацію в Україні, автор у пошуках передумов та причин окремих подій поглибився у дослідження ментальності українського народу. Саме вона, на його думку, впливала на перебіг більшості державно-політичних подій в Україні. Історично український народ прагнув свободи, незалежності своєї країни, збереження свого національного коріння, своєї мови, культури та традицій. Ці прагнення, на думку Ш. Дюброя, сприяли укоріненню та зміцненню національної самоідентифікації українців та їх боротьбі за незалежність України.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ТА УКРАЇНЦІ В ІНОЗЕМНІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

4.1. Висвітлення стану української економіки у мемуарах іноземців

При дослідженні мемуарів Ш. Дюброя важливим є звернення до мемуарів інших іноземних авторів, що паралельно з французьким автором описували життя української держави та суспільства. Для більш повного аналізу франкомовних джерел та безпосередньо твору Ш. Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» [19] необхідно проаналізувати також інші іноземні мемуари, в яких розглядаються події на теренах нашої країни як джерела з історії України, оскільки зіставлення та порівняння іноземних спогадів дозволить більш глибоко проаналізувати погляди французького діяча. Різні сфери життя українського суспільства – економіка, політика, національне та державне визначення України, війна 1914-1918 рр., соціальні проблеми, культурний та духовний розвиток – у спогадах іноземних авторів подані з різних точок зору, аналіз яких робить дослідження більш детальним, об'єктивним та поглибленим.

Українські землі напередодні та в роки Першої світової війни викликали інтерес у іноземців через економічну та політичну ситуацію, що знайшло відображення безпосередньо у мемуарній літературі. Однак у спогадах авторів різних країн Україна описана досить неоднозначно, висвітлювалися різноманітні точки зору щодо країни.

Говорячи про Україну, автори не тільки описували свої особисті враження щодо неї, а й приділяли увагу різнобічним аспектам її існування, а саме: економічному розвитку, суспільно-політичній та соціальній проблематиці.

Для більш детального та всебічного вивчення України у першій чверті XX ст. та безпосередньо у світлі Першої світової війни усі представлені мемуари умовно були поділені на чотири окремі групи: 1) спогади

представників країн Антанти; 2) твори авторів країн Четверного союзу; 3) мемуари держав-спостерігачів; 4) мемуари російських громадян (детальніше – у підрозділі 1.2).

Вказані мемуарні джерела охоплюють різноманітну тематику. У них окреслено багато сторін української історії періоду Першої світової війни. Однією з таких сторін є економічна сфера тодішнього життя українського суспільства. Досить високу оцінку надавали іноземці економічному розвитку України, що також висвітлювалося в їхніх спогадах. Описуючи український економічний потенціал, автори неодноразово наголошували на ресурсах держави та рівні її господарства.

Для змістовного дослідження бачення України іноземними авторами мемуари було проаналізовано за тематичним принципом; були виокремлені погляди іноземців щодо економічного розвитку українських земель, їхні позиції щодо проблеми українського національного та державного питання, а також спогади щодо політичної ситуації у державі.

Економічний аспект життя українського суспільства було окреслено у мемуарах М. Рафеса [60, 61], Е. Евена [76], О. Редігера [63], Р. Баузе, Вациетиса, К. Іокума [9], Е. Людендорфа [51].

Одним з визначних авторів-учасників війни є військовий та політичний діяч, генерал піхоти Е. Людендорф, представник Німеччини, країни Четверного союзу. Його мемуари «Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца 1914-1918» [51] являють собою докладне викладення воєнних подій періоду Першої світової війни. Автор детально висвітлював значні історичні факти, події, історію німецького війська. Спогади Е. Людендорфа є цінними для вивчення не тільки історії Першої світової війни, а й історії України з точки зору німецької сторони, представника військової еліти Німеччини, що безперечно характеризує стиль та зміст твору.

Україну автор розглядав як економічно сильний стратегічний об'єкт, що мав значні продовольчі ресурси.

Автор неодноразово наголошував на важливості українського економічного потенціалу, пояснюючи таким чином дії німецького командування. Він вважав Україну тією ланкою, яка могла зміцнити більшовиків, що нанесло б відчутного удару по політиці Німеччини, або навпаки могла б сприяти економічному та політичному зміцненню останньої під час війни. Це й обґрунтовує напрямки стратегії німців щодо української держави: «Українці нас позвали. Ми, але ще більше Австрія та армія цієї двоєдиної монархії, потребували українського зерна; тому ця країна не повинна була потрапити до рук більшовиків та сприяти їх зміцненню. Ми повинні були підтримати Україну заради нашої ж власної користі.» [51, с. 273]. Е. Людендорф, розповідаючи про осінню польську кампанію 1914 р., згадував про Галичину, називав її найменш розвинутим європейським регіоном: «Дорогою я мав можливість познайомитися з невідомим мені раніше регіоном – Верхньосилезьким промисловим басейном. Який різкий контраст із Галичиною, найнерозвинішою областю Європи» [51, с. 46].

Вказана думка Е. Людендорфа базувалася на його порівнянні економічного становища великої кількості держав, заснованого на багатолітньому досвіді.

У мемуарах німецького генерала присутнє також зазначення економічної цінності України на тлі Першої світової війни, зокрема для Австрії: «Граф Чернін на тій же зустрічі пояснив, що катастрофічне становище із постачанням в Австрії змушує його йти на значні поступки Україні. Без її зерна двоєдина монархія не зможе вижити» [51, с. 248].

Україна являла собою своєрідний стратегічний об'єкт для Німеччини, як у військовому аспекті, так і в економічному, адже українські продовольчі ресурси представляли неабияку цінність для держави. Е. Людендорф таким чином характеризував причину проникнення німецької армії всередину

країни, зазначив лише вказаний вихід для Німеччини: «Треба було створити там корисні нам у військовому плані умови, що також дозволили б отримувати у значних обсягах зерно та сировинні матеріали, життєво необхідні Австрії. Для цього треба було проникнути глибоко в країну. У нас просто не було вибору» [51, с. 249].

Незважаючи на те, що взаємодія з Україною не призвела до покращення відносин Німеччини з нейтральними державами, як зазначив автор, німецька армія таки отримала економічну підтримку у вигляді продовольства, насамперед м'яса, забезпечення армії конями, що позитивно відображалось безпосередньо на німецькій економіці; сировині та ін.: «Зрозуміло, що Україна восени 1918 р. все ж таки допомогла Німеччині поставками м'яса. Можна було не чіпати поголів'я домашнього скота у себе на батьківщині та на окупованих територіях. Війська обзавелися великою кількістю коней. Без них вести війну було просто неможливо. Якби усіх цих коней довелося б брати у Німеччині, то сильно постраждало б вітчизняне сільське господарство. Україна забезпечувала нас також найрізноманітнішою сировиною» [51, с. 275].

Треба зазначити, що усі свої дії генерал Людендорф пояснював національними та політичними спонуканнями, вказуючи, що в його плани взагалі не входило завоювання українських земель; розглядав він їх як економічний та людський ресурс для ведення війни: «Я зовсім не збирався захоплювати території ні в Україні, ні на Кавказі, а хотів лише отримати для Німеччини тільки найнеобхідніше, щоб узагалі мати можливість жити та воювати. Я сподівався таким шляхом прорвати блокаду, допомогти нашій економіці та надати німецькому народу нові фізичні та духовні сили» [51, с. 290].

Мемуари Е. Людендорфа відзначаються своєю обґрунтованістю та численними роз'ясненнями щодо тих чи інших дій, подій та фактів. Завдяки його спогадам для дослідження представлена докладно описана ще одна

німецька точка зору стосовно подій Першої світової війни, зокрема становища та значення української держави.

Латиський автор Р. Баузе багато писав про економічне значення України для Радянської Росії. Автор наголошував на значенні донецького вугілля, українського хліба для російської держави.

Пов'язуючи цей аспект із аспектом військово-політичним, він розповідав про прагнення Каледіна створити «Південно-східний союз» для боротьби з радами, а також говорить про підтримку цих планів Українською Центральною Радою, яка, за його словами, готувалася «відторгнути Україну від Радянської Росії» [9, с. 48].

Інший латиський автор І. Вацетис, у свою чергу, наводив два діаметрально протилежних становища економіки: в Радянській Росії та на території України. Він зазначав досить важке становище першої та її залежність від південних економічних ресурсів та економічний статок другої: «Економічне становище на території, що знаходилася в руках пролетарської держави, було особливо важким. Південь, що раніше забезпечував великоруський центр хлібом, жирами, рідким пальним та вугіллям, частково був у руках Німеччини, а частково – козаків. Родючі східні поволзькі губернії перейшли до рук чехословаків та "народної армії"» [9, с. 54].

Латиський політробітник К. Іокум у своєму мемуарному оповіданні «Латышские стрелки в боях на восточном (чехословацком) фронте» також надав оцінку як загальному економічному становищу Радянської Росії, так і окремо українських земель та їхній ролі у функціонуванні пролетарської держави: «Влітку 1918 р. становище Радянської Росії було надзвичайно тяжким, можна навіть сказати – критичним... Відібрані були багатства Півдня та Південного Сходу, і Радянська Росія гостро відчувала цю втрату» [9, с. 83].

Політичний діяч М. Рафес також приділяв увагу економічному питанню у державі. Він умовно поділяв територію України на три

господарські зони, що є окремими одна від іншої та одночасно складають єдину економічну систему. Першою він виокремлював східну частину, що прилягає до Донецького кам'яновугільного басейну. Цю зону автор характеризував як осередок сильного промислового розвитку. Решта України, що є краєм здебільшого землеробським із розвиненою сільськогосподарською промисловістю, складає другу економічну зону. Території України поблизу Чорного моря та обом бокам Дніпра є, у свою чергу, центром торговельного посередництва [60].

Загалом, автор оцінював економічний потенціал України досить високо, наголошуючи на розвиненості як промислової, так і сільськогосподарської сфери економіки.

Описи географічного розташування, ресурсів та економічного потенціалу присутні у творі-дослідженні ще одного французького автора – політика Е. Евена «Le problème de l'indépendance de l'Ukraine et la France» («Проблема незалежності України та Франція») [76], що вийшов у 1931 р. у Парижі. Цей твір є унікальним за своїм незвичайним змістом. В ньому автор описав свої враження щодо України, при цьому він провів своєрідний аналіз країни, її можливості у незалежному статусі та її роль на карті Європи, що представлено у главі «Les richesses de l'Ukraine et son rôle futur en Europe» («Багатства України та її майбутня роль у Європі»); цікавим є висвітлення дипломатичних відносин України та Франції у 1917 р. у главі «Les relations diplomatiques entre la France et l'Ukraine en 1917» («Дипломатичні відносини між Францією та Україною у 1917 р.»); не менш значним є те що, автор приділяв неабияку увагу також історичному розвитку української держави, особливо у ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Зіставлення України із Францією доповнює твір своєрідними компаративними елементами. Цінним здобутком праці є те, що в ній проводиться зіставлення України та Франції у здобутті незалежності. Аналізується стан України на 1917 рік, економічна та політична сфера. При цьому наводяться причини необхідності незалежності

України: «Двох фактів вистачало для того, щоб виділити важливість української проблеми. Спочатку, протяжність території. Вона перевищує Францію. Далі, кількість її населення. Там вона сягає 30 мільйонів жителів. Але ситуація України на Чорному морі, її надмірна родючість, багатство її землі, ще не виснаженої оранкою, всього цього вистачає для того, щоб пояснити чому властителям територій, що межували на півночі, росіяни, ставилися недоброзичливо до серйозної проблеми: незалежності України» [76, с. 37]. Думка французького політика повністю збігається з поглядами Ш. Дюброя про те, що в Україні є всі дані, всі перспективи для здобуття незалежності та економічної самостійності. Саме економіка та географічне розташування робить Україну потенційно перспективною у державному розвитку та надає їй усі можливості для політичного успіху. У творі також надана стисла характеристика промисловості та природних ресурсів України. Саме їх автор, як і Ш. Дюброй, називав головними факторами можливості незалежності української держави.

Російський діяч О. Редігер навів власну, відмінну від Е. Евена, думку щодо економічного становища та перспектив України: «Мене цією зимою часто вражало те, наскільки багато українців були упевнені у величчі та багатстві України, у її здатності до самостійного життя, та, в кінці кінців, у тому, що Великоросія без України жити не зможе! Усе це, звісно, пояснювалося повним незнанням хоча б найелементарніших статистичних відомостей щодо продуктивності та зовнішньої торгівлі Росії! Навіть люди порівняно інтелігентні говорили, що Великоросія не зможе прожити без українських пшениці та цукру! З гордістю вони також говорили про українські війська, оплоті їх самостійності» [63, с. 470].

З цього приводу автор навпаки наголошував на економічному розвитку російської держави, говорив про її самостійність від української економіки, висловлював досить негативне ставлення до ролі України у житті Росії.

Загалом, у іноземних мемуарах надана позитивна оцінка України в економічному аспекті. Автори аналізували основні її ресурси, характеризували значення країни на тлі Першої світової війни. Саме економіку вони називали визначним фактором можливої незалежності, головною рушійною силою української держави. Однак виокремлюється дві протилежні позиції щодо країни: першої дотримувалися французькі та німецькі автори, що виражали своє лояльне ставлення та досить високо оцінювали українські економічні ресурси; другу виражав російський автор, що досить негативно окреслив економіку українських земель та значення української держави загалом. І перша, і друга позиції обумовлені, перш за все, суспільно-політичним фактором.

Результати дослідження питання економічного потенціалу України за мемуарами іноземців можна підкріпити цитатою з роботи політолога О. Федішина «Germany's drive to the East and the Ukrainian revolution 1917-1918»: «Україна, колись відома як «житниця Європи», до сих пір викликає образ нескінченних пшеничних полів. До цього інформований читач та оглядач сьогодення також додасть численні промислові комплекси, такі, як Донбас, та багаті мінеральні запаси Кривого Рогу та Нікополю. Загальне враження досі ґрунтується на промисловому та сільськогосподарському багатстві» [205, с. 3].

4.2. Суспільно-політичні події в Україні у 1914-1918 рр в зарубіжній мемуаристиці

Значна кількість авторів приділяла увагу суспільно-політичним подіям 1914-1918 рр., що дозволяє більш широко вивчити українську історію в період Першої світової війни.

Словацький діяч Й. Лабуда у 1915 р. потрапив у полон до росіян та був безпосереднім очевидцем та водночас учасником військово-політичних подій 1915-1918 рр. У своїй оповіді «Великая годовщина» він надав інформацію

щодо свого перебування у полоні у Києві, розповідав про тяжкі умови для полонених; він також зазначав, що словаків здебільшого залишали для робіт в Україні. Упродовж розповіді словак також вказував на проантантівські напрями політики Тимчасового уряду та безпосередньо Керенського.

Описував автор також правління Української Центральної Ради, що, за його словами, підтримувала контрреволюційні виступи царських генералів та готувала військовий похід проти більшовиків [23, с. 78].

О. Верховський описував Україну під час ліквідації царської влади, зазначаючи про те, наскільки швидко та без опору скоївся переворот у Севастополі; розповідав про зміни в адміністративному апараті [27, с. 170].

В. Станкевич – відомий литовський суспільний та політичний діяч, який у 1918 р. приїжджав до Києва, висвітлював свої враження у мемуарах «Воспоминания 1914-1919 гг.», які були опубліковані у Берліні у 1920 р. Це спогади з історії Першої світової війни та років революції, що автор детально описував впродовж всього твору. Подіям в Україні присвячена глава «В Киеве», на змістовній характеристиці якої наголошуватиметься пізніше. Мемуарний твір починався з характеристики соціально-політичного становища у Києві: «Доля Києва була абсолютно виключною. Уряди змінювали одне одного із кінематографічною швидкістю. Сьогодні Тимчасовий уряд, потім Рада, далі більшовики, потім німці та Скоропадський» [66, с. 321-322].

Автор наголошував на тому, що саме київське населення найбільше усвідомлювало увесь тягар нестабільного політичного становища держави, адже саме Київ був осередком усіх політичних дій 1917-1918 рр. Не встигнувши звикнути до одного уряду, люди мали звикати до іншого, звичайно, це не сприяло стабілізації умов у державі: «Через таку швидкість у зміні режимів у жителів не могло з'явитися великої схильності до дисципліни, підкоренню взагалі будь-якому уряду. І Київ був містом опозиції» [66, с. 322]. Саме цей факт є також головною причиною

негативного ставлення до уряду П. Скоропадського, що склався на період, описаний у мемуарах. Негатив також підкріплювався й іншими причинами, а саме: його німецьке походження, реставраційна внутрішня політика, неясність його українофільства та інші.

Без сумнівів, аналізуючи мемуари, неможливо не помітити неприховане негативне ставлення автора до всього, що відбувалося на Україні. В. Станкевич розповідав про свою участь у діяльності групи радикального офіцерства, що вирішили влаштувати політичний переворот у Києві. Метою перевороту було повалення режиму Скоропадського. «Я уперше працював у такому змовницькому гнізді, і мені усе там не подобалося. Відомості та матеріали, якими доводилося орудувати, були вкрай невизначеними... Бентежив і фінансовий бік справи, адже значні суми танули поза будь-яких умов контролю... Бентежили методи робіт...» [66, с. 322].

Аналізуючи твір, помітно, наскільки неприємно автор був вражений тим, що відбувалося у Києві, наскільки здивований він був поведінкою населення та діячів політичної арени. Він був приголомшений тим, наскільки легко народ сприймав усі події та вчинки лідерів руху, наскільки кровопролиття та бунтівні умови стали звичними для людей: «І мені здавалося, дивлячись на них [селян], що війна не померла, але, навпаки, на багато років увійшла у звичку народу... чи не занадто розгойдався у війнах та бійках російський народ? Чи не стане він загрозою для миру всього світу, і у першу чергу – загрозою для самого себе?» [66, с. 330].

Цінними для дослідження є спогади відомої польської письменниці С. Коссак-Щуцької, яка після свого одруження у 1915 р. проживала на Волині до 1921 р. Мемуари «*Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917-1919*» розповідають про часи гетьманщини на Україні, про події на Волині 1917-1919 рр., згадуються такі особистості, як С. Петлюра, П. Скоропадський та ін. Спогади С. Коссак-Щуцької відрізняються формою написання. Присутня

специфічна художня стилістика, використання різноманітних художніх прийомів, великої кількості діалогів. Описуються такі періоди, як весна 1918 р., час правління гетьмана Павла Скоропадського, яскраво передані умови життя людей періоду 1917-1918 рр. Польська мова, якою написано твір, переповнена епітетами, метафорами та уособленням, що робить мемуари ще більш емоційно забарвленими та яскравими [80].

У мемуарних творах багато говориться про саму війну та революцію 1917 р., її цілі та вплив цих подій на суспільно-політичний розвиток як російської, так і української держави. Актуальною та загостреною є проблема більшовицького режиму в Україні, що іноземці висвітлюють у спогадах. На цьому наголошував російський автор герцог Лейхтенбергський у своїх мемуарах «Воспоминания об Украине» [48].

Герцог Г. Лейхтенбергський під час Першої світової війни служив у штабі Південно-Західного Фронту. У 1921 р. у Берліні було опубліковано його спогади, в яких описуються події в Україні 1917-1918 рр. У мемуарах згадуються відомі фігури того історичного періоду, зокрема С. Петлюра та П. Скоропадський, політичні партії, надається характеристика деяким національним особливостям українського етносу, таким як мова, культура тощо. Герцог Лейхтенбергський був свідком зречення царя від престолу, приходу до влади більшовиків. Автор досить різко визначав головні цілі та позиції революції, наголошував на безнадійності мрій населення на безхмарне майбутнє. Більшовиків же він іронічно називає «новими благодійниками людства» [48, с. 8].

Подібне ставлення до побічних наслідків війни та встановлення більшовицької влади в Україні висловлював і військовий міністр Росії 1905-1909 рр. О. Редігер у своїх мемуарах «История моей жизни. Воспоминания военного министра». У цьому творі порушені проблеми воєнно-політичного та соціального розвитку Росії.

Він порівнював напрямок політики Центральної Ради та більшовиків, говорячи про більш агресивну діяльність останніх [63, с. 470].

Автор характеризував основну ціль більшовиків у встановленні влади в Україні та їхні плани: «Рада проголосила Україну «самостійною», і більшовики йшли на Київ, щоб знов підкорити і, головне, щоб розграбувати Україну» [63 с. 470].

Англійський діяч У. Черчилль не приховував свого негативного ставлення до більшовизму. До цього він також навів, як він говорив, «позитивні зміни» у житті суспільства після приходу німців, аналізував ставлення українців до іноземців та, як протиставлення, до більшовиків, яких він сам назвав «фанатиками»; наводив загальні політичні настрої населення: «Після прибуття германських «сталевих шоломів» життя знов стало стерпним. Треба було лише підкорятися, жити спокійно та коритися: після цього все йшло гладко і як слід. Населення вважало, що під залізною п'ятою живеться краще, ніж за невпинних переслідувань, що організовували жерці негідників та фанатиків» [72, с. 59].

Спомини англійського військового та політичного діяча Дж. Уорда «Союзная интервенция в Сибири. Записки начальника английского экспедиционного отряда полковника Джона Уорда» [69] відрізняються своєю яскравістю та одночасно розсудливим аналізом подій Першої світової війни. Під час громадянської війни в Росії Дж. Уорд був відправлений у Сибір, потім перебував у місті Владивосток, що означає, що він був безпосереднім свідком подій у російській державі та був обізнаний щодо становища держави української.

Автор у мемуарах дуже різко, як і його співвітчизник У. Черчилль, висловлювався про більшовиків та яскраво підкреслював свою політичну позицію та приналежність до блоку Антанти: «Більшовики – це німецькі агенти. На славу германського імперіалізму вони творять анархію. Усі, хто

бореться із більшовиками, – прибічники порядку та друзі Антанти, а тому заслуговують найенергійнішої підтримки» [69, с. 15].

З цього можна винести негативне ставлення полковника до більшовизму взагалі, адже саме більшовиків він звинувачував у безладді, що мало місце в Росії у 1918 р.

Цікаву оцінку надав німецький автор Е. Людендорф соціально-політичній ситуації в Росії, розповідаючи про переговори у Брест-Литовську, що розпочалися 22 грудня 1917 р. Військовий діяч висловлював власну думку щодо політичних процесів у російській державі, що звісно також мало місце й на українських землях; він зосереджував увагу на явищі більшовизму, маючи іншу точку зору. Вже тоді він вбачав у більшовиках небезпечних для держави ворогів: «Мені було абсолютно ясно: з підтримкою чи без підтримки Антанти більшовизм завжди буде для нас надзвичайно небезпечним ворогом, стримувати якого буде коштувати нам великих військових зусиль і після укладення миру» [51, с. 243].

Однак генерал також зазначив про участь у переговорах України, яка навпаки не приховувала протилежних переконань, що свідчить про досить складну та неоднозначну ситуацію всередині Росії. Треба зауважити, що німецький генерал не ототожнював українські землі з російською державою, неодноразово використовуючи назву «Україна». Автор розглядав її як окреме державне утворення, наголошуючи на тому, що Україна вела власну політичну лінію, вступивши у переговори [51, с. 247].

Е. Людендорф своїми спогадами показав внутрішнє політичне становище української держави. Більшовизм був чужим явищем для України, зокрема автор зазначав: «Більшовизм в Україні слід придушити. Звідти вже надійшли прохання про допомогу» [51, с. 249].

Значними для історичного дослідження є мемуари британського посла в Парижі під однойменною назвою «За кулисами Антанти. Дневник

британського посла в Парижі (1914-1919)» британського дипломата лорда Френсіса Берті [21].

У його мемуарному творі велику увагу приділено подіям революції в Росії. Виклад інформації розподілено за датами, детально описуються усі роки Першої світової війни.

Послідовно викладаючи історико-політичні події, автор досить емоційно виражає своє ставлення до тих чи інших явищ, зокрема до більшовизму в Росії та Україні, порівнюючи його із ставленням Франції: «Звістки з Росії та України справляють тяжке враження; французи набагато стриманіші по відношенню до більшовиків, ніж ми» [21, с. 168]. Він навіть називав у своїх висловлюваннях більшовизм «хворобою», ще раз наводячи масштаб свого негативного ставлення до останнього та підкріплюючи його прикладом ставлення німці: «Через страх заразити свої війська більшовизмом, германське командування не наважиться проникнути вглиб півночі Росії, де ця хвороба лютує» [21, с. 171].

Британський дипломат лорд Ф. Берті також наводив свою думку з приводу можливого на той час сепаратного миру між Україною та Німеччиною, що б мало негативні наслідки для Британії через економічні вигоди для німців: «Сепаратний мир між Україною та Німеччиною був би нещастям, адже німці змогли б вивозити з України запаси у безмежній кількості» [21, с. 169]. У цій своїй думці автор ще раз доводить факт високого рівня економічного розвитку українських земель у 1914-1918 рр. З приводу цього лорд також писав: «...а між тим Німеччина буде вивозити продовольство та інше з України та Румунії» [21, с. 170].

Лорд Ф. Берті, у котре емоційно розповідаючи про явище більшовизму в Росії та його наслідки для розвитку російської держави, розглядав також стратегічні плани свого уряду щодо українських земель та їхньої ролі на геополітичній карті Європи: «Немає більше Росії! Вона розпалася, і зник той ідол в обличчі імператора та релігії, який пов'язував різні нації православної

віри. Якщо тільки нам вдасться добитися незалежності буферних держав, що межують з Німеччиною на Сході, тобто Фінляндії, Польщі, Естонії, України і т.д., і скільки б їх не вдалося сфабрикувати, то по мені, усе інше може забиратися до біса та варитися у власному соку» [21, с. 191]. З цієї думки ми бачимо, що англійський лорд виокремлював не тільки Україну як самостійну державну одиницю, а й українську націю від російської, яких об'єднував, за його словами лише православна віра.

Спомини лорда Ф. Берті представлені достатньо емоційним та характерним викладом історичних та суспільно-політичних подій періоду Першої світової війни. Автор упродовж розповіді взагалі не приховував свого позитивного або негативного ставлення до окремих подій, процесів, країн тощо, що й дозволяє робити висновки щодо загального англійського сприйняття зокрема російської та української держав.

Таким чином, окреслені мемуарні джерела дозволяють деталізувати історію України періоду Першої світової війни. Іноземні автори у своїх спогадах приділяли увагу багатоаспектним питанням, таким як нестабільний політичний стан в Україні, вплив революції 1917 р. на суспільно-політичні події, перспективи України як держави, урегулювання її легітимного статусу, загальне значення країни на тлі військово-політичних подій 1914-1918 рр.

4.3. Відображення українського питання в закордонній мемуарній спадщині

Значна частина мемуарної спадщини висвітлювала проблему ставлення різних країн до України, її визначення як потенційної держави та безпосередньо до українського народу.

Важливе місце серед іноземної мемуаристики для вивчення української історії періоду Першої світової війни посідають мемуари представника країни Антанти та видатного англійського державного діяча У. Черчилля під назвою «Мировой кризис» [72]. Твір є цінним для українських дослідників

насамперед через те, що саме через нього висвітлюється ставлення англійців до тогочасної соціально-політичної ситуації на території сучасної України. Твір виділяється своєю емоційною забарвленістю та яскравістю. Саме завдяки мемуарам У. Черчилля, зокрема стилю їх написання, можна по-новому вивчити окремі історичні факти з точки зору одного з політичних діячів Великої Британії.

У. Черчилль, використовуючи у своїх спогадах назву «Україна», чітко виокремлював українські землі як державне утворення, не ототожнював її з російською державою. Це ж стосується й визначення приналежності населення українських територій, що виражається у використанні етнічної назви «українці».

У той же самий час англієць Дж. Уорд також свідомо відмежовував українські землі від Росії, зазначаючи про існування російського кордону та безпосередньо українського [69, с. 170].

Відмінні погляди щодо проблеми визначення української державності висловлював посол Великобританії у Росії (1910-1918 рр.) Дж. Б'юкенен, що під час своєї розповіді не виокремлював українські землі від Росії, а навпаки ототожнював їх з російською державою [24]. Він також розповідав про національні інтереси Росії щодо українського регіону Буковини, віддаванню якої до складу Румунії вона різко супротивилася.

Взагалі, спомини Дж. Б'юкенена характеризуються насиченістю елементами військової та політичної історії. Упродовж своєї розповіді він не просто подавав інформацію про ті чи інші історичні факти, а й детально аналізував їх та надавав геополітичну оцінку. Основними рисами його мемуарів є детальність та наявність великої кількості фактів з політичної історії Першої світової війни, що стосувалися не тільки Росії, а й інших європейських країн-учасників війни.

Вільгельм Гогенцоллерн називав українські території «природними межами» Росії, наголошуючи при цьому на тому, що бачить лише єдину Російську державу, аж ніяк не самостійну Україну [28].

Мемуарний твір польського автора Ф. Пржезицького «Rządy rosyjskie w Galicyi wschodniej» («Російський уряд у Східній Галичині») [82] являє собою квінтесенцію витвору мемуарної спадщини та художньої оповіді. Характерною особливістю названого твору є його емоційність, з якою Ф. Пржезицький викладав історію.

Автор не заперечував ідентичність України та українців, а навпаки, він виділяв український народ від російського та розглядав його як окремий слов'янський народ. Він також наголошував на стурбованості Росії щодо українського питання: «Питанням, що найбільше турбувало та зачіпало Росію, було питання України. До того ж, у російській пресі планувалося власне знищення українців. Насильство, скоєне щодо українців, стало для нас вказівкою того, що гасла Росії про захист слов'янських народів та об'єднання слов'ян – це лише ширма, за якою приховуються політичні вбивства власне слов'янських народів» [82, с. 18].

Польський історик та археолог Б. Януш під час написання мемуарів не приховував свого досить позитивного ставлення до України та українців, яких він відокремлював як від росіян, так і від поляків [79].

Представник країни Четверного союзу, австро-угорський офіцер М. Ронге також досить позитивно оцінював український народ, висвітлив ставлення українців до іноземних окупантів загалом. У своїх мемуарах «Разведка и контрразведка» [64] автор розповів про зайняття Волині, а також про настрої місцевих жителів з цього приводу.

Американець А. Вільямс неодноразово використовував назву «Україна», він не розглядав її як частину Росії, а свідомо писав про неї як про окремий край, регіон, що має своє власне політичне життя та державні ознаки, такі, як територія, влада, економіка тощо [29].

Державний і політичний діяч Великої Британії Д. Ллойд Джордж є автором мемуарної оповіді «Военные мемуары» [49]. Твір включає в себе опис військового становища на фронтах Першої світової війни, розстановки політичних сил. Автор не тільки описував події, а й наводив власні розмірковування щодо стану на фронтах, виділивши їх окремою главою.

Мемуари містять детальний опис військово-політичних планів і стратегій, Д. Ллойд Джордж навіть описував їх по пунктах.

До структури споминів додані також листи, записки, які є додатковим джерелом з історії Першої світової війни. Значна увага присвячена описам військового оснащення, що додає інформаційного забарвлення до розповіді.

Англійський автор підкріплює свої спогади зведеними таблицями, витягами з доповідей тощо.

Україна у мемуарах британського діяча не представлена як окрема державна одиниця. Він згадував Галичину, Буковину, але лише як частини інших держав, наприклад: «У Польщі йшли битви, і російська армія була зупинена і обмежена німцями, але з іншого боку росіяни наступали у Галичині» [49, с. 251].

Загалом, мемуари Д. Ллойда Джорджа є цінним історичним джерелом періоду Першої світової війни, джерелом для вивчення історії окремих країн, подій, військових операцій та особистостей.

Спогади німецького діяча та військового міністра Е. фон Фалькенхайна [70] насичені елементами військової стратегії, автор у подробицях описував планування операцій протягом усієї розповіді. Практично кожну битву підкріплено детальними картами та схемами ведення. Важливою рисою змістовності спогадів Е. Фалькенхайна є наявність додатків із хронологічними схемами та таблицями, а також описами основних театрів війни.

Автор також наводить у додатках карту з розташуванням центральних держав на 1914 р., у даному випадку не відокремлюючи українські землі від Російської імперії.

У своїй розповіді німецький діяч також наводить інформацію щодо забезпечення та доставки сировини з України, яку він вже виокремлював як самостійну територіальну одиницю.

Мемуари майора прусської армії у відставці К. Ботмера «С графом Мирбахом в Москве: дневниковые записи и документы за период с 19 апреля по 24 августа 1918 г.» [222] містять досить змістовну історичну інформацію щодо становища та подій в Україні у 1918 р. Твір являє собою послідовний датований виклад подій у Росії та в Україні у зазначений період.

Цінною для дослідження є думка автора щодо політичної та державної визначеності українських земель, які він вважав лише складовою частиною російської держави: «У Німеччині немає, мабуть, жодної розсудливої людини, що оцінювала б відділення України не як паліатив у системі ведення війни. За своїм народонаселенням, в економічному, історичному і геополітичному відношенні ця країна є складовою частиною Росії, і принаймні федеративно повинна мати зв'язок із нею» [222]. Бачимо, що автор у цій думці навіть наполягав на етнічній спільності української та російської націй, підкреслюючи їхній взаємозв'язок та єдину історію. У той же час К. Ботмер наголошував на важливому стратегічному значенні українських земель для Німеччини: по-перше, це допомога німецькій військовій економіці та по-друге, Україна розглядалася як засіб боротьби із більшовиками, як об'єкт обміну, засіб залучення на бік Німеччини майбутнього уряду.

У мемуарах також представлені документи: пам'ятні записки, послання, листи тощо. Наприклад, у листі генерала Гренера генерал-полковнику О. фон Мархталеру значну увагу було приділено українському питанню. Достатньо високо генерал оцінював роль українських ресурсів у

забезпеченні Росії та Німеччини. У листі описувався період правління гетьмана Павла Скоропадського, вказувався ряд проблем, вирішення яких було для гетьмана першочерговим та пріоритетним, проблем, пов'язаних з утворенням нової української держави. У листі вказувалося, що політичне та економічне відділення від Росії являло собою процес більш складний, аніж здавалося на перший погляд. Генерал акцентував увагу на економічному значенні України для Росії, яка, за його словами, не може повністю відмовитися від тісних економічних зв'язків через залежність від донецького вугля та руди.

Порушував автор також питання щодо відокремлення української церкви від церкви російської. Але найбільш актуальним для України генерал вважав аграрне питання. Він вказував на постать гетьмана П. Скоропадського, який, на його думку, мав видатний таланти державного діяча. Тим не менш, він одночасно зазначав те, що очікування німців щодо зернових багатств українських земель виявилися перебільшеними, а у сфері промисловості зовсім спостерігалися процеси занепаду.

З приводу полемічної на той час проблеми формування незалежної України, генерал категорично не бачив перспективи українського державотворення та функціонування незалежної, самостійної української держави, вказуючи навіть на те, що кожен, хто ознайомиться із ситуацією, що склалася, скептично поставиться до цієї ідеї.

Лідер башкирського національно-визвольного руху В. Тоган у своїх мемуарах [68] також згадував українські землі, які він виокремлював як самостійну державну одиницю. Він неодноразово вказував назву «Україна», а також описував факт направлення башкирського представника до «автономної України» [68, с. 215].

Німецький військовий і державний діяч П. фон Гінденбург висвітлював історію свого життя у мемуарному творі «Out of my life» («З мого життя»). Автор протягом розповіді наголошував на своєму негативному ставленні до

російської держави, вказував на відсутність у ній високоморальних рис та позитивних якостей: «На мій погляд, думка про те, що Росія не являла собою нічого, крім деспотизму та рабства, громіздкості, дурості та егоїстичності, є хибною. Сильні та благородні моральні якості були у пошані лише в обмежених колах. Любов до країни, упевненість у своїх силах, наполегливість та широкі погляди були повністю невідомі у російській армії» [77, с. 164].

Усю свою увагу П. фон Гінденбург приділив військовим подіям та подробицям бойових дій. Багато у його творі описів Карпатської і Галицької операцій; присутня велика кількість згадок про українські землі (Галичину, Буковину), тим не менш німецький діяч не ототожнював їх із українською державою, яку не виділяв як окреме державне утворення.

Мемуари німецького політичного діяча та письменника М. Ерцбергера «Германия и Антанта. Мемуары» [75] являють собою докладний виклад політичної історії Першої світової війни. Автор упродовж розповіді висвітлював вірменське питання, римське питання, описував полемічні аспекти політики Польщі, Болгарії, Румунії, Литви, Бельгії, Ельзасу та Лотарингії тощо.

Незважаючи на те, що М. Ерцбергер критично аналізував політичні події, він надав досить нейтральну характеристику того, що відбувалося на тлі Першої світової війни, а також становища окремих країн.

Автор детально описував усі політичні розробки та плани, надав власну оцінку подіям, аналізував альтернативні думки.

Наводячи уривки тексту з проекту мирних угод Німеччини за програмою Кюльмана, М. Ерцбергер згадував українське питання, наголошуючи на тому що її відокремлення, як і відокремлення Кавказу, Фінляндії та Сибіру, Німеччина визнає лише після офіційного визнання цього факту російським урядом [75, с. 209].

Тим не менш, цей факт означав, перш за все, фактичне усвідомлення та визнання Німеччиною державної визначеності України як самостійної одиниці. До цієї думки можна також додати факт наявності припущень автора щодо української політичної лінії, за якою Україна, як і Росія, могла, за його думкою, укласти мир із центральними державами [75, с. 211]. Це ще раз підтверджує факт відокремлення М. Ерцбергером української та російської держав одне від одного.

Наводячи опис подій в Росії та Україні 1917-1918 рр., німецький автор зазначав про хаос у російській державі та вказував на мир з українською державою, — державою « новою », — за яким може бути відновлено економічний обмін, адже, як він наголошував, саме в Україні знаходяться великі запаси хліба [75, с. 214], що говорить про досить високу оцінку німецьким автором стану українського економічного розвитку.

Загалом, спомини М. Ерцбергера дозволяють більш широко окреслити становище українських земель та безпосередньо стан розвитку державної визначеності України періоду Першої світової війни.

Мемуари фінського державного та військового діяча К. Маннергейма є джерелом інформації щодо взаємовідносин Фінляндії з Росією, Першої світової війни загалом. Є також окремі згадки про українську державу. Автор описував воєнні дії на українській території, надав характеристику окремим військовим фактам. Зауважимо, що представник фінської держави виокремлював українські землі від Росії, використовуючи назву «Україна», з чого можна зробити висновок, що К. Маннергейм вбачав в Україні відповідне державне утворення, розглядаючи її не як складову Російської імперії, а самостійний об'єкт [53, с. 78].

Автор мемуарів чітко відокремлював етнічну приналежність українського народу, застосовуючи два терміни «українці» та «росіяни», заперечуючи таким чином думку про те, що перша назва є синонімом другої [53, с. 93].

Загалом спогади К. Маннергейма є змістовним та детальним історичним викладом, що супроводжується докладним авторським аналізом та його особистою та політичною оцінкою.

Мемуари угорського політичного і суспільного діяча Е. Шика «Годы испытаний» [73] демонструють нам реальну картину подій у революційній Росії.

Мемуарний твір нагадує собою яскравий художній витвір, що невід'ємно пов'язаний з подіями війни та революції. Твір надзвичайно щирий та відвертий, автор у ньому розповідав про усі свої переживання, описував своє важке життя у якості полоненого. Тим не менш, для дослідження історії України вони є значними через те, що демонструють ставлення представника сусідської Угорщини до української проблеми. Е. Шик в усіх своїх згадках про Україну вживав її власну назву та виокремлював українців від росіян. Загалом, можна відмітити досить позитивне ставлення самого Е. Шика до українського народу; упродовж викладу він неодноразово розповідав про своє спілкування з українцями та у деякій мірі наводить їхні народні риси та звичаї. Українець, згідно його опису, за своїм характером відрізняється від росіянина, має свої власні поведінкові особливості.

Німецький військовий Г. Копп також розмежовував Україну та російську державу, вказуючи на наявність самостійної назви та деяку відокремленість регіону від російських територій. Це також підтверджується тим, що автор непрямо, але відокремлював українське населення від росіян, говорячи про російських німців, що живуть на Україні.

Польський політик Я. Хупка згадував факт підписання Брестського миру. З цього приводу він висловлював власну точку зору щодо українського питання, яке на той момент мало тенденцію до загострення. Він різко відкидав можливість України здобути самостійність та стати окремою державою. Політичний діяч обумовлював тодішню перспективу України стати незалежним утворенням лише зовнішніми факторами, наголошуючи на

впливі європейських країн, а не внутрішніми: «Той факт, що Україна у теперішній час виглядає як дещо реальне, що там перебувають війська та захисники, то це тільки тому, що всі противники більшовиків та жахливого правління натовпу групуються коло України» [78, с. 220].

Автор акцентував увагу на тому, що Україна є лише джерелом сировини та продовольства для Австрії та Німеччини, зазначав про їхні економічні вигоди: «Однак, коли ці війни у будь-якому випадку закінчатся, і коли німці вивезуть усе продовольство, Україна припинить їх цікавити, зруйнується цей вигаданий проект і виникне не більше, ніж малоросійський автономний край на лоні Росії. Тому що основи для державного будівництва в Україні немає. Тут більше права власності або Польщі, або Росії» [78, с. 220].

Український народ автор зовсім ніяк не виокремлював, а розглядав його як частину російської нації: «А населення говорить малоросійською мовою, але є православним і не відчуває дуже сильної національної ідентичності від Росії. Я не вважаю, що був неправий у цих моїх поглядах, тому що я говорю теж саме, що і всі польські землевласники з України, що укрилися в Польщі» [78, с. 220].

Як видно, польський політичний діяч не бачив Україну самостійною державою, а розглядав її як частину Польщі або Росії.

Наступний автор – чеський солдат Я. Ганак – у 1916 р. потрапив у полон до росіян, а у 1918 р. – вступив до Червоної армії. У своїх мемуарах «Мои воспоминания о войне, плене и службе в Красной армии» [223] він описував деякі події свого життя під час Першої світової, а також згадував про Україну.

Розповідаючи про своє перебування на українських землях, Я. Ганак окреслив відношення чехів до українців; він виокремив два різних ставлення представників чеської нації до політичної ситуації на Україні: чеські колоністи лояльно ставилися до царської влади та негативно – до

українського населення; чехи, що проживали на території своєї держави, навпаки не поділяли їхньої думки та симпатизували українцям: «Недалеко від маєтку розташовувалися чеські хмелярські колонії, цілі села. На українське населення чехи дивилися звисока, хоча самі відстали від своїх співвітчизників на багато років. Вони їздили у допотопних екіпажах, жінки вдягалися по модам п'ятдесятирічної давності. Чеські колоністи лояльно ставилися до царської Росії, і багато з них шанували царя Миколу. Одночасно вони шанували й Франца Іосифа. Це була типова сільська буржуазія – справжні чорносотенці, і ми розуміли, що нам з цими колишніми співвітчизниками не по дорозі» [223].

Автор неодноразово наголошував на тому, що з місцевим населенням у них склалися гарні стосунки. Він, перебуваючи на українських землях, спостерігав за жителями та чітко бачив загальне їх настрої щодо війни. Він говорив, що кожен селянин хоче миру, а головним зловбоденним питанням був обов'язок «розрахуватися з панами»: «З українським населенням навколишніх сел у нас склалися гарні стосунки. Але коли з фронту почали повертатися солдати, що не бажали більше воювати, становище змінилося. Кожен селянин хотів миру, а "ці, чорт їх забирай, австрійці, хочуть війни до переможного кінця"» [223].

Чеський автор у своїх спогадах показав своє бачення українського селянства на тлі війни, вивчивши людей зсередини, надав власну оцінку щодо них, а також проаналізував окремі аспекти загального політичного настрою, що склався під час Першої світової війни.

У книзі «Убить, чтобы жить. Польский офицер между советским молотом и нацистской наковальней» польський офіцер С. Газел яскраво описує усі злигодні війни, з якими він безпосередньо зіткнувся у своєму житті. Розповідаючи про роки свого дитинства та юнацтва, польський офіцер розглядав воєнно-політичні аспекти української історії. Він згадував вимоги українців щодо приєднання до території України міста Львова, а також

говорив про їхні плани створення єдиної незалежної української держави: «Пройшла весна, настало літо, а ми все не могли вирушити назад, у нашу Газеловку. Була Польща, у Польщі був уряд, але загроза таїлася з двох боків. Українці оточили й атакували Львів, вимагаючи приєднати його до України, яку збиралися зробити незалежною державою. У цей час росіяни почали похід проти Польщі» [33]».

Е. Евен, у свою чергу, навів свою думку щодо зміни влади у державі, що важливо для вивчення загальної іноземної думки щодо цієї події: «У кінці кінців, у 1917 р., після падіння царизму, українці завоювали можливість потрохи дихати. Ми бачили, як всупереч усім гарним принципам, що були відображені Радами, Україна не зробила нічого іншого, як поміняла одного деспота на іншого» [76, с. 54].

Мемуари французького діяча міжнародного комуністичного руху Ж. Садуля «Notes sur la révolution bolchevique (octobre 1917 – janvier 1919)» («Записи про більшовицьку революцію (жовтень 1917 – січень 1919)») [83] були опубліковані у 1919 р. У них автор, безпосередній очевидець революційних подій у Росії, присвятив усю увагу російській історії: політичному життю держави, революції, суспільно-політичним питанням та ін. У творі детально розкриваються умови, за яких відбулася революція, її наслідки та вплив, як на політичне життя Європи, так і на життя російських жителів. Автор, що був прибічником радянської влади, також неодноразово згадував Україну. Ж. Садуль розповідав про воєнно-політичні процеси, що мали місце в українській державі, наголошував на антиросійських настроях України, яка, за його словами, разом із Румунією та іншими державами боролася з військами Росії: «...Забуваючи уроки історії, ми втратили контроль, віруючи у те, що віддалені від Росії та покинуті нею напризволяще території продовжуватимуть війну. Вони були створені з частин України на користь Австрії та Німеччини, та укиданні усіма силами у стан сепаратистських тенденцій, як у Фінляндії, Польщі, Литві та на Кавказі. Вони

разом із Румунією боролися з російською армією. І всі ці створені держави водночас упали в обійми наших ворогів, у той час, як російський уряд на конференції у Бресті втратив значну частину свого престижу та авторитету...» [83, с. 22].

Свої твердження щодо політичних переконань України Ж. Садуль також доповнив аналізом сутності та значення українського національного руху, що, на його погляд, був лише одним з проявів боротьби з російською державою і нічого, крім поширення сепаратистських настроїв, не приносив.

Загалом автор висвітлив напруженість внутрішньої політичної обстановки в Росії, пов'язаної з українським питанням. Ж. Садуль підкреслював, що боротьба з Україною, а також з її однодумцями та прибічниками, залишила негативний відбиток на становищі російської держави; значне погіршення загального економічного стану країни, гострі проблеми в окремих сферах економіки, зокрема у промисловості та транспорті, нестача кваліфікованих кадрів – усе це ослаблювало Росію зсередини: «Внутрішня ситуація, очевидно, не найкраща. Транспорт ходить усе гірше і гірше, що створює ускладнення у і без того загостреній ситуації з поставками. У зв'язку з боротьбою проти України поставки пшениці на північ припинені. Індустрія у країні руйнується щоденно. Більшість промисловості є приватною, виробництво бойкотується промисловцями, банкірами, технічним персоналом, необтесаний та грубий робочий клас цим зловживає, прибираючи до рук контроль. Щоб відновити порядок речей у державі необхідна інтелігенція і у великій кількості. Більшовикам просто не вистачає кадрів» [83, с. 190].

Таким чином, значна кількість авторів визначала Україну як окреме, економічно незалежне державне утворення, а українців як самодостатній етнос зі своїми національними рисами, традиціями, звичаями, мовою. Автори наголошували на власному політичному житті української держави, політичній еліті того часу, окремих державних ознаках тощо. Економіка та

економічні ресурси країни визначалися в іноземній мемуарній спадщині як один з основних факторів, що мав сприяти відокремленню та державній самостійності України. Таким чином, усе це засвідчує про здебільшого лояльне ставлення іноземців до української держави.

4.4. Військово-політичні події 1914-1918 рр. на теренах України в спогадах іноземних авторів.

Наступним аспектом, що мав своє відображення в іноземних мемуарах, є воєнний. Характеризуючи воєнні події Першої світової війни, автори висвітлювали також і історію України.

Військова історія Першої світової війни дуже влучно викладена у мемуарах видатного полководця Олексія Брусилова.

О. Брусилов висвітлював окремі історичні факти та події, розповідав про перехід Збруча та спалення Гусятина. Згадував автор і про Львів, а також про його значення для росіян під час Першої світової війни: «Уважалося, що Львів укріплений, має великий гарнізон і що він являє собою сильну перешкоду для нашого подальшого просування» [22, с. 93].

Німецький військовий діяч В. Кейтель, описуючи своє життя та власну військову кар'єру у мемуарах «12 ступенек на ешафот...», присвятив значну увагу тематиці війни. Знаходячись у Галичині у липні 1915 р., німець вже тоді був цілком упевнений у перемозі німецької сторони над російською: «Де буде здобуто перемогу – не має значення. Головне – що ми вже у найближчому майбутньому доб'ємося вирішальної переваги над росіянами. У нас є все для цього...» [43, с. 34].

У майбутній перемозі над Російською імперією військовий діяч вбачав головну мету ведення війни; він ні на мить не сумнівався у силах та ресурсах німецької армії.

М. Палеолог, характеризуючи воєнно-політичні процеси у Російській імперії, згадував становище на «галицьких територіях». Дипломат наводить

звернення Великого Князя Миколи Миколайовича: «Вам, – народи Австрії та Угорщини – Росія приносить свободу та здійснення ваших національних мрій. Росія бажає, щоб надалі кожен народ міг розвиватися, зберігаючи свої цінні дари: мову та релігію».

Тим не менш, дипломат описував процес поширення російського націоналізму у Галичині. Він зачіпав також релігійну проблематику у регіоні на той період. Автор зазначив, що з п'яти мільйонів населення Галичини три мільйони сімсот тисяч належать до Уніатської церкви, у той час, як російська влада заперечувала усі відгалуження від трьох основних, за думкою російського генерал-губернатора В. Бобринського, що стояв на чолі адміністративної влади у Галичині, релігій: православної, католицької та іудейської. Уніатів же російський діяч назвав «зрадниками православ'я, ренегатами і єретиками, яких силою слід повернути на істинний шлях» [59, с. 96].

М. Палеолог висвітлив наслідки подібних ідеологічних переконань: численні переслідування, арешт уніатського митрополита А. Шептицького, вигнання уніатських монахів, конфіскація майна уніатських церков, відправлення дітей «русинів» до Києва та Харкова для їхнього виховання у православній вірі та ін. До того ж, він додав політичні заходи впливу, а саме «закриття всіх русинських часописів, університету, звільнення галицьких чиновників і заміна їх руськими» [59, с. 96].

Спогади німецького воєначальника Е. фон Гепнера «Война Германии в воздухе» [35] є детальним описом військової техніки, авіації тощо. Автор з воєнної точки зору надав військово-політичний аналіз подій на фронтах Першої світової війни, надав характеристику політиці окремих країн, аналізував взаємовідношення із Туреччиною.

Щодо української історії автор надав опис розвідницької роботи німецьких льотчиків уздовж пруського кордону, у Польщі та безпосередньо Карпатах. Е. фон Гепнер також характеризував факти видобутку нафти в

Галичині, наголошував на її незначній кількості, а також писав про нестачу пального на українських землях під час війни.

Мемуари є також джерелом інформації щодо різноманітних технічних вдосконалень у сфері повітроплавання. Твір містить у собі додатки, що висвітлюють дані про зенітні знаряддя та прожектори, а також статистичні дані щодо військової техніки.

У цілому, твір Е. фон Гепнера є джерелом, перш за все військової історії Першої світової війни, надає значну кількість інформації щодо військових операцій, техніки та стратегій.

Спогади німецького політичного і державного діяча Б. фон Бюлова «Воспоминания» [25] за своєю структурою діляться на три книги. Перша книга має назву «От назначения статс-секретарем до марокканского кризиса», друга – «От марокканского кризиса до отставки», третя – «Мировая война и кризис империи». Виходячи зі специфічності постаті автора мемуари представлені, перш за все, детальним описом усіх дипломатичних та політичних нюансів. Значну увагу Б. Бюлов приділив утворенню самостійної Польської держави.

У творі німецький діяч неодноразово описував події на українських землях, зокрема події військово-політичні. Описуючи недоліки, на власний погляд, австрійської політики, її військові стратегії, автор згадав втрату Австрією Східної Галичини, про що Б. Бюлов розповідав: «На даний момент я не можу вказувати ані на ті грубі помилки австрійської політики по відношенню до Італії, які було скоєно за останні десятиліття, ні на ту межу, що було поставлено нашому тиску у Відні, після того, як Австрія, пожертвувавши Східною Галичиною, пересунула значні маси військ для захисту Сілезії» [25, с. 484].

Зазначаючи про факт вступу у війну Румунії, Б. Бюлов порушив питання щодо планів країн-учасників Першої світової війни по відношенню до українських земель. Він наголошував на зв'язку Румунії з Антантою, яка

на відміну від центральних держав, що не йшли назустріч румунським інтересам, пообіцяла їй усе Семиграддя, Буковину і Банат [25, с. 511].

Спогади німецького воєначальника В. Мюллера «Я нашел подлинную родину. Записки немецкого генерала» є джерелом історичної інформації щодо подій здебільшого Другої світової війни, однак, автор також приділив увагу періоду Першої світової війни, висвітлив свої думки щодо військово-політичних подій цього періоду, проаналізував участь у подіях крайніх учасників війни, зокрема російської держави. В. Мюллер у мемуарах згадував також Україну. Головними питаннями, що стосувалися української держави на той момент, за його думкою, було питання німецької інвазії в українські землі, питання їх економічного потенціалу та значення України у рішенні геополітичних спорів.

Німецький військовий надав джерельну інформацію щодо підписання Брест-Літовського договору та охарактеризував основні вигоди німецької сторони після його укладання: «На початку березня 1918 р. було укладено мир із Росією, що була вимушена підкоритися німецькому диктату. Цим диктатом від Росії на користь Німеччини відрізалися численні території» [56, с. 56].

Автор наголошував також на договорі з Україною, яка протистояла більшовицькому уряду; цей нормативно-правовий акт дозволив би Німеччині досягти дві мети, за словами автора: перша – нанести удар більшовицькій владі, друга – забезпечити себе економічно: «Новий більшовицький уряд в Росії звернувся до німецького уряду з пропозицією розпочати мирні переговори, які і велися тепер у Брест-Литовську. Із представниками багатої на зерно та копалини України, що ворогувала з більшовиками, вже було укладено досить важливу для німецького командування угоду з метою, як писали газети, придушити більшовизм та отримати звідти хліб та сировину» [56, с. 55].

Автор також неодноразово згадував генерала Е. Людендорфа та його мемуарний твір «Мои воспоминания о войне». В. Мюллер наводив стратегії генерала щодо вторгнення на українські землі, підкреслював, що Німеччина намагалася не тільки захопити економічно сильний край та отримати матеріальну вигоду, а й переслідувала власні політичні інтереси, зокрема повалення «нового політичного устрою» у російській державі та встановлення у ній власних порядків.

Як бачимо, В. Мюллер досить високо оцінював економічний потенціал українських земель, наголошуючи на її широких економічних ресурсах. Він також висвітлив характер німецького вторгнення до України, розповів про його керівників: «Тому вже у березні розпочався наступ німецьких військ на Україну. Операції розвивалися уздовж залізниць, і просування вглиб України було дуже швидким. Керував цією акцією спочатку генерал-фельдмаршал фон Ейхгорн, а потім його начальник штаба генерал-лейтенант Тренер» [56, с. 56].

Аналізуючи причини погіршення перспектив німецької армії на перемогу у Першій світовій війні, автор вказав на економічні проблеми у Німеччині, такі, як нестача робочої сили у промисловості та сільському господарстві, що були доволі значущими для держави у цілому. В. Мюллер згадував також, що вирішити вказані питання не допомогли й українські ресурси, на які Німеччина покладала надії. З цього приводу він писав: «Однак покращення військового становища Німеччини на початку 1918 р. у зв'язку з передбачуваним вивільненням військ на Сході так і не відбулося. Там були скуті великі сили, головним чином солдати ландвера. Хоча здебільшого вони були не придатні для використання у боях на Заході, усе ж їх можна було б у широких масштабах залучити до будівництва укріплень або звільнити з армії, оскільки нестача робочої сили у промисловості і тим більше у сільському господарстві викликала серйозне занепокоєння. Не

виправдалися і надії на масштабні поставки з України зерна та стратегічної сировини» [56, с. 56].

Загалом, німецький автор надав досить позитивну оцінку українським землям, які на той момент були важливим економічним джерелом для його країни.

У мемуарах полковника Генерального штаба П. Ігнат'єва «Моя миссія в Париже» міститься історична інформація щодо Львову, Галичини та безпосередньо України. У творі він згадував період окупації Львову армією генерала Брусилова, а також надав опис становища та настроїв міста у зазначений період: «Чим ближче ми під'їжджали до Львову, тим більше глибокий спокій ланів Галичини змінювався гарячковою метушнею цього тилового міста. Столиця Галичини, така мирна та тиха, перетворилася у військовий табір» [224].

Полковник П. Ігнат'єв також наводив свою точку зору щодо окремих геополітичних процесів та надав власні прогнози з приводу політичного майбутнього окремих держав, зокрема Росії та України, що має перспективу, за його думкою, бути автономією: «Якщо Австро-Угорщині вдасться коли-небудь прибрати до рук Сербію і Болгарію, наблизити поляків, природних союзників мадярів та чехів, – то Відень стане на чолі ворожої нам слов'яно-католицької Федерації. Роль Росії в Європі буде зведена нанівець і поважні небезпеки повстануть на нашій західній границі. Польща буде відбудована і втягнена в австро-слов'янську федерацію, стане вимагати автономії Литва, решта балтійських провінцій, а також Україна» [224].

Окреслюючи військово-політичні процеси 1917 р., латиський автор Р. Баузе, у свою чергу, згадував про два осередки боротьби проти Радянської влади – на Доні та Україні, на подолання яких були спрямовані усі радянські сили [9, с. 49].

У мемуарах приділялася також увага таким історичним подіям, як німецька та французька інтервенція в Україну.

З цього приводу слід звернути увагу на спогади У. Черчилля. Перш за все, це опис внутрішньої ситуації в Україні під час Першої світової війни. У. Черчилль надав власну оцінку подій, пов'язуючи одночасно внутрішній та зовнішній аспекти: «В Україні більшовики з самого початку повели боротьбу проти відокремлення. Німці підписали сепаратний мирний трактат з українським урядом, що засідав у Харкові. Але інший український уряд, що утворився в Києві та симпатизував більшовикам, організував озброєний опір, як харківським контрреволюціонерам, так і німцям, що прагнули забрати нафту та хліб» [72, с. 58].

Автор вказав на мету німецьких інтервентів, зокрема економічну. «Українське населення повинно було одночасно витримувати боротьбу із німцями, і з комуністами, і з іноземним загарбником, і з внутрішньою заразою. Ці невблаганні внутрішні конфлікти розігрувалися у кожному місті, на кожній вулиці, у кожному селі, у кожній родині, і навіть окремі люди часто утруднялися б сказати, кого зі своїх мінливих друзів вони ненавиділи більше за все» [72, с. 58-59].

Автор докладно висловив свою думку щодо неоднозначності обставин, що склалися в українській державі на час Першої світової війни, проаналізував конфліктність ситуації, а також становище українського народу та його ставлення до подій, що відбувалися. У. Черчилль чітко виокремлював чотири загрози для місцевого населення: німці, комуністи, іноземні загарбники та «внутрішня зараза». З цього можна зробити висновок про загальне ставлення британської держави до більшовизму та дій його послідовників.

Описуючи перебування німців в Україні, У. Черчилль вказував на те, як їх зустріло українське населення, зокрема націоналістично налаштовані верстви: «Тут, в Україні, німці прийшли у якості визволителів і були одразу ж визнані як такі не тільки масою населення, але і тими націоналістичними

елементами, що були найбільш ворожо налаштовані по відношенню до німецьких завойовників» [72, с. 59].

Іншим автором, що навів протилежну думку щодо вступу німців до України, є російський політичний та суспільний діяч В. Шульгін. Його точка зору пояснюється його загальними політичними поглядами та національною приналежністю – В. Шульгін був одним з ідеологів Білого руху; його погляди мали монархічну направленість. У своїх спогадах «Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны» він сформулював своє ставлення до зайняття німцями Києва. Він різко висловлювався щодо подій, які відбувалися, наголошував на тому, що російський народ не буде користуватися «благами», що надають німці. В. Шульгін вважав німців ворогами та іноземними загарбниками: «Закриваючи газету, що вже більше п'ятдесяти років обслуговувала край, газету «Киевлянин», ми повинні сказати німцям, що прийшли до нашого міста: «Ви – наші вороги»... Війна продовжується. Ми дали наше слово французам та англійцям, і будемо його тримати. І тому-то ми – ваші вороги. Вороги – до укладання миру» [74, с. 467].

Власну точку зору щодо вторгнення до України німців, їхньої політики наводив О. Редігер; саме через ці описи простежується його ставлення до німецької політики та до держави загалом: «Політика німців і в даному випадку була брехлива та егоїстична; підтримуючи більшовизм у іншій Росії, щоб остаточно розорити та знести її, вони встановили в Україні порядок, щоб мати можливість отримувати там продовольство для свого голодуючого населення» [63, с. 477]. З цього робиться висновок про загальну думку монархічної Росії щодо Німеччини.

Й. Лабуда також згадував німецьке вторгнення до території України, говорячи про «фактичне відкриття чехословацькими легіонами шляху німецьким військам до України», що, на його думку, сприяло ліквідації українського фронту та ліквідації на певний час Радянської влади в Україні [23].

У мемуарах К. Ботмера є опис переговорів з представниками південно-східного козацтва, що передбачали візит до Києва з метою встановлення контактів з українськими та німецькими урядами, датовані 10 травня 1918 р.

У запису, який був датований 21 травня 1918 р., розповідаючи про катастрофічну геополітичну ситуацію в Росії, автор згадував належність на той період України та Криму до німців, що, звісно, негативно впливало на територіальну цілісність російської держави.

Уже 22 травня К. Ботмер розповідав про заворушення в Україні проти гетьмана та німецьких військ, а також згадував про роль Росії в цих подіях: «Численні повідомлення свідчать про те, що заворушення в Україні проти гетьмана та німецьких військ та безлади відбуваються не тільки зі схвалення уряду радянської Росії, але й підбурюються цим урядом та підтримуються ним» [222].

У своїх споминах К. Ботмер наводив витримки з власного звіту Верховному Головнокомандуванню від 27 травня 1918 р., в якому зазначав про необхідність просування німецьких військ через східні межі України. А вже 6 червня описав опір росіян німецькому вторгненню в Україну: «...вимога росіян в останній час висловлювалася неодноразово; при цьому підкреслюється, що при подальшому просуванні з України на Донецьку та Воронезьку область існує досить велика вірогідність всезагального повстання великоруських селян, що відрізняються свавільним характером вимог» [222].

Полонений словак Ф. Мієрний у мемуарному оповіданні «Борьба с контрреволюцией на берегах Дона» [23] розповів про діяльність в Україні анархістських банд, які нападали і на німців, і на прибічників радянської влади, а іноді водночас брали участь у боях з радянськими воїнами. Загалом, мемуари Ф. Мієрного відрізняються динамічністю викладання та детальністю опису подій.

Словацький автор Ф. Янкеех також у 1915 р. потрапив у полон у Російську імперію. У своїх мемуарах «На Дальнем Востоке» він розповідав

про основні моменти його перебування у Росії, про його становище у якості військовополоненого. Окремо він описував свій вступ до чехословацьких легіонів «для боротьби проти німців». Окреслюючи тематику німецького вторгнення до України, автор згадував про Українську Центральну Раду, яку він називав націоналістичною, та про безпосереднє заняття німецькими військовими міста Київ. Упродовж розповіді Ф. Янкеех не приховував свого негативного ставлення до німецької сторони, відкрито називав німців своїми ворогами: «Керівництво нам повідомило, що з України нас відправляють на Схід, щоб перекинути через Америку на Західний фронт у Францію для боротьби проти німців. Нам це здалося дивним та підозрілим. Адже наші вороги, німці, були в Україні, а ми мали об'їхати весь світ, щоб воювати з ними у Франції» [23, с. 160].

Автор також виражав свою неабияку лояльність та прихильність до України та українців, яких він називав «своїми українськими братами» та з прикрістю говорив про те, як їхні легіони мали залишити українців наодинці зі страшним ворогом.

У цілому, мемуари Ф. Янкееха являють собою досить детальний та послідовний виклад історичних подій, який також містить політичну оцінку автора. Спогади демонструють не тільки безпосередньо авторську думку та ставлення щодо окремих фактів та процесів, а й відношення до них окремих прошарків населення, етнічних груп тощо.

Ще один словацький автор Ш. Штвртецький у споминах «Из истории участия чехословацких красноармейцев в боях на фронтах гражданской войны в Советской России» згадував про Київ як про центр формування перших чехословацьких соціал-демократичних організацій у 1917 році.

Порушуючи питання німецької інтервенції в Україну, автор наголошував на військовій оснащеності німецької держави та масштабах її військової потужності та підготовленості [23, с. 246], а також згадував про

масове створення інтернаціональних батальйонів, зокрема у Києві, для боротьби з німцями на боці російської держави.

А. Вільямс також зазначив стратегічні цілі німців на Україні, які вбачали її економічні спроможності та використовували її ресурси під час свого перебування на українських землях, адже цим вони досягали дві свої мети: забезпечували себе економічно та одночасно послабшали свого російського супротивника.

Автор розповідав про стрімке загарбання України країнами Четверного союзу та про події, що стали безпосереднім слідством окупації: «Менш, ніж за два тижні після підписання угоди у Бресті «німці захопили Київ та численні території України, австрійці увійшли в Одесу, а турки – у Трабзон. В Україні окупаційна влада розтрощила Ради та відновила Раду, але скоро після цього Раду було витіснено гетьманом Скоропадським, що встав на чолі цього маріонеткового уряду» [29, с. 338].

Угорський автор Е. Шик описував загальне ставлення росіян щодо підписання Брестського мира між більшовиками та німцями, а також вказував про втрату через це України, що сприймалося досить негативно з боку російського населення [73, с. 55].

Мемуарний твір німецького генерала М. Гофмана «Записки и дневники 1914-1918» є цінним джерелом з військової історії Першої світової війни. Автор значну частину розповіді приділив подіям у російській державі, зокрема революції 1917 р. Визначним в аналізі вказаних мемуарів є те, що усі події в них описуються з воєнної точки зору, зважаючи на постать автора; багато уваги приділяється військовій тактиці, планам та стратегіям, а також прогнозам у воєнній сфері.

Спомини М. Гофмана складаються з двох частин: у першій автор наводив власні спогади щодо політичної історії Першої світової війни, аналізував окремі суспільно-політичні процеси та постаті; друга частина

представлена у вигляді щоденників, де автор детально описав воєнні битви світової війни, починаючи з 1914 р.

У своєму творі М. Гофман розкрив процес підписання Брест-Литовського миру, у контексті якого наголошував на прибутті нової делегації з України, що, за його словами приїхали для укладання сепаратного договору з Німеччиною. Автор також зазначав про власні політичні вигоди з приводу вказаного факту, адже українська делегація для нього була одним зі значних важелів впливу на російську делегацію [36, с. 128].

Німецький генерал надав цінну історичну інформацію щодо Брест-Литовських переговорів з українцями, детально розповів про територіальні вимоги української сторони, що полягали у приєднанні до України Холмщини, Буковини та «русинської частини Східної Галичини». Гофман у подробицях описав власні думки з цього приводу, наголошуючи на своїй підтримці українців у частині про Холмщину, та категорично висловився проти приєднання до України двох останніх регіонів [36, с. 130-131].

Німецький автор детально описав процес переговорів, а також про участь у них Л. Троцького, який, згідно з оповіддю М. Гофмана, намагався завадити укладанню договору з українською стороною. Тим не менш, мир був підписаний: «Мир з Україною було підписано. Це було важким ударом для Троцького, адже він прекрасно розумів, що і переговори, які він вів, мали колись добігти кінця» [36, с. 133].

До того ж автор, як наслідки Брест-Литовських переговорів окреслив власні спостереження щодо представників з української делегації, про яких він написав: «Я в ті дні із здивуванням спостерігав за молодими українцями. Вони прекрасно знали, що нічого не мають за собою, окрім можливої німецької допомоги; вони прекрасно усвідомлювали те, що їх уряд являє собою фіктивне поняття. І все ж у переговорах з графом Черніним вони твердо дотримувалися своїх виставлених умов і не поступалися йому ні на йоту» [36, с. 133].

Описуючи вступ німецьких військ в Україну, генерал Гофман описував усі політичні події, що цьому передували, а саме: поразка та повалення українського уряду, плани інших держав та їхні економічні розрахунки щодо українських продовольчих ресурсів, а також власне підтримку німецьким урядом української сторони, про що він писав так: «Якщо серединні держави хотіли отримати хліб, який їм обіцяв «хлібний мир» з Україною, то цей хліб треба було завоювати зі зброєю у руках... Якщо ми визнали український уряд правомочним і уклали із ним мирну угоду, ми повинні були також турбуватися про те, щоб цю угоду було проведено у життя, а для цього ми повинні були у першу чергу підтримати уряд, з яким ми знаходилися у договірних відносинах» [36, с. 137].

Окреслюючи факт вступу німецьких військ до українських земель, М. Гофман наголошував на цілеспрямованому характері просування німців: «Наші війська вступили в Україну. Наступ вівся уздовж залізниць і відбувався доволі швидко. І все ж у деяких місцях ми зустрічали опір з боку більшовицьких банд, що прийшли сюди для завоювання України, і з боку чехословацьких частин, з якими ми уперше увійшли у контакт... ми пройшли через всю Україну аж до донських степів» [36, с. 137].

Генерал Е. Людендорф описав характер проникнення в Україну та зазначив головні цілі німецької армії: «Просування по Україні проходило швидкими темпами. Нашою головною метою був Київ ...» [51, с. 252].

Описуючи перебування німців на Україні, Е. Людендорф згадував постать П. Скоропадського, якого він охарактеризував досить лояльно: «Керувати державою узявся гетьман Скоропадський. З ним можна було працювати» [51, с. 274].

Генерал виділив два основні аспекти діяльності німецьких частин на українських землях: воєнно-політичний – боротьба проти більшовиків та економічний – забезпечення економічної експлуатації земель [51, с. 274].

Британський дипломат та письменник Б. Локхарт висвітлив історію Росії та України у власному мемуарному творі «Memoirs of a British Agent» («Мемуари британського агента») [81]. Постать зазначеного автора є цікавою через його професійну діяльність. З 1912 по 1917 рр. Б. Локхарт перебував на посаді віце-консула та генерального консула Великобританії у Росії. А у 1918 р. він був назначений головою спеціальної британської місії у Радянській Росії. Безпосередня участь автора споминів у політичних подіях періоду 1914-1918 рр. характеризує його широчінь поглядів та усебічність. Б. Локхарт приділяв увагу саме дипломатичному аспекту історії Росії, зокрема революції 1917 р., очевидцем якої він був, подіям Першої світової війни та участі в ній як російської держави, так і інших європейських країн, а також ролі України у війні. У творі висвітлені і українсько-російські відносини періоду 1914-1918 рр.

Розповідаючи про українсько-німецькі відносини, Б. Локхарт наголошував на антибільшовицькій стратегічній політиці Німеччини та пов'язував її з українськими політичними вподобаннями, підкреслював лояльне ставлення українців до німецької сторони: «Німеччина була тепер центром антибільшовицької ліги. Її підтримували буржуазні прошарки у Фінляндії, Румунії, а також Україна» [81, с. 134].

Взагалі, у мемуарах Б. Локхарта неодноразово підкреслювалися антибільшовицькі настрої української держави, що на той час сприймалося за зрадництво інтересів Росії, а у майбутньому – Росії Радянської. Україна в очах російського керівництва виглядала як зрадниця та противниця російській більшовицькій політиці.

У мемуарах німецького майора Г. Франца «Евакуация германскими войсками Украины» [71] подано інформацію щодо взаємовідносин німецьких військ, що перебували на території України восени-взимку 1918 р., та більшовиків. У рамках тексту були опубліковані повідомлення одного з отаманів Українського Вільного козацтва Миколи (Матвія) Григор'єва

німецькому командуванню, комендантам станцій Долинська, Знам'янка, Водопой та ін., німецькій раді солдатських депутатів і буржуазному німецькому командуванню у Миколаєві. Спомини надають можливість оцінити рівень напруженості атмосфери в Україні під час німецької інвазії; зокрема визначити, що конфлікти німців з більшовиками ставали все більш численними.

Перебування французьких військ в Україні описував у своїх мемуарах «Французы в Одессе» громадський діяч, публіцист В. Канторович, який після революції 1917 р. був причетним до боротьби з антисемітськими виступами, що також позначилося на його мемуарних творах.

У спогадах він показав ставлення одеського населення до німців, що вважалися ворогами, та до французів, які виявилися «переможцями» [42, с. 4].

Таким чином, іноземна мемуаристика являє собою невичерпний масив історичної інформації, що надає нам відомості щодо військової історії України 1914-1918 рр. Автори зачіпали різноманітну тематику: внутрішнє суспільно-політичне становище української держави та окремих українських міст, зміни, що там відбулися внаслідок військових дій, як політичні, так і соціально-психологічні; значення та вплив подій в Україні на розвиток стану регіональної безпеки в Європі тощо. Загалом, іноземні автори надавали Україні вагомому значенню на тлі політичних процесів, зазначали про її роль у військовому протистоянні 1914-1918 рр. та вплив на участь у Першій світовій війні Росії.

Отже, іноземні автори аналізували різні сторони історії 1914-1919 рр., зокрема історії України. Мемуари містять в собі суспільно-політичний, воєнний аспекти української історії, характеризується соціальна проблематика, а також проблема української держави на тлі світової війни у цілому. По-різному оцінюються одні і ті ж самі факти авторами Антанти, Четверного союзу, країн-спостерігачів та окремо Росією. Саме дослідження

та аналіз протилежних думок дозволили оцінити загальне ставлення іноземних держав до загостреної проблеми визначення України.

Значення мемуарних історичних джерел важко переоцінити. Загалом, в них містяться ті важливі дані стосовно тієї чи іншої події, без яких неможливо скласти повну характеристику будь-якого періоду в історії: це й особистісні риси автора, його психологічне ставлення до описуваних подій, що надає змогу зрозуміти найдрібніші деталі, найцінніші подробиці, з яких і складається загальне уявлення людини про певний історичний період. Мемуарні матеріали часто відкривають перед дослідниками значніший простір ніж просто наукові роботи, статті. Вони розкривають характер епохи, психологію окремих осіб. Дуже багато інформації надають мемуари для дослідників історії літератури, адже з них можна мати уявлення про текстові стилі, художні стилістичні прийоми, особливості мовлення.

Таким чином, аналізуючи все вищесказане, можна зазначити, що мемуари є важливим та цінним історичним джерелом особового походження, основними рисами яких є індивідуалізація, суб'єктивізм, емоційна змістовна забарвленість та специфічність. Розрізняють багато класифікацій спогадів: за часом написання, за характером викладення, за формою та авторством написання. Всі ці різноманітні види містять в собі багато відомостей про історичні періоди, події та особистості. Найдрібніші деталі та подробиці дають змогу дослідникам досконаліше вивчати історію та поглиблюватися в дослідження.

Автори загалом позитивно оцінювали економіку України, називаючи її визначальним фактором державного становлення країни, вказували на значення українських економічних ресурсів для інших європейських країн, а також для Росії; аналізували політичні події та участь у них України. До того ж, саме завдяки мемуарним джерелам можливо оцінити безпосереднє ставлення іноземців до українського питання та, окремо, до українського

народу, що є важливою стороною дослідження процесу державного становлення України.

ВИСНОВКИ

Сьогодні в історичній науці простежується зростання інтересу до джерел особового походження, зокрема до мемуарної спадщини. Завдяки мемуарам можна дослідити різноманітні, невідомі документам, сторони життя суспільства, окремі деталі тієї чи іншої епохи, індивідуальні риси різних персоналій тощо.

На сьогоднішній день існує значна кількість недосліджених або недостатньо опрацьованих мемуарних джерел іноземного походження, велика кількість яких ще не перекладені українською мовою. Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що мемуарний твір Ш. Дюброя як джерело, у якому представлений загальний огляд України як держави та українців як нації, є не дослідженим та навіть не перекладеним з французької мови.

Тому, виходячи з обумовленої актуальності обраної теми, вважаємо, що мемуари Ш. Дюброя є цінним історичним джерелом особового походження з історії України та українського державотворення. Мемуарний твір є одним з небагатьох іноземних творів повністю присвячених українській державі та її народові. До того ж, він уміщує в собі як спостереження автора, який був очевидцем доленосних для країни подій 1917-1919 рр., так і окреме історично-країнознавче дослідження, у якому Ш. Дюброй аналізував Україну за усіма ознаками держави. Своє дослідження мемуарист проводив, спираючись на низку офіційних документів, таких, як державні циркуляри, Універсали Української Центральної Ради, на офіційні переписи та статистики, праці українських істориків, а також на творчу спадщину поетів та письменників України. Така широка та різнопланова джерельна база свідчить про об'єктивність та науковість мемуарного твору Ш. Дюброя, а також його високий освітній рівень.

Дослідження та аналіз мемуарів Ш. Дюброя, а також низки інших мемуарів іноземного походження як джерел до історії України та

українського державотворення дали підстави для висновків дисертаційного дослідження:

I. Мемуарні твори є невід’ємною частиною основного масиву джерел з історії. Їх основними рисами є індивідуалізація, суб’єктивізм, емоційна змістовна забарвленість джерела, специфічність. Саме ці риси й визначають унікальність мемуарних джерел. Існує чимало класифікацій різних видів спогадів, а саме: за часом написання (спогади, створені під час подій та створені через роки), за характером викладення (усні та письмові), за формою написання (щоденники, спогади, автобіографічні записи, літературний запис), за авторством написання (мемуари суспільних і політичних діячів, військові та купецькі мемуари) і т.і.

Під час використання мемуарів у процесі історичного дослідження важливим етапом є перевірка їхньої вірогідності. Ця критика розподіляється на такі етапи: з’ясування авторства джерела, визначення мети створення мемуарів, з’ясування часу і місця створення спогадів, визначення форми написання, визначення повноти і достовірності джерела.

II. Особливості та характерні риси іноземної мемуаристики були визначені завдяки дослідженню як безпосередньо спогадів Ш. Дюброя, так і інших мемуарів іноземних авторів, був проведений їхній огляд як джерела з історії України, здійснений аналіз спогадів, а також окреслено їхнє значення в історичному дослідженні.

Під час аналізу прикладів спогадів іноземців було виділено наступні головні риси іноземних мемуарів:

- *художній стиль написання* – усі без виключення мемуари представляють собою специфічні літературно-художні твори з наявністю художніх прийомів (епітетів, метафор, порівнянь, уособлення, авторських фраз та скорочень та ін.), діалогів та припущень; присутнє розділення текстового масиву на глави та параграфи та ін.. Зауважимо, що мемуари Ш. Дюброя являють

собою унікальний зразок поєднання в одному творі художньої стилістики та країнознавчого дослідження; автор під час розповіді вживав емоційно забарвлені слова, фразеологічні звороти; тексту твору присутня емоційність автора, вираження його ставлення до тих чи інших подій та персоналій;

- *аналітично-компаративний характер написання* – іноземні автори при написанні своїх спогадів використовують порівняльний метод, що зумовлено їхньою приналежністю до своїх країн; яскраво виражене порівняння подій в Україні з ситуацією у власній країні допомагає виявити спільні та відмінні риси; автори наводять також аналіз подій та своє особисте враження та ставлення до того, що відбулося; у багатьох мемуарах, де наведена характеристика тієї чи іншої країни, аналізуються всі державні сфери, а також проводиться паралель із іншими державами. «Deux années en Ukraine (1917-1919)» Ш. Дюброя містить у собі докладний аналіз найрізноманітніших питань, від геополітичних до національно-культурних. Так, окреслюючи географічне розташування України, автор порівнює його із розташуванням сусідніх європейських країн, а також із Російською імперією; він визначив його основні переваги та недоліки, а також загальну роль української держави у європейському просторі; неодноразово порівнював Ш. Дюброй особливості українського та французького менталітету, описуючи військово-політичні події в Україні та реакцію на них українського населення; аналізуючи економічний потенціал української держави, французький діяч наводив порівняльну характеристику основних її економічних показників із показниками окремих регіонів Франції та країни у цілому.
- *наративний стиль викладення* – виражається в описовій формі написання тексту, що полегшує сприйняття інформації та дозволяє

поглибитися у деталі подій; саме наративність є специфічною рисою мемуарів як історичного джерела, що виділяє їх з-поміж інших. Ш. Дюброй взагалі розподілив свій твір за галузевим принципом, що полегшує сприйняття інформації, адже розповідь побудовано логічно та послідовно.

Значення мемуарів іноземного походження унікальне. Було виділено такі аспекти ролі мемуарів у дослідженні історії: вивчення психологічних рис епохи: головних моральних принципів та суспільних підвалин, вивчення побутових деталей епохи, якісний аналіз окремого історичного факту, аналіз ставлення іноземців до подій на Україні, складання загальної іноземної точки зору щодо країни та ін. До того ж, мемуари є прикладом літературного жанру, що допомагає людям вивчати історію, читаючи літературні твори.

Ш. Під час дослідження було проведено роботу безпосередньо із твором Ш. Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*», зроблено його переклад з французької мови на українську, опрацьовано текст джерела та був зроблений джерелознавчий аналіз тексту. Під час критичного дослідження твору було враховано персону автора, його освітній та культурний рівень, громадянство, політичні та громадянські переконання. Було з'ясовано, що французький громадянин Шарль Дюброй виїхав з Румунії, де він тимчасово перебував у 1916 р., до Києва через нестабільну військово-політичну ситуацію. Завдяки своїм зв'язкам із французьким військовим керівництвом, зокрема із генералом Анрі Бертело, він успішно прибув до України, де швидко улаштувався із родиною. У Києві Ш. Дюброй працював викладачем французької мови та літератури у міських гімназіях, зокрема у Спеціальній гімназії ім. А. Алексєєвої та на Київських вищих жіночих курсах. До того ж, восени 1918 р. його кандидатуру на аналогічну посаду викладача було погоджено із керівництвом Київського комерційного інституту, але до викладання він приступити не встиг через загострення військової ситуації у місті. Будучи громадянином Франції, автор був

виразником політичних позицій Антанти: вельми негативно ставився до країн Четверного союзу, зокрема до Німеччини, а також до більшовизму. Зауважимо також на прохолодному відношенні Ш. Дюброя до Росії, що було обумовлено його захопленням Україною та українським народом.

IV. Однією з цілей дослідження був аналіз думки автора – громадянина Франції – щодо проблеми визначення України як держави, перспектив її розвитку у державному напрямку, а також окреслення загального бачення країни очима іноземця. Ш. Дюброй упевнено стояв на позиції незалежного статусу України, а також її перспектив подальшого розвитку як окремої держави. Визначене коло питань є актуальним для дослідження історії українського державотворення та становлення України як держави. Отже, було виділено такі аспекти:

1) Ш. Дюброй стверджував, що Україна жодним чином не була частиною ні Польщі, ні, тим більше, Російської імперії; до того ж, він трактував назву «Україна» як «державу на кордоні Європи», а не прикордонна частина території іншої країни (Польщі чи Росії). Тобто, таким чином французький автор відокремлював українську державу від інших та співвідносив походження її назви з географічним розташуванням;

2) однією з найважливіших юридичних ознак держави є народ, на чому французький автор неодноразово наголошував; саме тому він детально зупинився на питаннях ідентичності української нації та її відмінностей від націй сусідніх держав. По-перше, він зробив висновок про те, що український народ і польський та російський складають абсолютно різні слов'янські групи, які мають зовсім різні морфологічні ознаки: перший відноситься до адріатичної групи (*la groupe adriatique*), другі – до вістультської групи (*la groupe vislien*). Свої висновки він підкріпив науковими дослідженнями відомих антропологів, а також психологів (Е. Реклю, А. Фульє). Автор наполягав на давній історії походження українського народу, на його

ідентичності, а також спростовував ствердження щодо його «штучного створення»;

3) Україна має свою власну історію, окрему від історії Польщі та історії Росії. Автор зупинився на питаннях розвитку української історіографії та на постатях найвідоміших українських істориків, таких, як М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, О. Левицький, С. Томашівський тощо. До цього додамо також думку французького автора про те, що український народ ретельно та дбайливо зберіг свою рідну мову, свою державну мову, що є запорукою становлення самостійного українського суспільства.

4) існування унікальної національної культури українського народу, що, за Ш. Дюброем, є головним важелем формування національної самосвідомості українського народу. Саме через культуру, як зауважував французький діяч, проявляється душа народу, його ментальність та характер, а культурні діячі є виразниками національних почуттів українців.

До того ж, французький діяч наполягав на тому, що тільки вільний та незалежний розвиток та існування держави вирішить українське питання, тоді як інший хід подій стане поштовхом до агресії та військового протистояння.

Зауважимо, що автор географічно чітко окреслив українські території та перелічив основні її складові, що теж свідчить про докладність його дослідження. У зв'язку з цим Ш. Дюброй приділив увагу природнім ресурсам України та безпосередньо її економіці, що була, на його думку, одним із основоположних чинників її державного становлення. Дослідник не приховував свого захоплення природою української держави та її багатствами. Завдяки своїм природним скарбам та ресурсам українські землі, за словами автора, вирізнялися з-поміж інших європейських країн, а за окремими категоріями могли конкурувати із Британією та Францією. Україна, на думку Ш. Дюброя, мала унікальне розташування, що й було основоположним фактором у її складнощах у набутті незалежного статусу.

Розглянувши та проаналізувавши провідні галузі української економіки, автор зробив висновок про високий рівень економічного розвитку країни та подальших її перспектив у європейському просторі. Автор наголосив на тому, що, незважаючи на превалюючу роль аграрної сфери, в Україні також розвивалися промисловість (зокрема, важка), ремісництво, торгівля тощо.

Україна як держава розвивала також свої зовнішні зв'язки, зокрема налагоджувала свої стосунки із Францією. Мемуари Ш. Дюброя містять також інформацію про розвиток відносин українського та французького суспільств. На період 1917-1919 рр. французький діяч окреслив два основні напрямки взаємодії останніх: по-перше, візити в Україну французьких представників А. Тома та Ж. Пелісьє, які під офіційним гаслом виконання окремих політичних та споглядальних функцій здійснювали спостереження за державою та, у якійсь мірі, розвідувальну місію; по-друге, численні французькі медичні місії в Україну; по-третє, активізація діяльності організації Французький Альянс, яка популяризувала Францію в очах українців. Тобто французький автор таким чином ще раз доводить той факт, що європейські держави, зокрема, Франція, розглядали Україну як окрему від Росії країну, а українців чітко відокремлювали від російського народу.

V. Для більш об'єктивного вивчення мемуарного дослідження Ш. Дюброя була проаналізована низка творів інших іноземних авторів: британських – У. Черчилля, Дж. Уорда, Дж. Б'юкенена, Б. Локхарта, німецьких – Вільгельма II, Г. Франца, Г. Коппа, Е. Людендорфа, В. Мюллера, Е. фон Гепнера, М. Гофмана, М. Ронге, французьких – Ж. Садуля, Е. Евена, М. Палеолога, польських авторів – Ф. Пржезицького, Б. Януша, Я. Хупки, С. Коссак-Щуцької, угорського Е. Шика, литовського автора В. Станкевича, російських авторів – Г. Лейхтенбергського, О. Гольденвейзера, В. Шульгина, К. Оберучева, О. Брусилова, Л. Войтоловського, О. Редигера, О. Верховського, О. Спірідовича, В. Канторовича тощо.

У творах окреслена як соціально-економічна (мемуари Е. Людендорфа), так і соціально-політична проблематика історії України періоду Першої світової війни (спогади В. Станкевича, О. Гольденвейзера, С. Коссак-Щуцької та ін.).

Зауважимо, що для більш деталізованого та логічного аналізу іноземні мемуари було розподілено за такими групами: мемуари авторів з країн Антанти, мемуари авторів з країн Четверного союзу, мемуари авторів країн-спостерігачів та окрема група російських мемуарів. Це було зроблено з метою більш об'єктивного дослідження безпосередньо мемуарів Ш. Дюброя, який був представником Франції (Союзної держави). До того ж, мемуарні твори обиралися за подібною тематикою та ідентичним періодом, що надало дослідженню комплексності та системності.

У визначеному колі мемуарів присутній опис таких подій, як канун революції у Києві, соціально-політичне становище української столиці, період влади гетьмана Павла Скоропадського, безпосередньо опис та характеристика Києва, аналіз економічних можливостей України, формування націоналістського руху, головні українські міста, геополітичне значення української держави в Європі тощо.

Аналіз мемуарних джерел іноземного походження дозволив зробити висновки щодо окремих суспільно-політичних процесів, бачення української проблеми очами іноземців.

Так, мемуари У. Черчилля підтверджують загальну налаштованість Антанти щодо подій в Росії та безпосередньо в Україні. Автор чітко виразив своє ставлення до більшовицького режиму та його впливу на життя українців. Зазначимо, що подібної позиції дотримувалися й представники країн Четверного союзу, які негативно ставилися до більшовизму та не бачили перспектив для успішного становлення та розвитку української держави в умовах комуністичної політики.

Зауважимо, що питання більшовизму та його впливу на майбутнє як Росії та України, так й інших європейських країн, дуже цікавило іноземних авторів, як представників Антанти, так і Четверного союзу.

Загалом, Україну вони представляють як окрему державну одиницю, вказуючи і саму назву «Україна» і виокремлюючи український народ від російського. Автори досить високо оцінювали українську державу, як в економічному аспекті, так і у суспільно-політичному.

Французькі, англійські, німецькі та австрійські автори віддають належне українському економічному потенціалу, наголошуючи на природних ресурсах України та рівні її господарського розвитку. До того ж, німецька сторона розглядає українські землі як економічно вигідний стратегічний об'єкт, що й обумовлює іноземне вторгнення в Україну.

Можна прослідкувати лояльне ставлення країн Четверного союзу до української держави. Вони розповідали, що Україна веде власну політичну лінію, та стверджували, що російська політична лінія, зокрема більшовизм, була чужими для української сторони.

Французькі автори також бачили всі можливості та перспективи для здобуття Україною незалежності. Вони описували важке становище українського народу, як під царською владою, так і під більшовицькою.

Автори країн-спостерігачів також вбачали в Україні окреме від Росії державне утворення; у своїх творах вони виокремлювали, як народи двох держав, так і території.

Російські представники оцінювали Україну досить неоднозначно. Певна частина росіян виражала своє позитивне ставлення та свідомо відділяла українські землі та народ від російського, інші проявляли різкі негативні налаштування щодо української держави та відкрито заперечували можливе відокремлення України та її незалежність та розвиток як окремої державної одиниці.

VI. Отже, мемуари Шарля Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917-1919)*» являють собою цінне джерело з історії України, зокрема до питань українського державотворення, українського національного питання, національної ідентифікації українського народу тощо. Твір містить, перш за все, інформацію про те, яким чином іноземні держави бачили Україну та ставилися до проблеми її державного визначення, а також стосунків із Росією. Автор докладно описав французьку політику по відношенню до України, а також ще раз підтвердив той факт, що вона розглядалася Францією та іншими європейськими країнами як окремий суб'єкт міжнародних відносин, що є важливим для формування загального уявлення про місце української держави у європейському просторі на 1917-1919 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Державний архів міста Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут Міністерства торгівлі та промисловості 1908-1920

Оп.1

1. Спр. 58. Дюбрей Ш. И., 14 арк.

Ф. 244. Киевские высшие женские курсы

Оп.1

2. Спр. 65. Протоколы заседания Правления 4 февраля 1917 – 12/25 ноября 1918 гг., 152 арк.
3. Спр. 68. Списки профессоров, преподавателей и служащих Высших женских курсов в Киеве (с 1 ноября по 31 декабря 1917 г.), 295 арк.

Довідкові та енциклопедичні видання

4. Воспоминания и дневники XVIII-XX вв. Указатель рукописей / Ред. и предисл. С.В. Житомирской. – М., 19176. – 619 с.
5. Жилкин Ст. Украина в цифрах. 1913-1920 гг. / Ст. Жилкин. – Харьков: Редакционно-Издательский Отдел Харьковского Губсоюза, 1922. – 43 с.
6. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: аннот. указ. / науч. рук., ред. и введ. П.А. Зайончковский; Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина; Гос. публ. б-ка им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – М.: Книга, 1976. – Т. 1. – 301 с.
7. Калинович І. Наша мемуаристика (1900-1910) / Іван Калинович // Неділя. – Л., 1911. – Вип. 6.

8. Калинович І. Українська мемуаристика 1914-1924: Бібліографічний реєстр / Іван Калинович. – Львів: накладом автора з друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925. – 32 с.
9. Латышские стрелки в борьбе за советскую власть в 1917-1920-х гг. Воспоминания и документы / Сост. Я.П. Крастынь, А.И. Спреслис. – Рига: Изд-во Академии наук Латвийской ССР, 1962. – 527 с.
10. Мемуари // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Відпов. Ред. І. Ф. Курас. – К.: УРЕ, 1987. – С. 333-334.
11. Мемуари // Енциклопедія історії України. – Т.6. Ла-Мі. / Ред. кол. Смолій В.А. (голова), Боряк Г.В., Верстюк В.Ф. та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 604-608.
12. Мемуаристика // Енциклопедія історії України. – Т.6. Ла-Мі. / Ред. кол. Смолій В.А. (голова), Боряк Г.В., Верстюк В.Ф. та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 608-611.
13. Мемуаристика // Українська архівна енциклопедія / Ред. кол. Матяш І.Б. (голова), Войцехівська І.Н., Дубровіна Л.А. та ін. – К., 2008. – С. 567-569.
14. Мемуары // Украинский советский энциклопедический словарь. – Т.2. Каптаж – Протерогиния. – К.: УРЕ, 1988. – С. 378.
15. «Минувшее меня объемлет живо...»: Воспоминания русских писателей XVIII – начала XX в. И их современников: рекомендательная библиографическая энциклопедия / ред. В.А. Ковалев, сост. С.П. Бавин, Е.М. Сахарова. – Москва: Книжная палата, 1989. – 350 с.
16. Минцлов С.Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке / С.Р. Минцлов. – Новгород: Губернская типография, 1912 гг. – Вып. IV, V. – 116 с.

17. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. / предисл.: Н. Тройницкий. – Санкт-Петербург: типография «Общественная польза», 1905. – 120 с.
18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – У 2-х т. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 587 с.; Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997. – 421 с.

Мемуари

19. Dubreuil Charles. Deux années en Ukraine (1917-1919) / Charles Dubreuil. – Paris: Henry Paulin Editeur, 1919. – 158 p.
20. Андрієвський В.Н. З минулого. [У 3 т.] / Віктор Никанорович Андрієвський. – Т. 1.: 1917 рік на Полтавщині. – Берлін: Укр. Слово, 1923. – 262 с.
21. Берти Ф., лорд. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914-1919 / лорд Френсис Берти / Пер. и прим. Е.С. Берловича. – Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1927. – 232 с.
22. Брусилов А.А. Воспоминания / Алексей Алексеевич Брусилов. – М.: Воениздат, 1963. – 285 с.
23. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата / Джордж Бьюкенен: Пер. с англ. С.А. Алексеева и А.И. Рубена; предисловие В. Гурко-Кряжина. – 2-е изд. – М.: Международные отношения, 1991. – 344 с.
24. Былые походы: Воспоминания словацких красноармейцев – участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР / Под общей редакцией и с предисловием Карякина В.Д. – М.: Воениздат, 1961. – 256 с.

25. Бюлов Б. фон. Воспоминания / Бернгард фон Бюлов; пер. с нем.; под ред. и с предисловием В.М. Хвостова. – М. –Л.: Соцэкгиз, 1935. – 564 с.
26. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921 / Владимир Иванович Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994. – 270 с.
27. Верховский А.И. На трудном перевале / Александр Иванович Верховский. – М.: Воениздат, 1959. – 448 с.
28. Вильгельм II. Мемуары. События и люди. 1878-1918 / Вильгельм II / Пер. с нем. Д. Триуса. – М.–П.: Издательство Л.Д. Френкель, 1923. – 178 с.
29. Вильямс А.Р. Путешествие в революцию. Россия в огне гражданской войны 1917-1918 / Альберт Рис Вильямс / Пер. с англ. Т. Ю. Логачевой. – М.: Центрполиграф, 2006. – 432 с.
30. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Кирилович Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990 / репринтне відтворення 1920 р. – Ч. 1. – 348 с.
31. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Кирилович Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990 / репринтне відтворення 1920 р. – Ч. 2. – 330 с.
32. Войтоловский Л.Н. Выходил кровавый Марс: По следам войны / Лев Наумович Войтоловский. – М.: Воениздат, 1998. – 430 с.
33. Газел С. Убить, чтобы жить. Польский офицер между советским молотом и нацистской наковальней / Стефан Газел; Пер. с пол. Л. Игоревского. – М.: Центрполиграф, 2005. – 272 с.
34. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 рр.) / Микола Михайлович Галаган. – К.: Темпора, 2006. – 656 с.
35. Гепнер фон Э. Война Германии в воздухе / Эрих фон Гепнер. – М.: Государственное военное издательство, 1924. – 186 с.
36. Гофман М. Записки и дневники, 1914-1918: перевод с немецкого / Макс Гофман; предисловие начальника Военной академии им. Фрунзе

- Р. Эйдемана. – Ленинград: издательство «Красная газета», 1929. – 264 с.
37. Грушевський М. Спомини / Михайло Сергійович Грушевський // Київ. – 1988. – № 10. – С. 131-138; № 11. – С. 120-137; № 12. – С. 116-139; 1989. – № 8. – С. 102-154; № 9. – С. 108-149; № 10. – С. 122-158; № 11. – С. 113-155; № 12. – С. 111-132; 1993. – № 2. – С. 109-125; № 3. – С. 131-142.
 38. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
 39. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В 2-х т. / Георгий Константинович Жуков. Т. 1. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 415 с.
 40. Затонський В. Із спогадів про українську революцію / Володимир Петрович Задонський // Літопис революції. – Харків. – 1929. – № 5. – С. 64-91.
 41. Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914-1919) / Євген-Михайло Зиблікевич. – Відень: Видання «Українського Прапора», 1919. – 16 с.
 42. Канторович В.А. Французы в Одессе / Владимир Абрамович Канторович. – Петроград: Былое, 1922. – 27 с.
 43. Кейтель В. 12 ступенек на эшафот... / Вильгельм Кейтель: Пер. с нем. Н. Лаврова. – Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс», 2000. – 416 с.
 44. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / Микола Миколайович Ковалевський. – Інсбрук: накладом М.Ковалевської, 1960. – 720 с.
 45. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Євген Михайлович Коновалець. – Прага: Legiographie, 1928. – 39 с.
 46. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен» / Георг Копп; пер. с нем. О.А. Степановой. – СПб.: Корабли и сражения, 2002. – 104 с.

47. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. На підставі споминів і документів / Кость Антонович Левицький. – Львів, 1928. – 780 с.
48. Лейхтенбергский Г.Н., герцог. Воспоминания об Украине / Герцог Георгий Николаевич Лейхтенбергский. – Берлин: изд-во «Дътинецъ», 1921. – 51 с.
49. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Дэвид Ллойд Джордж; пер. с англ. И. Звавича; с предисл. Ф.А. Ротштейна. – М.: Соцэкгиз, 1934-1938. – В 5-и тт. – Т. 1-2. – М., 1934. – 679 с.
50. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Гнатович Лотоцький. – Варшава, 1932-1934. – У 3-х тт. – Т. 1. – Варшава, 1932. – 289 с.; Т. 2. – Варшава, 1933. – 484 с.; Т. 3. – Варшава, 1934. – 396 с.
51. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца 1914-1918 / Эрих Людендорф; пер. с нем. А.А. Свечина. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.
52. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Прохорович Мазепа / Передм. Василя Яблонського. – К.: Темпора, 2003. – 607 с.
53. Маннергейм К.Г. Мемуары / Карл Густав Маннергейм; пер с финского П. Куйиала (часть I), Б. Злобин (часть II). – М.: Вагриус, 1999. – 508 с.
54. Махно Н. Воспоминания / Нестор Иванович Махно. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
55. Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 по апрель 1918) / Нестор Иванович Махно. – Париж: библиотека махновцев, 1929. – 212 с.
56. Мюллер В. Я нашел подлинную родину. Записки немецкого генерала / Винценц Мюллер; пер. с нем. Н. Португалова и М. Соколова. – 2-е изд. – М.: «Прогресс», 1974. – 323 с.

57. Оберучев К. В дни революции. Воспоминания участника великой русской революции 1917 года / Константин Михайлович Оберучев. – Нью-Йорк: First Russian Publishing Corporation, 1919. – 143 с.
58. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Володимирович Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
59. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / Морис Палеолог; пер. с франц. М. Павловича. – 2-е изд. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 240 с.
60. Рафес М.Г. Два года революции в Украине / Моисей Григорьевич Рафес. – М.: Государственное издательство, 1920. – 168 с.
61. Рафес М.Г. Накануне падения гетманщины. Из переживаний 1918 г. / Моисей Григорьевич Рафес. – К: Партиздат, 1919. – 96 с.
62. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев, ред. Н.Н. Попов. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1930. – 435 с.
63. Редигер А.Ф. История моей жизни. Воспоминания военного министра. В двух томах. Т. 2 / Александр Федорович Редигер. – М.: Канон-пресс; Кучково поле, 1999. – 483 с.
64. Ронге М. Разведка и контрразведка / Максимилиан Ронге; пер. с нем. – М.: Воениздат НКО СССР, 1939. – 244 с.
65. Спиридович А.И. Великая Война и Февральская Революция 1914-1917 гг. / Александр Иванович Спиридович. – Нью-Йорк.: Всеславянское Издательство, 1960-1962. – 364 с.
66. Станкевич В.Б. Воспоминания. 1914-1919 / Владимир Бенедиктович Станкевич. – Берлин: Издательство И.П. Ладыжникова, 1920. – 356 с.
67. Тишкевич М. Уривки з спогадів / Михайло Станіславович Тишкевич // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Т. ХCV. – Кн. III. – С. 229-241; Т. ХCVI. – Кн. V. – С. 29-36; Т. ХCVII. – Кн. IX. – С. 52-59; 1929. – Т. ХСХ. – Кн. IX. – С. 766-785.

68. Тоган В. Воспоминания / Валиди Тоган; пер. с башкирского В. Феоновой. – М.: Московская типография № 12, 1997. – 650 с.
69. Уорд Дж. Союзная интервенция в Сибири. Записки начальника английского экспедиционного отряда полковника Джона Уорда / Джон Уорд; с предисл. И. Майского. – Москва-Петроград: Государственное издательство, 1923. – 172 с.
70. Фалькенхайн Э. фон. Верховное командование 1914-1916 в его важнейших решениях / Эрих фон Фалькенхайн; пер. с нем. А.Е. Снесарева. – М., 1923. – 279 с.
71. Франц Г. Эвакуация германскими войсками Украины (зима 1918-1919 гг.) // Историк и современник. Вып. 2. – Берлин, 1922. – С. 262–269.
72. Черчилль В. Мировой кризис / Винстон Черчилль; Пер. с англ.; с предисл. И. Минца. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1932. – 328 с.
73. Шик Э. Годы испытаний / Эндре Шик; Перевод с венгерского: Л. Скворцова, Ю. Сазонова. – М.: Воениздат, 1969. – 600 с.
74. Шульгин В. 1920 год. Очерки / Василий Витальевич Шульгин. – М.: Государственное Издательство. Московское отделение, 1922. – 205 с.
75. Эрцбергер М. Германия и Антанта / Маттиас Эрцбергер: пер. с нем. Е. Федотовой. – Москва-Петроград: Госиздат, 1923. – 358 с.
76. Evain E. L'indépendance de l'Ukraine et la France / Emmanuel Evain. – Paris: Librairie Felix Alcan, 1931. – 133 p.
77. Hindenburg P. von. Out Of My Life / Paul von Hindenburg. – London, New-York, Toronto and Melbourne: Cossel and Company LTD, 1920. – 484 p.
78. Hupka J. Z czasów wielkiej wojny / Dr. Jan Hupka. – Niwiska, 1936. – 464 s.

79. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915) / Bohdan Janusz. – Lwów: Księgarnia Polska [u.a.], 1915. – 262 s.
80. Kossak-Szczucka Z. Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917-1919 / Zofia Kossak-Szczucka. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1996. – 283 s.
81. Lockhart Br. Memoirs of a British Agent / Bruce Lockhart. – London.: Putnam, 1934. – 213 p.
82. Przysiecki F. Rządy rosyjskie w Galicy wschodniej / Feliks Przysiecki. – Piotrków: Wyd. 'Wiadomości Polskich', 1915. – 74 s.
83. Sadoul J. Notes sur la révolution bolchevique (octobre 1917 – janvier 1919) / Jacques Sadoul. – Paris: Edition de la Sirène, VIII. – 465 p.

Науково-дослідна література

84. Бевз Г.П. Українці / Григорій Петрович Бевз. – К.: Педагогічна преса, 2007. – 104 с.
85. Блавацький С.Р. Українська франкомовна періодика Європи доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): ідентифікація, систематизація, класифікація / Сергій Романович Блавацький // 36. праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – Львів, 2013. – Вип. 3 (21). – С. 88-119.
86. Богословський М.М. Историография, мемуаристика, эпистолярная (научное наследие) / Михаил Михайлович Богословский. – М.: Наука, 1987. – 214 с.
87. Борщак І.Л. Діярий Пилипа Орлика / Ілля Львович Борщак // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 9-10. – С. 134-136.
88. Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика / Марк Акимович Варшавчик. – К.: Высшая школа, 1984. – 317 с.

89. Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС / Марк Акимович Варшавчик. – М.: Высшая школа, 1989. – 224 с.
90. Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії 1917-1921 / Л. Васильківський // Сучасність. – Мюнхен, 1970. – Ч. 6. – С. 109-123.
91. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Едвард Вілсон; пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – 552 с.
92. Войцехівська І.Н. Дипломатична мемуаристика як об'єкт джерелознавства / Ірина Нінелівна Войцехівська // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – Вип. II. – К., 2002. – С. 502-518.
93. Войцехівська І.Н. З історіографії української мемуаристики / Ірина Нінелівна Войцехівська // Вісник Київського національного університету. Історія. – Вип. 54. – К., 2001. – С. 75-77.
94. Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис / Ірина Нінелівна Войцехівська, Володимир Павлович Ляхоцький. – К., 1998. – 52 с.
95. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917-1918 рр.) / Павло Олегович Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133-152.
96. Гаранин Л.Я. Мемуарный жанр советской литературы. Историко-теоретический очерк / Л.Я. Гаранин. – Минск: Наука и техника, 1986. – 222 с.
97. Гирич І. Архів М. Грушевського / Ігор Борисович Гирич // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 29-37.
98. Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества / Вадим Сергеевич Голубцов. – М.: Московский университет, 1970. – 115 с.

99. Грицкевич В.П. Теория и история источниковедения // Уч. пос. для студентов заочных отделений гуманитарных факультетов ВУЗов / В.П. Грицкевич, С.Б. Каун, С.Н. Ходин. – Минск, 2000. – 221 с.
100. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде / Михайло Сергійович Грушевський. – 2 вид. – К., 1917. – 16 с.
101. Гусева Т.М. Мемуары как источник по созданию историко-культурного образа уездных городов второй половины XIX века (на примере городов Пензенской губернии) / Татьяна Михайловна Гусева // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 15 (196). История. Вып. 40. – С. 162-167.
102. Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації / Кость Григорович Гуслистий. – К.: Знання, 1967. – 53 с.
103. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М.: Российский гос. гуманитарный ун-т, Ин-т «Открытое общество», 1998. – 701 с.
104. Демина Л.И. Мемуаристика русских историков XIX – начала XX в. как историографический источник / Людмила Ивановна Демина // Советские архивы. – 1982. – № 1. – С. 18-22.
105. Деревнина Л.И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников (историография вопроса) / Лидия Ивановна Деревнина // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 4. – С. 32-38.
106. Джерелознавство історії України: довідник / Я.Є. Боровський, М.Я. Варшавчик, І.Н. Войцехівська, О.І. Ганжа, П.В. Голобуцький. – К.: Інститут археографії, 1998. – 211 с.
107. Дмитренко А.А. Визначення поняття «мемуарні джерела» в радянській історіографії / Артем Андрійович Дмитренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 305-308.

108. Дмитриев С.С. Воспоминания, дневники, частная переписка / Сергей Сергеевич Дмитриев // Источниковедение истории СССР. – М., 1973. – С. 396-401.
109. Дмитриев С.С. Мемуаристика как феномен культуры / Сергей Сергеевич Дмитриев // История СССР. – 1981. – № 6. – С. 45-55.
110. Елизаветина Г.Г. «Последняя грань в области романа...» (Русская мемуаристика как предмет литературоведческого исследования) // Вопросы литературы / Галина Георгиевна Елизаветина. – М., 1982. – № 10. – С. 147–171.
111. Єловських У.О. Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографія проблеми / Уляна Олексіївна Єловських // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 13. – С. 152-161.
112. Житомирская С.В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / Сарра Владимировна Житомирская // Археографический ежегодник за 1976 год. – М.: Наука, 1977. – С. 41-59.
113. Заставенко Г.Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році / Гурій Федорович Заставенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 155 с.
114. Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Опанасович Зашкільняк. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1999. – 226 с.
115. Знанецкий Ф. Мемуары как объект исследования / Флориан Витольд Знанецкий // Социологические исследования. – 1989. – № 1. – С. 67-80.

116. Иванов А. Центральная Рада и Киевский Совет в 1917-1918 году / Алексей Иванович Иванов // Летопись революции. – Харьков, 1922. – № 1. – С. 9-15.
117. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Ярослав Дмитрович Ісаєвич. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Кріп'якевича, 1996. – 335 с.
118. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ / Авт.: [Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
119. Казьмирчук М. Джерела особового походження / Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2010. – 242 с.
120. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
121. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918-1920 / Олександр Юхимович Карпенко. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1964. – 256 с.
122. Кентій А.В. Комплекс листів С.В.Петлюри у фонді ЦДАГО України / Анатолій Вікторович Кентій // Архіви України. – 2001. – № 1-2. – С. 34-55.
123. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / Ольга Анатоліївна Коляструк // Український історичний журнал. – К., 2008. – С. 145-153.
124. Копельців-Левицька Є.Д. Спільні та відмінні риси правової ментальності українського та російського народів (філософсько-правовий аспект) / Єлизавета Деонізіївна Копельців-Левицька // Митна справа. – 2015. – № 1 (2.2). – С. 238-244.
125. Копилов С.А. Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки: навч.-метод. посібник / Сергій Анатолійович Копилов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. – 46 с.

126. Косик В.М. Симон Петлюра / Володимир Миколайович Косик. – Львів: НТШ, 2000. – 88 с.
127. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий: учеб. пособие для вузов / Владимир Викторович Кочетков. – М.: ПЭР СЭ, 2002. – 416 с.
128. Краева Т.В. Мемуары как источник по истории представлений. Образ русской революции в воспоминаниях В. Сержа / Т.В. Краева // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – Вып. 5. – С. 308-313.
129. Кревецький І. Українська мемуаристика, її стан і значення / Іван Іванович Кревецький. – Кам'янець-Подільський: Стрілець, 1919. – 31 с.
130. Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки / Іван Іванович Кревецький, Осип Тадейович Назарук. – Відень: Видання Уряду преси й пропаганди Західної УНР, 1921. – 34 с.
131. Кревецький І.І. Спомини І. Федоровича про початки друкарства на Україні / Іван Іванович Кревецький // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 35-37.
132. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.) / Оксана Олегівна Крижановська. – К.: Аквілон-Прес, 1998. – 134 с.
133. Круус Х.Х. Воспоминания – важный исторический источник / Ханс Хансович Круус // История СССР. – 1963. – № 1. – С. 234-237.
134. Кубійович В.М. Територія й людність українських земель / Володимир Михайлович Кубійович. – Львів, 1935. – 85 с.
135. Культурологія: навч. посіб. / В.М. Шейко, Ю.П. Богуцький, Е.В. Германова де Діас. – К.: Знання, 2012. – 494 с.
136. Курносов А.А. Приемы внутренней критики мемуаров: (воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной

- войны как ист. источник) / А.А. Курносков // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М., 1965. – С. 478-504.
137. Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Казимирович Липинський. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 449.
 138. Литвиненко М.А. Джерела історії України / М.А. Литвиненко. – Харків: ХДУ, 1970. – 204 с.
 139. Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Надія Іванівна Любовець // Українська біографістика: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 7. – С. 66-104.
 140. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства / Надія Іванівна Любовець // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – 2010. – Вип. 28. – С. 493-507.
 141. Любовець Н. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек: світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу «Українська мемуаристика» / Надія Іванівна Любовець // Українська біографістика. – 2013. – Вип. 10. – С. 417-430.
 142. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень / Надія Іванівна Любовець // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – 2009. – Вип. 24. – С. 277-291.
 143. Мавродин В. Основные этапы развития русского народа / Владимир Васильевич Мавродин // Вопросы истории. – 1950. – № 4. – С. 55-70.
 144. Макаренко Е.А. Историографический взгляд на мемуарный источник с постановкой проблемы лингвистического анализа / Елена Александровна Макаренко. – М: БДУ, 2005. – 243 с.
 145. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій / Степан Арсентійович Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

146. Малик А. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Андрій Орестович Малик. – Львів: Державний університет ім. І. Франка, 1999. – 73 с.
147. Маржерет Ж. Состояние Российской державы и Великого княжества Московского / Жак Маржерет; пер. с франц. Н. Устряловой. – М.: Польза, 1913. – 104 с.
148. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради / Борис Миколайович Мартос // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 99-112.
149. Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы) / Светлана Самуиловна Минц // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 55-70.
150. Михальський І.С. До мемуарів діячів національно-визвольного руху України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Ігор Сергійович Михальський // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 96-106.
151. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ століття / Юрій Андрійович Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 263 с.
152. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в ХV – І пол. ХVІ ст.) / Дмитро Іванович Мишко. – К.: Академія Наук УРСР, 1963. – 292 с.
153. Никитин С.А. Источниковедение истории СССР ХІХ в. (до начала 90-х годов) / Сергей Александрович Никитин. – М.: ОГИЗ, 1940. – 227 с.
154. Пархоменко В.А. Мемуаристика про діяльність Української Центральної Ради у червні-листопаді 1917 р. / Владислав Анатолійович Пархоменко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2011. – № 14-15. – С. 86-94.

155. Пархоменко В.А. Мемуарні свідчення про події 1917-1921 рр. в радянській Україні: до загальної характеристики / Владислав Анатолійович Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 3.37. – С. 148-153.
156. Пилипенко О. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861-1914): Монографія / Олександр Євгенович Пилипенко. – Київ: Академія муніципального управління: редакційно-видавничий відділ, 2008. – 380 с.
157. Пиріг Р.Я. Джерела з історії Української революції 1917-1921 років: матеріали особового походження / Руслан Якович Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 83-102.
158. Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917-1921 років / Руслан Якович Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31-58.
159. Півторак Г. Звідки ми і наша мова / Григорій Петрович Півторак. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.
160. Поссе С. Українська Директорія та її зовнішня політика: (Київський і Вінницький періоди) / Сергій Поссе // Літопис революції. – Х., 1929. – № 5-6. – С. 3-44.
161. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.): Монографія / Олександр Петрович Реєнт, Олександр Васильович Сердюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
162. Рошаль Л.М. К методике составления каталогов мемуаров и дневников / Лев Моисеевич Рошаль // Труды Московского государственного историко-архивного института. – Т. 16. – М., 1961. – С. 267-270.

163. Румянцева М.Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века / Марина Федоровна Румянцева // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева; рос. гос. гуманитарный ун-т; Ин-т «Открытое общество». – М.: РГГУ, 2000. – С. 318-491.
164. Санцевич А.В. Мемуарні джерела / Анатолій Васильович Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР 1917-1941. – К., 1961. – С. 107-130.
165. Санцевич А.В. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело / Анатолій Васильович Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970). – К., 1972. – С. 108-140.
166. Сверстюк Є. На святі надій: [вибране] / Євген Олександрович Сверстюк. – К.: Наша віра, 1999. – 784 с.
167. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу: Етногенетичний аспект / Сергій Петрович Сегеда. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с.
168. Сиротина И.Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики / Ирина Львовна Сиротина // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана // Материалы международной научной конференции, 18 мая 2001 г. Санкт-Петербург // Серия «Symposium». Вып. № 12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 226-232.
169. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Юхимович Січинський. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 254 с.
170. Складенко В. Звідки походить назва Україна / Віталій Григорович Складенко // Україна. – 1991. – № 1. – С. 20-39.

171. Складенко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. / Євген Михайлович Складенко. – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1960. – 283 с.
172. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії / Микола Миколайович Слюсаревський. – К.: Гнозис, 1998. – 234 с.
173. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.
174. Стражний А. Український менталитет / Александр Сергеевич Стражний. – К.: Изд. Подолина, 2008. – 384 с.
175. Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму / В'ячеслав Ілліч Стрельський. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 263-265.
176. Стрельський Г.В. Мемуари як джерело вивчення історії Великого Октябрю на Україні / Геннадій Вячеславович Стрельський. – К.: Вища школа, 1978. – 135 с.
177. Стрельський Г. О.Г. Лотоцький і його мемуари / Геннадій В'ячеславович Стрельський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2006. – № 13. – С. 293-306.
178. Стрельський Г. Про мемуарні джерела, наукову методику і ненаукову практику їх видання / Геннадій В'ячеславович Стрельський // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського. – Вип. 4. – К, 2001. – С. 45-60.
179. Стрельський Г.В. Новая работа о мемуарах / Геннадій В'ячеславович Стрельський // Советские архивы. – 1971. – № 5. – С. 101-102.
180. Стрельський Г.В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917-1920) / Геннадій В'ячеславович Стрельський // Б-ка. Наука. Культура. Інформація: наук. праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 451-459.

181. Тартаковский А.Г. Мемуаристика как феномен культуры / Андрей Григорьевич Тартаковский // Вопросы литературы. – 1999. – С. 35-55.
182. Тартаковский А.Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения / Андрей Григорьевич Тартаковский // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 112-130.
183. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века / Андрей Григорьевич Тартаковский; РАН; Ин-т рос. истории [Москва]. – М.: Археограф. центр, 1997. – 357 с.
184. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. Брестский мир: Октябрь 1917 – ноябрь 1918 / Юрий Георгиевич Фельштинский. – М.: ТЕРРА, 1992. – 656 с.
185. Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – В 4-х т., Т. 2. / Павло Онікійович Христюк. – Відень: Укр.-соціол. ін-т., 1921-1922. – 204 с.
186. Чайковський І. Наша мемуаристика (Відбитка з Наукових Записок, Т. XI (XIV), 1966) / Ілля Чайковський. – Мюнхен, 1966. – 31 с.
187. Чайковський І. Наша мемуаристика / Ілля Чайковський. – Мюнхен, 1966. – 36 с.
188. Черноморский М.Н. Мемуары как исторический источник / М.Н. Черноморский. – М., 1959. – 80 с.
189. Черноморский М.Н. Мемуары как источник по истории советского общества / М.Н. Черноморский // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 53-71.
190. Черноморский М.Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС / М.Н. Черноморский. – М.: Гос. изд-во «Высшая школа», 1961. – 134 с.
191. Чечулин Н.Д. Мемуары, их значение и место в ряду источников / Николай Дмитриевич Чечулин. – СПб: Изд. ред. журн. «Библиограф», 1891. – 16 с.

192. Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906-1920 рр.). Монографія / Андрій Іванович Чуткий. – Ніжин: Лисенко М.М., 2013. – 522 с.
193. Шаповал М. Большевизм і Україна / Микита Юхимович Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1926. – 60 с.
194. Шегута М.А. Український менталітет: історія і сучасність / Михайло Андрійович Шегута // Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДІА. – Запоріжжя, 2000. – 125 с.
195. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / Сергій Павлович Шелухин. – Прага, 1936. – 248 с.
196. Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу / Михайло Федорович Юрій. – Київ: Таксон, 1997. – 235 с.
197. Юрій М.Ф. Етногенез українського народу: навчальний посібник / Михайло Федорович Юрій. – К.: Кондор, 2008. – 262 с.
198. Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посіб. для студ. істор. спеціальностей / Максим Васильович Яременко. – К.: Аграр Медіа Груп, 2010. – 198 с.
199. Beaurepaire P.-Y., Taurisson D. (ed). Les ego-documents à l'heure de l'électronique. Nouvelles approches des espaces et réseaux relationnels / Pierre-Yves Beaurepaire, Dominique Taurisson. – Montpellier: université Montpellier III, 2003. – 552 p.
200. Cassan M., Bardet J.-P., Ruggiu F.-J. (ed.). Les écrits du for privé. Objets matériels, objets édités / Michel Cassan, Jean-Pierre Bardet, Francois-Joseph Ruggiu. – Limoges: Presses universitaires de Limoges, 2007. – 347 p.
201. Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History / Rudolf Dekker // Memoria y Civilization (MyC). – № 5. – 2002. – p. 13-37.
202. Engel J. Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken / Johann Christian Engel. – Halle, 1796. – 396 p.

203. Farbstein E. Diaries and memoirs as a historical source – the diary and memoir of a Rabbi at the «Konin House of Bondage» / Esther Farbstein // Yad Vashem Studies. – Jerusalem, 1998. – Vol. 26. – pp. 87-128.
204. Fass P.S. The memoir problem / Paula S. Fass // Reviews in American history. – Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2006. – Vol. 34. – № 1. – pp. 107-123.
205. Fedyshyn O. Germany's drive to the East and the Ukrainian revolution, 1917-1918 / Oleg Fedyshyn. – New Brunswick, New Jersey: Rutgers university Press, 1971. – 157 p.
206. Marshall J. Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, The Ukraine, and Poland, in the Years 1768, 1769 and 1770. Vol. 1-4 / Joseph Marshall. – London: Printed for J. Almon, 1772-1776. Vol. 3. – 369 p.
207. Mouysset S. Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe-XIXe siècle) / Sylvie Mouysset. – Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007. – 347 p.
208. Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale / George-Henri Soutou. – Paris: PUPS, 1995. – 229 p.
209. Tokarzewski-Karaszewicz J. Simon Petlura (1919-1926) / Jan Tokarzewski-Karaszewicz. – Paris: Editions «France-Orient», 1926. – 23 p.
210. Wallach J.J. Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material / Jennifer Jensen Wallach // Biography. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006. – Vol. 29, № 3. – pp. 446-461.

Дисертації та автореферати дисертацій

211. Веріго І.М. Літературні мемуари 20-30-х рр. XX століття. Принципи художньої організації матеріалу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.02. – Дніпропетр. нац. ун-т; Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.

212. Іващенко В.Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Дніпропетров. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 17 с.
213. Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917-1921 рр.: дис. канд. істор. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2003. – 183 с.
214. Колосова Г. Ономастикон мемуарів Вінстона Черчилля «My early life»: семантичний та функціональний аспекти: дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – К., 2015. – 211 с.
215. Литвин Н.А. Мемуары как источник по истории Украинской ССР 1921-1941 гг.: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.09. – М., 1989. – 17 с.
216. Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): дис. канд. істор. наук: 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 199 с.
217. Минц С.С. Российская мемуаристика последней трети XVIII – первой трети XIX вв. в контексте историко-психологического исследования: дис. докт. истор. наук: 07.00.09. – Краснодар, 2000. – 395 с.
218. Пархоменко В. Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914-1921 рр.: дис. докт. істор. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2014. – 460 с.
219. Федунь М.Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця XIX – початку XX століття: жанрово-стильові особливості: автореф. дис...канд. філол. наук: 10.01.01. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
220. Щедрин О.Г. Этнические особенности русского правосознания: дис. на канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет путей сообщения, 2004. – 201 с.

221. Щербак Ю. «Щоденник» Федора Євлашевського як історичне джерело: структурний аналіз та системна деконструкція: дис. канд. істор. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 193 с.

Електронні ресурси

222. Ботмер К. фон. С графом Мирбахом в Москве: Дневниковые записи и документы за период с 19 апреля по 24 августа 1918 г. [Электронный ресурс] / РАН. Ин-т рос. истории. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: РАН, 1997. – 190 с. – режим доступа: http://militera.lib.ru/db/botmer_k/index.html).
223. Ганак Я. Мои воспоминания о войне, плене и службе в Красной Армии // Австрия – Венгрия. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ah.milua.org/memories-slovak-pow-6>
224. Игнатъев П.А. Моя миссия в Париже / Павел Алексеевич Игнатъев. – М.: Гея итэрум, 1999. – 336 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/ignatyev_pa/index.html)
225. Козуб О.О. Особливості українського національного менталітету / О.О. Козуб // Збірник тез доповідей II Міжнародної курсантсько-студентської наукової конференції УДК 316.7 «Очима культури». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Staptp/2012_54/files/ST5412_05.pdf
226. Савченко В. Історична хронологія розвитку вільномулярства в Україні / Віктор Савченко // Незалежний культурологічний часопис «І». 83/2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n83texts/Savchenko_Istorichna_hronologiya.htm
227. Сиротина И.Л. Культурологический потенциал мемуарного источника: поиски новой парадигмы [Электронный ресурс]: // Метафизика

исповеди. Пространство и время исповедального слова. Материалы международной конференции (Санкт-Петербург, 26-27 мая 1997 г.) / И.Л. Сиротина. – Спб.: Изд-во Института Человека РАН (СПб Отделение), 1997. – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/sirotina/confess_20.html

228. Dekker R. Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages // Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2002. – Retrieved from <http://hdl.handle.net/1765/17065>

ДОДАТКИ

Додаток А

**Титульна сторінка мемуарів Шарля Дюброя «Deux années en
Ukraine (1917-1919)»**

Charles DUBREUIL

Deux Années en Ukraine

(1917-1919)

avec une Carte de l'Ukraine

PARIS

HENRY PAULIN, Éditeur
3, Rue de Rivoli, 3

—
1919

Додаток Б

Переклад підрозділів твору «Deux années en Ukraine (1917-1919)»

С.1-2

DEUX ANNÉES EN UKRAINE

PREMIÈRE PARTIE

MON SÉJOUR EN UKRAINE

Mon arrivée à Kiev

C'est le 6 janvier 1917 que je débarquai, pour la première fois, à Kiev. En toute autre circonstance, j'aurais admiré la capitale de l'Ukraine, avec ses rues larges et droites, ses hautes maisons aux toits rouges et verts, ses multiples églises aux dômes dorés, sa cathédrale Saint-André qui s'embrase sous les baisers du soleil, sa double croix de Saint-Vladimir qui s'illumine le soir, son vieux quartier qui s'étage en gradins, son fleuve majestueux qui roule, à la belle saison, ses eaux jaunes et profondes sur lesquelles se jouent, mouettes vivantes, une multitude de voiles blanches.

Mais, parti précipitamment de Bucarest, avec ma famille, cinquante jours auparavant, quelques heures

à peine avant l'occupation de la capitale roumaine par les troupes austro-allemandes, je venais d'accomplir un voyage, véritable odyssée, qui avait absorbé le plus clair de mes économies et j'arrivais dans une ville dont j'ignorais tout, surtout la langue et où je ne connaissais âme qui vive. Je n'avais guère l'esprit ouvert à l'admiration.

De Kiev, je ne vis donc tout d'abord qu'une gare, petite et sale, encombrée de soldats endormis sur le sol et de désœuvrés grignotant les graines de tournesol dont les Ukrainiens sont si friands, des cochers enveloppés dans de vastes manteaux ouatés, chaussés de grosses bottes de feutre et assis sur les planchettes de traîneaux minuscules et fort bas; des maisons, encore des maisons et toujours des maisons, dont aucune porte ne semblait vouloir s'ouvrir pour me donner l'hospitalité.

Kiev avant la guerre, ne possédait que 600.000 habitants, mais depuis que Polonais, Lithuaniens, Serbes, Arméniens et Roumains, fuyant devant l'armée ennemie, étaient accourus en foule dans l'Ukraine hospitalière, la population kiévoise se chiffrait par plus d'un million et demi d'habitants. D'où superpopulation et crise de logements.

Dans la rue depuis huit heures du matin, par un froid de 22° et sans avoir eu le temps de ne rien me mettre sous la dent, je trouvai enfin, à neuf heures du soir, obligeamment aidé par la Directrice du Foyer Fran-

Частина Перша
Моє перебування в Україні
Моє прибуття до Києва

Це було 6 січня 1917 р., коли я уперше прибув до Києва. За інших обставин я б захоплювався столицею України з її широкими прямими вулицями, високими будинками з червоними та зеленими дахами, численними церквами з позолоченими куполами, собором Святого Андрія, що пламеніє під поцілунками сонця, з його подвійним хрестом Святого Володимира, що виблискує увечорі; її старим кварталом, що громоздиться на уступах; її величною рікою, що розхитує, за гарної погоди, свої жовті та глибокі води, на яких граються жваві чайки; безліччю білих парусів.

Але, покидаючи поспіхом Бухарест, із моєю сім'єю п'ятдесятьма днями раніше, за ледве декілька годин до окупації румунської столиці загонами австро-німців, я зібрався вирушити у подорож, справжню одісею, що поглинула найбільшу частину моїх заощаджень, і я відправився до міста, про яке я нічого не знав, особливо мову та його живу душу. Але я відчував деяку недовіру до державних установ.

Щодо Києва я не бачив нічого, окрім невеличкого вокзалу і залу, сповненого солдатами, що спали на землі та скиталися, лускаючи зерна соняшника, який так любляють українці; возничих, одягнених у широкі ватні пальто, взутих у масивні валянки, що сиділи на дошках крихтих та міцних невисоких саней; будинки, ще будинки, усюди будинки, двері жодного з яких не хотіли відкриватися для того, щоб надати мені притулок.

У Києві перед війною проживало тільки 600 тис. жителів, але, починаючи з того періоду, коли поляки, литовці, серби, вірмени та румуни, що тікали від армії ворогів, масово почали прибувати до гостинної України, київське населення нараховувало вже більше мільйона з половиною жителів. Звідци й перенаселення та житлова криза.

Додаток Б.2**С. 5-6**

LA RÉVOLUTION RUSSE A KIEV

5

si fiers et si hautains, obéiraient à leurs soldats et les craindraient.

Et cependant il en devait être ainsi.

La Révolution russe à Kiev

Les premiers bruits d'une révolution prochaine commencèrent à circuler à Kiev dans les premiers jours de février. Des personnes se disant et paraissant bien informées me conseillèrent même de ne pas sortir ce jour-là car « dans la rue il y aurait certainement des émeutes et le sang ne manquerait pas de couler ».

La journée du 26 février arriva. Je sortis comme d'habitude et ne vis aucune émeute ; pas même la plus petite manifestation. La Révolution annoncée n'avait pas lieu. Elle n'était que retardée.

Les journaux paraissant à Kiev le 13 mars, annoncèrent à la population que le tsarisme avait vécu et que Nicolas II ayant abdiqué, la Russie entrait dans une ère nouvelle. Ce fut comme un coup de foudre. S'arrachant les journaux, les passants dévoraient la nouvelle et se jetaient dans les bras les uns des autres ; ils s'embrassaient, riant et pleurant tout à la fois.

A voir les rues de Kiev, ce jour-là, personne ne se serait douté que l'Empire Russe venait de subir la

plus épouvantable catastrophe enregistrée par l'histoire et que le colosse septentrional allait être réduit en quelques semaines à une sorte de néant.

Des rassemblements se forment, des cortèges se mettent à défilier aux accents de la *Marseillaise*, dans la rue Krechtchatik. Toute la ville est en liesse. A toutes les fenêtres, sur tous les édifices, des drapeaux rouges apparaissent sortant on ne sait d'où; de place en place, en travers des rues, de larges banderoles sont tendues portant des inscriptions variées mais dont les plus fréquentes sont : Vive la Révolution, vive la Liberté.

Les établissements scolaires étant fermés, j'eus toute la journée pour jouir du spectacle qu'offrait la ville; j'en profitai largement et petit-fils de la Révolution de 1789, je restai à la fois, surpris et émerveillé de voir cette foule, hier soumise au plus avilissant des jougs, passer tout d'un coup à la plus entière des libertés, sans un cri de haine, sans un acte vengeur.

Quatre jours après, la vie reprenait son cours, et il semblait que rien n'était changé. Les ouvriers se rendaient aux usines de guerre comme par le passé et les soldats partaient au front avec le même enthousiasme que la semaine précédente. A Petrograd, le prince Lvof, M. Milioukof et leurs amis mettaient sur pied le gouvernement libéral qui devait durer trois mois.

Російська революція у Києві

Перші чутки щодо подальшої революції почали циркулювати у Києві у перші дні лютого. Деякі особи, що здавалися добре поінформованими, порадили мені не виходити того дня, тому що «на вулиці будуть неодмінно бунти, що призведуть до кровопролиття».

День 26 лютого настає. Я вийшов, як і зазвичай, і не побачив жодних бунтів, тільки невелику маніфестацію. Проголошеної революції не відбувалося. Її було відкладено.

Інформаційні бюлетені, що з'являлися у Києві 13 березня, анонсували населенню, що царизм вже своє прожив і що Микола II відмовився від престолу, а Росія увійшла у нову еру.

Це було як грім серед ясного неба. Виринаючи один в одного листівки, перехожі ковтали новину та кидалися в обійми одне одному; вони обіймалися, сміючися та плачучи одночасно.

Спостерігаючи за вулицями Києва того дня, ніхто не мав сумнівів, що Російська імперія тільки що перенесла найстрашнішу катастрофу, занесену в історію, і що північний гігант буде за декілька тижнів доведений до стану нікчемності.

Скупчення народу сформовуються у процесію, що проходить під звучання Марсельєзи вулицею Хрещатик. Усе місто поринене у радість. З усіх вікон, на всіх будівлях з'являються невідомо звідки червоні прапори, місцями, впоперек вулиць, вивішені великі плакати з різноманітними гаслами, серед яких найбільш популярними є такі: «Хай живе революція, хай живе свобода».

Усі шкільні установи було зачинено і я мав цілий день, щоб насолодитися виставою, що пропонувало місто, я цим скористався і як онук революції 1789 р., я залишився одразу, здивований та захоплений тим, як цей натовп, ще вчора покірливий до найбільш принизливого гноблення,

проходить несподівано через найповнішу зі свобод, без криків злоби, без помсти.

Чотирма днями потому життя увійшло у своє русло, і здавалося, що нічого не змінилося. робочі їхали на військові заводи, як у минулому, а солдати з тим же ентузіазмом, що і минулого тижня, відправлялися на фронт. у петрограді князь львов, меєє Мілюков та їх друзі створили ліберальний уряд, що проіснував три місяці.

Додаток Б.3**С. 44-46**

44

DEUX ANNÉES EN UKRAINE

paysans et des ouvriers ukrainiens coule, l'artillerie allemande rase des villages entiers. C'est un massacre systématique de tout ce qui veut rester ukrainien. La création d'un gouvernement démocratique devient pour l'Ukraine une question extrêmement urgente. La patience du peuple est à bout. Tous les partis politiques se réunissent pour fonder contre les Allemands et Skoropadsky une Ligue nationale qui fomenta un soulèvement général, renverse le Hetman et établit un Directoire de cinq membres parmi lesquels M. Petlioura, le futur généralissime de l'armée ukrainienne.

Petlioura.

Comme secrétaire général, ministre de la guerre, membre et plus tard président du Directoire ukrainien, Petlioura a joué et joue encore un si grand rôle en Ukraine qu'il mérite bien quelques notes biographiques.

Bolchéviste pour les réactionnaires, réactionnaire pour les Bolcheviks, Petlioura, le grand calomnié, est pour le peuple ukrainien tout entier, le héros national, le libérateur de l'Ukraine.

Il est né d'une pauvre famille de cosaques à Poltava, en 1878. Après des études faites au séminaire de sa ville natale, il reçut le brevet d'instituteur. Son

activité politique l'obligea à passer en Galicie où il se familiarisa avec le mouvement nationaliste.

La première Révolution (1905) le trouva à Kiev où tout de suite, il prit une part très active à la fondation du journal *Rada*, publié en langue ukrainienne, tout en collaborant au *Slovo*, organe social démocrate.

Conduit par les circonstances à Petrograd, il continue sa collaboration aux journaux kiévois, s'occupe activement du mouvement ukrainien et de la fondation du *Club ukrainien*.

A Moscou, où il se rend ensuite, il devient secrétaire de rédaction de la revue mensuelle *Ukrainskaia Jisn*, en langue russe, et participe à l'organisation de la société musicale *Kobsar*. C'est par ignorance des habitudes du peuple slave, que des adversaires de Petlioura ont confondu son rôle dans cette société musicale avec la profession d'artiste de café-concert qu'il aurait exercée. En Russie, toute société, même politique, organise parmi ses membres un orphéon ou un orchestre, qui est mis à contribution dans des soirées d'ailleurs très agréables offertes fréquemment à tous les sociétaires et à leur famille.

Au commencement de la guerre de 1914, Petlioura se rend sur le front pour y représenter le *Zemsky Soïouz* et organiser des hôpitaux de première ligne. C'est là que le trouvèrent la Révolution et le vote du premier Congrès militaire ukrainien qui le désigne

comme président du Comité général militaire ukrainien.

Au moment où la Rada centrale crée le Secrétariat général comme organe exécutif, Petlioura devient tout naturellement secrétaire général des affaires de la guerre, puis ministre de la guerre quand le Directoire se constitue, en juillet 1918. Toute l'activité de M. Petlioura depuis la Révolution, peut se résumer en deux mots : guerre aux ennemis de l'Ukraine, qu'ils soient Allemands, Bolcheviks ou Polonais.

Skoropadsky et l'Entente

Le 13 novembre, les journaux de Kiev annoncent qu'un armistice vient d'être conclu sur le front français.

Aussitôt, sur la demande du Consul du Danemark et des partis ukrainiens, les portes de la prison de Lukianovka s'ouvrent pour rendre à la liberté les détenus politiques, parmi lesquels se trouvaient plusieurs Français et quelques membres de la Rada, internés plusieurs mois auparavant par les Allemands.

Le Hetman Skoropadsky, jusque là germanophile convaincu, change de politique et devient francophile très ardent. Il forme un nouveau cabinet et remplace au Sous-Secrétariat des Affaires Etrangères le bureau-

Петлюра

Як генеральний секретар, військовий міністр, член, а пізніше – президент української Директорії, Петлюра відіграв та відіграє таку велику роль в Україні, що він заслуговує на декілька біографічних записів.

Більшовик для реакціонерів, реакціонер для більшовиків, Петлюра, всупереч вигадкам, для усього українського народу – національний герой і визволитель України.

Він народився у бідній козацькій родині у Полтаві у 1878 році. Після навчання у семінарії у рідному місті він отримує диплом вчителя. Його політична діяльність змусила його приїхати у Галичину, де він познайомився із національним рухом. С.45

Перша революція (1905) застала його у Києві, де він відразу взяв активну участь у заснуванні журналу «Рада», що публікувався українською мовою, співпрацюючи зі «Словом», органом соціал-демократів.

Разом із подіями у Петрограді, він продовжує свою співпрацю з київськими журналами, активно займається українським рухом та заснуванням Українського клубу.

У Москві, куди він потім відправився, він стає секретарем редакції щомісячника «Украинская жизнь» російською мовою, та бере участь в організації музичного товариства «Кобзар». Через незнання звичок слов'янського народу противники Петлюри були здивовані його роллю у цьому музичному товаристві із професією практикуючого артиста кабаре. У Росії усе суспільство, теж політичне, організує серед членів хорову капеллу або оркестр, що використовується вечорами, до речі, дуже приємними та часто пропонованими усім членам та їх сім'ям.

На початку війни 1914 р. Петлюра відправляється на фронт, представляючи Земський Союз, та організовує шпиталі першої лінії. Саме тоді, підчас революції та голосування у першому з'їзді українського

військового Конгресу, його було призначено президентом Загального українського військового комітету.

С. 46

На той момент, коли Центральна Рада створила Генеральний секретаріат як виконавчий орган, Петлюра дуже логічно стає генеральним секретарем військових справ, пізніше військовим міністром, коли склалася Директорія, у липні 1918 р. Усю діяльність М.Петлюри з революції можна підсумкувати декількома словами: війна з ворогами України, чи вони німці, чи більшовики, чи поляки.

Додаток Б.4**С. 68**

68

L'UKRAINE

la rive droite, elles jouissent du même climat que l'Italie. L'Ukraine passe insensiblement d'une saison à l'autre. Le printemps est court mais plus beau et plus chaud que dans les autres pays; il cède la place, presque sans qu'on s'en aperçoive à l'été qui est chaud et dure de 3 à 4 mois. Celui-ci est remplacé par l'automne, un peu tiède, auquel succède l'hiver qui dure de 70 à 80 jours sans trop de rigueur.

Importance de l'Ukraine

La situation géographique de l'Ukraine qui s'interpose entre la Moscovie et la Mer Noire, entre l'Orient et l'Occident, lui confère une grande importance politique.

Pendant des siècles, l'Ukraine a dû se défendre contre les guerres d'envahissement des Mongols, des Tartares et des Turcs et s'attirer par là quelque mérite dans l'histoire de l'Europe. Actuellement, elle est et peut continuer d'être, si des armes et des munitions lui sont accordées, une barrière contre le bolchevisme. Pour l'avenir, elle peut être l'obstacle infranchissable aux visées allemandes qui n'ont certainement pas renoncé à leur expansion économique vers la Perse, les Indes et le Japon.

Mais l'importance de l'Ukraine résulte surtout de

Важливість України

Географічне розташування України, що виступає посередником між Московією та Чорним морем, між Сходом та Заходом, надає їй значної політичної важливості.

Протягом віків Україна захищалася від набігів монголів, татар та турків і притягла на себе цим кілька заслуг в історії Європи. На сьогоднішній день вона може продовжувати існувати, якщо їй буде надано військо та боєприпаси, як бар'єр проти більшовизму. У майбутньому вона може бути неподоланною обставиною для намірів німців, що досі так і не відмовилися від їх економічної експансії Персії, Індії та Японії.

Але важливість України виходить головним чином з її природніх багатств, що є дуже багатими: її ґрунт та надра надають сільському господарству та промисловості просто необмежені можливості. С.69

Додаток Б.5

С. 116-119

116

LES UKRAINIENS

Hetmanat ukrainien, vota également avec la même spontanéité l'indépendance de l'Ukraine.

Ces faits, que personne, à moins d'être d'une absolue mauvaise foi, ne saurait nier, prouvent que non seulement les intellectuels, mais aussi la classe des agriculteurs, les masses paysannes par la voix de leurs représentants, le peuple ukrainien tout entier enfin, veut l'indépendance de l'Ukraine.

**Le peuple ukrainien a gardé le sentiment
national**

On a dit bien souvent qu'une des raisons pour lesquelles le peuple russe n'a pas pu réagir contre les idées subversives inoculées chez lui par ses ennemis, c'est qu'il n'a pas le sentiment national.

Ce reproche ne peut pas être adressé au peuple ukrainien.

Toute l'histoire de l'Ukraine se dresse pour prouver qu'à travers tous les siècles, le peuple tout entier s'est toujours insurgé contre ses oppresseurs pour en secouer le joug.

La Révolution russe lui a donné l'occasion d'en donner de nouvelles preuves.

Depuis le 12 mars 1917, il n'y a pas eu une seule manifestation, politique, militaire ou religieuse, il ne

s'est pas fait une seule réunion, prononcé un seul discours, sans que les rues, les maisons, les édifices, les tribunes, les individus, se soient décorés, sans nul invite et sans aucun ordre, aux couleurs ukrainiennes or et bleu. Et quand nous, Français, nous assistions dans les rues de Kiev, d'Odessa ou de quelque autre ville, à la chasse aux cocardes ukrainiennes par les Bolcheviks ou les volontaires de Skoropadsky et de Denikine, nous songions involontairement à la chasse aux cocardes françaises sur la terre alsacienne-lorraine par les reîtres allemands.

Une autre preuve que tout le peuple ukrainien veut vivre désormais libre de toute attache avec ceux dont il a, jusque-là, subi les lois et la domination, c'est l'empressement avec lequel les enfants et les jeunes gens se sont précipités sur les bancs des écoles primaires, des écoles secondaires et des écoles supérieures ukrainiennes que le Secrétariat Général d'abord, le Directoire en suite, se sont empressés d'ouvrir sur tout le territoire ukrainien.

Ce peuple, qui semblait indifférent pour tout ce qui était instruction et dont toutes les pensées semblaient se concentrer sur sa récolte prochaine de céréales ou de betteraves, a tout à coup pris le chemin des bibliothèques et des librairies pour s'y disputer les trop peu nombreux ouvrages en langue ukrainienne.

« Il n'y a jamais eu, il n'y a pas et il ne doit pas y avoir de langue ukrainienne », avait péremptoirement

décrété, en 1863, le comte Valouïev. La fierté avec laquelle tout le monde parle l'ukrainien, l'empressement que mettent à le réapprendre les enfants et les jeunes gens des villes, lui infligent un cruel démenti et prouvent surabondamment qu'en conservant l'amour et bien souvent l'usage de la langue de ses pères, le peuple ukrainien a gardé envers et contre tout, malgré toutes les affirmations contraires, le sentiment national.

Les Bolcheviks russes, qui, à l'égard du peuple ukrainien et de son mouvement séparatiste nourrissent les mêmes sentiments que les Tsaristes, savent bien, eux, que l'ouvrier et le paysan ukrainiens ont l'amour de leurs libertés reconquises, le culte de la langue de leurs pères et l'attachement au sol de la patrie, c'est-à-dire le sentiment national. Aussi, quand ils lancèrent de Moscou, en 1917, leurs proclamations dans le but de soulever le peuple contre la Rada, « ce gouvernement bourgeois », c'est en langue ukrainienne qu'ils les rédigèrent et ils n'oublièrent pas de prendre l'engagement formel, comme Alexis Mihailovitch, dans le traité de Pereiaslav, de toujours respecter les libertés du peuple ukrainien et l'indépendance de la République ukrainienne.

Le soir de son entrée à Kiev, le 8 février 1918, Mouraviof faisait afficher sur les murs de Kiev une proclamation en langue ukrainienne où il était dit : « Prolétaires de Kiev ! Je salue la Répu-

« blique des Travailleurs, ouvriers et paysans
 « ukrainiens. Nos adversaires nous accusent de ne
 « pas admettre le principe de l'autonomie. Je ne cher-
 « cherai pas à nous disculper. Le peuple travailleur
 « ukrainien sait bien que c'est là un lâche mensonge
 « et une calomnie. Mes armées n'ont qu'un but, vous
 « aider à renverser le gouvernement bourgeois pour
 « le remplacer par le gouvernement des Soviets *ukrai-*
 « *niens.* »

Et c'est, parce que leurs libertés ukrainiennes n'ont pas été respectées par les Bolcheviks, ni par les Allemands qui ont réussi, eux aussi, à pénétrer dans le pays par les mêmes fallacieuses promesses, que les paysans d'abord, les ouvriers plus tard, se sont révoltés et ont pris les armes, comme ils se révolteront toujours et prendront toujours les armes contre toute puissance qui voudra restaurer, en Ukraine, un gouvernement dont la politique ne s'inspirera pas du seul respect des libertés ukrainiennes et des seuls intérêts du peuple ukrainien.

L'Ukraine n'est pas bolchéviste

Croire que les théories maximalistes ont trouvé le même écho chez le peuple ukrainien que chez le peuple russe, c'est une erreur profonde, et l'affirmer, tout simplement une calomnie monstrueuse.

Український народ береже національні почуття

Часто говорять, що однією з причин, через які російський народ не може протистояти руйнівним ідеям, прищепленим йому його ворогами, є те, що в нього відсутні національні почуття.

Цей докір не може бути адресований до українського народу.

Уся історія України підносилася для того, щоб довести, що протягом століть увесь народ завжди повставав проти своїх гнобителів, щоб звільнитися від ярма.

Російська революція дала їм привід надати нові докази.

З 12 березня 1917 р. не відбувалося жодної маніфестації, політичної, військової або релігійної, ні одного зібрання, де виголошувалися промови, без яких вулиці, будинки, будівлі, трибуни, громадяни не були б прикрашені без жодних дозволів в українські кольори – золотий та блакитний. І коли ми, французи, були присутні на вулицях Києва та Одеси або десь в іншому місті, на боях українських кокард із більшовиками або волонтерами Скоропадського та Денікіна, ми мимовільно мріяли про битву французьких кокард на землі Ельзаса та Лотарингії із жорстокими німцями.

Ще одним доказом того, що український народ хоче тепер жити вільно від усіх зв'язків, які він мав до цього моменту, терплячи закони та владу, це старанність, з якою діти та молоді люди займаються на лавах українських початкових, середніх та вищих шкіл, які спочатку Генеральний Секретаріат, а потім Директорія поспішали відкрити на усій території України.

Цей народ, що здавався байдужим до всього, що було навчанням, та який всіма думками, здавалося, був сконцентрований на майбутньому врожаї злаків та буряків, несподівано одразу ж став на шлях бібліотек та книгарень, щоб там сперечатися за таку малу кількість творів українською мовою.

«Ніколи не було, немає та ніколи не має бути української мови» – рішучо проголосив у 1863 р. граф Валуєв. Гордість, з якою увесь світ говорить українською, старанність, якої вони докладають для того, щоб

навчити її своїх дітей та молодих людей з міст, наносить йому жорстоке викриття та надмірно доводить, що зберігши любов та постійне вживання мови батьків, український народ зберіг, всупереч усім протилежним твердженням, і національні почуття.

Російські більшовики, які, по відношенню до українського народу та його сепаратистського руху мають такі ж почуття, що й царисти, знають добре, що робітник або український селянин люблять свої знов завойовані свободи, культ мови своїх батьків та вони віддані своїй батьківщині, це і є національне почуття. Також, коли вони виступали у Москві у 1917 р. з метою підняти людей проти Ради, «їх буржуазного уряду», їх промови були сформульовані саме українською мовою, і вони не забули взяти формальні зобов'язання, як Олексій Михайлович, у Переяславському договорі, завжди поважати свободи українського народу та незалежність Української республіки.

У вечір свого вступу до Києва, 8 лютого 1918 р., Муравйов виголосив на стінах Києва промову українською мовою, в якій він сказав: «Пролетарії Києва: я вітаю Республіку українських робітників, працівників та селян. Наші вороги звинувачують нас у тому, що ми не визнаємо принципу автономії. Я не бажаю виправдовуватися. Український працьовитий народ добре знає, що це – в'яла брехня та наклеп. Мої війська мають на меті ніщо інше, як допомогти Вам повалити буржуазний уряд, щоб замінити його на уряд Українських Рад».

І це, через те, що їх українські свободи не поважалися ні більшовиками, ні німцями, які мали успіх, пронизуючи країну такими ж брехливими обіцянками, спочатку селяни, пізніше робітники, повстали та взяли зброю, як вони завжди повстають та беруть зброю проти усіх влад, які хочуть відновити в Україні уряд, політика якого не керувалася жодною повагою до українських свобод та інтересами українського народу.

Додаток Б.6

С. 135-139

CONCLUSION

Le moment est venu pour les Puissances de l'Entente et tout particulièrement pour la France, de prendre une attitude vis-à-vis de la République ukrainienne. Il serait désastreux de continuer à lui jeter l'anathème et à l'abandonner, brebis docile, à l'influence de l'Allemagne qui aura vite fait, profitant de nos fautes, de l'accaparer à son profit et de la transformer en quelque colonie d'exploitation.

L'Ukraine vivra-t-elle dans une indépendance complète, formera-t-elle une fédération avec les Etats du Sud ou fera-t-elle partie de la grande fédération des peuples de l'ancienne Russie, c'est une question que l'Ukraine seule doit résoudre, car mieux que personne, elle connaît les besoins et les aspirations de son peuple. Actuellement, elle veut, comme la Pologne, la Finlande et la Lettonie, réunir tous ses fils sous un même drapeau et les faire vivre libres et indépendants. La France, cette grande protectrice des na-

tions faibles et opprimées, voit se tendre vers elle les bras de tout le peuple ukrainien. Il n'est pas possible à la France qui a travaillé à l'indépendance de l'Amérique, de la Belgique, de la Grèce, de la Prusse, de la Roumanie, de la Serbie, de la Turquie et de la Tchécoslovaquie et à la résurrection de la Pologne, de ne pas prêter une oreille favorable à la prière du peuple ukrainien, quitte à prendre, comme pour la Pologne et les autres nouveaux Etats, des mesures qui garantiront l'avenir.

D'autre part, les aspirations nationales des Ukrainiens et leur résolution de vivre désormais unis, présentent un tel intérêt qu'elles doivent être sérieusement examinées, non seulement par les diplomates réunis à la Conférence de Paris, mais aussi par tous ceux qui ont à cœur de voir naître dans le monde une paix juste, réelle et durable. Les résolutions qui seront données à ces aspirations influenceront incontestablement sur les rapports des Etats dans l'Europe de demain, car, les temps sont passés où les diplomates pouvaient, suivant leur bon plaisir et suivant les ambitions impérialistes de leurs pays respectifs, imposer aux peuples d'Europe des régimes qui ne répondaient pas à leurs aspirations.

Or, les Ukrainiens du xxe siècle ne consentiront jamais à rester ce qu'ils étaient avant la Révolution russe ni à devenir autre chose que des Ukrainiens. Frères des Français par leur conception de la Révo-

lution, ils veulent travailler au raffermissement de leurs libertés et à leur propre bien-être, avec le concours et sous les inspirations des seuls Français. Aux Français de savoir mettre à profit les sympathies qui leur sont témoignées et la confiance qui leur est faite.

Висновок

Для держав Антанти та, в особливості, для Франції, настав момент прийняти позицію візаві (віч-на-віч) по відношенню до Української республіки. Для неї було б крахом продовжити кидати їй анафему та залишити її, як покірну вівцю, під впливом Німеччини, яка якомога швидше, користуючись нашими помилками, заволоділа нею для своєї вигоди та зробила з неї якусь експлуатаційну колонію.

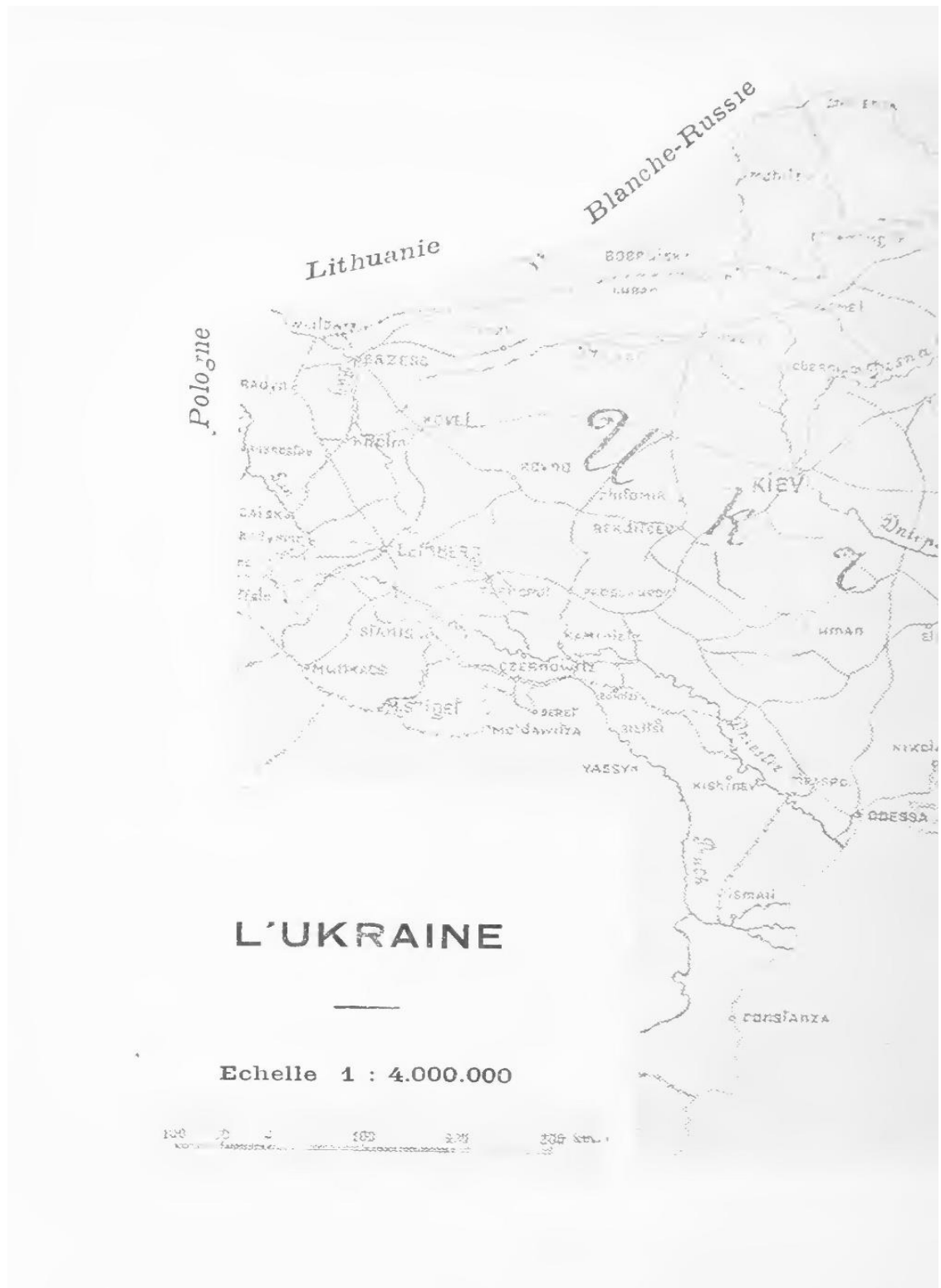
Україна, якщо вона житиме у повній незалежності, створить федерацію із державами Півдня або складатиме частину великої федерації народів давньої Русі, – це питання, яке одна Україна має вирішувати, адже, вона краще за будь-кого знає потреби та спрямування свого народу. На сьогодні вона хоче, як і Польща, Фінляндія та Латвія, зібрати усіх своїх синів під своїм прапором та зробити їх життя вільним та незалежним. Франція, ця велика покровителька слабких та пригнічених держав, бачить простягнуті до неї руки усього українського народу. Було б неможливим для Франції, що працювала на незалежність Америки, Бельгії, Греції, Прусії, Румунії, Сербії, Туреччини та Чехо-Словачії та на відродження Польщі, не звернути свого сприятливого слуху до молитв українського народу, вжити, як для Польщі та інших нових держав, заходів, що гарантуватимуть майбутнє.

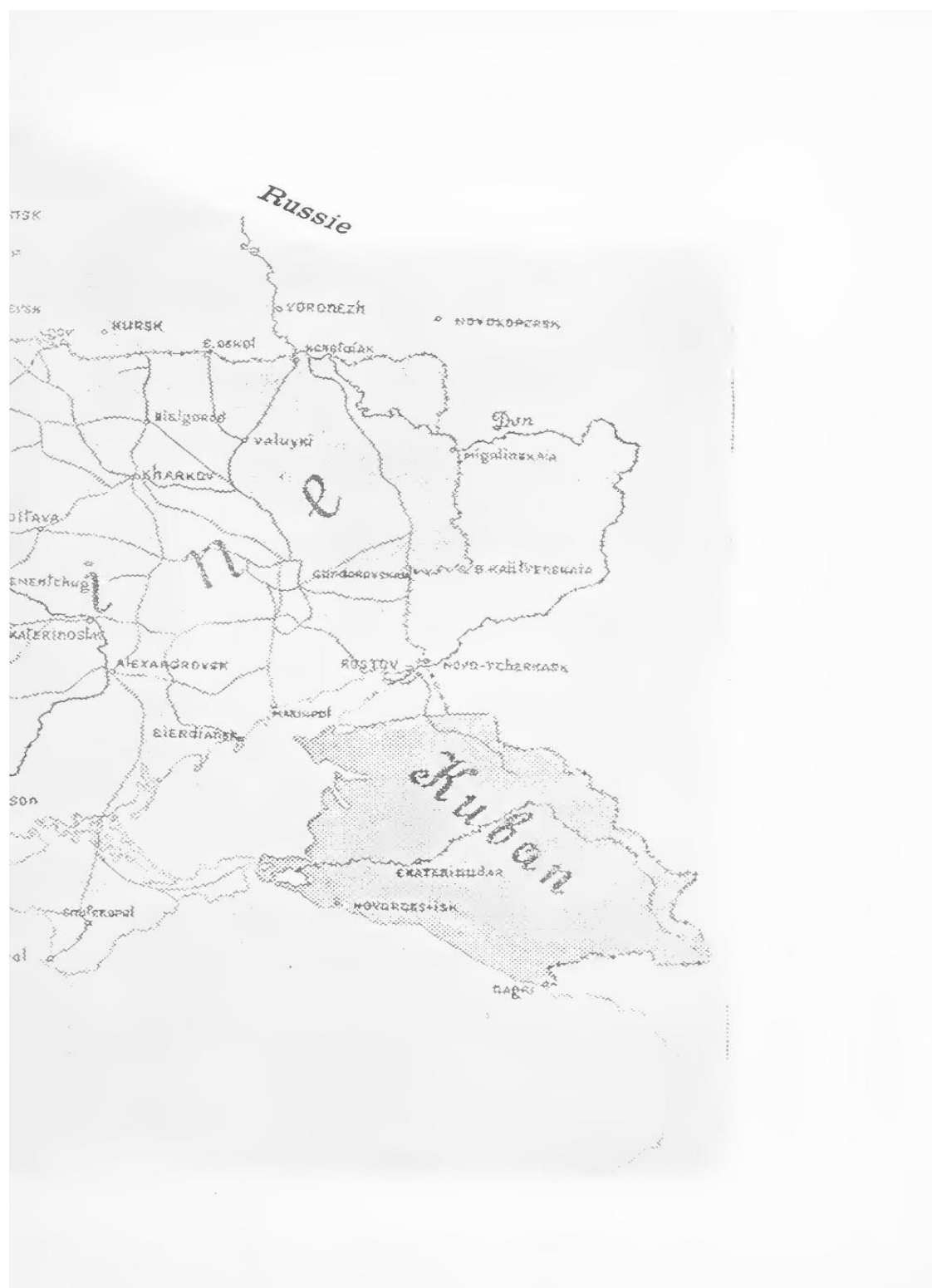
З іншого боку, національні спрямування українців та їх рішення жити віднині об'єднано, представляють той інтерес, що вони повинні бути серйозно розглянуті, не тільки дипломатами, зібраними на Паризькій конференції, а й також усіма, хто має серце, щоб побачити народження у світі справжнього миру, реального та довготривалого. Рішення, що будуть надані їх прагненням, безсумнівно впливатимуть на відношення держав у Європі завтра, коли пройде час і дипломати зможуть, слідуючи їх примхам та імперіалістичним амбіціям їх відповідних країн, введуть народам Європи режими, що не відповідатимуть їх спрямуванням.

Отже, українці з ХХ ст. не погодяться ніколи залишатися, як було до російської революції, чимось іншим, як не Українцями. Будучи братами французів за їх концепцією Революції, вони бажають працювати над зміцненням їх свобод та над їх власним добробутом за участю та натхненням тільки французів. Для французів важливо знати, що до них виражають симпатію, і це засвідчує упевненість і довіру, яку їм надали.

Додаток В

Карта України за мемуарами Шарля Дюброя

Додаток Г

Листи Ш. Дюброя

**Лист Ш. Дюброя керівництву Київського комерційного інституту щодо
прийому на роботу**

Kiev, le 11 Septembre 1918

A Monsieur le Doyen

De l'Institut de Commerce

Kieff

Monsieur le Doyen,

J'ai l'honneur de venir solliciter de votre extrême obligeance de vouloir bien disposer en ma faveur des leçons de français ou de correspondance commerciale française qui sont ou peuvent devenir libres à l'Institut de Commerce.

Je suis Français et toute mon éducation s'est faite dans les établissements scolaires français, j'ai suivi les cours de la Faculté de Lettres de Lille et les Cours de Commerce des écoles Pigier de Paris. Jusqu'en Novembre 1916, j'ai enseigné la littérature et la langue française à Bucarest, Roumanie, dans l'Institut de Jeunes Filles de la Société nationale orthodoxe de Roumanie, dans les Instituts "Despina Doamna" et "Modèle", actuellement et depuis mon arrivée à Kieff, mars 1917, s'enseigne la langue française au gymnase Alecsieff, rue Pouchinskaia. J'ajoute que favorablement comme de tous les membres de la colonie française, je puis donner à Kieff les meilleures références.

J'ose donc croire que, le cas échéant, vous voudrez bien songer à moi.

Dans cet espoir, je vous prie d'agréer, Monsieur le Doyen, mes respectueuses salutations.

Charles Dubreuil

Voici mon adresse

Шарль Дюброй, Крещатик №48, кв. 33

Київ

Київ, 11 вересня 1918 р.

Пану Дуаєну,

Комерційний інститут

Київ

Пане Дуаєн,

Я маю честь просити Вашого дозволу викладати курси французької або французького ділового листування, якщо є вільні посади, у Комерційному інституті.

Я – француз, і вся моя освіта була здобута у французьких навчальних закладах, я відвідував курси філологічного факультету Лілля та курси фінансів у школах Піж'є у Парижі. До листопада 1916 р. я викладав літературу та французьку мову в Бухаресті, в Румунії, в Інституті для дівчат національної православної спільноти Румунії, в Інститутах «Despina Doamna» та «Modele», на сьогоднішній момент, після мого приїзду до Києва у березні 1917 р., я викладаю французьку мову в гімназії А. Алексєєвої, вулиця Пучинська. Хочу додати, що майже з усієї французької колонії лише я маю добрі відгуки про Київ.

Не наважусь навіть мріяти, що при нагоді, ви будете доброї думки про мене.

Сподіваючись отримати Вашої згоди, пан Дуаєн, моє вшанування.

Шарль Дюброй

Моя адреса:

Шарль Дюброй, Хрещатик № 48, кв. 33

Київ

Додаток Г.2**Лист Ш. Дюброя керівництву Київського комерційного інституту із
зазначенням документів, що підтверджували його професійну
кваліфікацію**

Kieff, Крещатик № 48, кв. 33

Le 2 Octobre 1918

Monsieur le Doyen

De l'Institut de Commerce

J'ai l'honneur de vous remettre sous ce pli, pour être déposés à votre chamellerie, les documents suivants réclamés par votre lettre du 1er Octobre courant.

1. Unctuadiction russe du Certificat délivré par le Ministère de l'Instruction publique de Roumanie constatant que j'étais autorisé comme professeur de langue française dans toutes écoles de ce pays ;
2. Un certificat délivré par le Chef du Grand Quartier General russe en Roumanie sur la demande de M. l'ambassadeur de France et sur l'attestation de M. le General Berthelot, établissant ma qualité de professeur de langue française et de littérature.
3. Un certificat délivré par le gymnase Alecsieff assurant que depuis Septembre 1917 et a l'heure actuelle je suis attaché à cet établissement comme professeur de langue française.

Tous ces documents m'ont été délivrés pour remplacer mon diplôme de licencie es lettres, mon diplôme de Fin des Etudes des Etablissements Pigier à Paris et les certificats par les établissements j'enseigné jusqu'à ce jour, lesquels documents ni 'sut été dérobés, dans une petite valise en nuire, avec des bijoux et des valeurs, par un soldat russe, pendant la sinistre évacuation de Bucarest.

J'ai bien de croire que ces documents vous suffiront pour avoir confiance en moi et me favoriser de quelques heures à l'Institut ; quant à ma compétence pédagogique, l'avenir vous prouvera qu'elle répond à votre attente.

Veillez agréer, Monsieur le Doyen, l'hommage de ma considération.

Ch. Dubreuil

Mon adresse: Крещатикъ № 48, кв. 33

Київ, Хрещатик № 48, кв. 33

2 жовтня 1918 р.

Пану Дуасну,

Комерційний інститут

Я маю честь надати Вам, для того, щоб обійняти посаду у Вашому закладі, наступні документи, у відповідь на Ваш лист від 1 жовтня.

1. Перекладений російською мовою сертифікат, виданий Міністерством освіти Румунії, що підтверджує мої повноваження викладача французької мови в усіх школах цієї країни;
2. Сертифікат, виданий мені Головою Російського Генерального штабу в Румунії на прохання пана посла Франції та за підтримки генерала Бертело, що підтверджує мою кваліфікацію викладача французької мови та літератури.
3. Сертифікат, виданий мені керівництвом гімназії ім. А. Алексєєвої, який підтверджує, що з вересня 1917 р. і до сьогодні я працюю в цьому закладі викладачем французької мови.

Усі ці документи були надані мені для заміни мого офіційного диплому з філології, мого диплому про закінчення навчання закладів Піж'є в Парижі та сертифікатів закладів, де я викладав до цього дня, документів, які були вкрадені російським солдатом разом з маленькою валізою з цінностями та прикрасами під час мого швидкого від'їзду з Бухаресту.

Сподіваюся, що цих документів буде достатньо для Вашої згоди на моє викладання кількох годин в Інституті; щодо моєї педагогічної

компетенції, у найближчому майбутньому Ви побачите, що вона відповідає усім Вашим очікуванням.

Прийміть мою велику повагу, пан Дуаєн,

Шарль Дюброй.

Моя адреса: Хрещатик № 48, кв. 33.

Додаток Д

Таблиця 1. Відображення головних проблем України та українського народу в іноземних мемуарах (1914-1918)

Автор	Погляди на національне українське питання	Позиції щодо проблеми державної визначеності України	Оцінка української економіки
Е. Людендорф	українці – окрема нація	Україна – окремий регіон із власними державними ознаками та ресурсами	економіка України – важлива стратегічна ланка, що могла зміцнити як більшовиків, так і Німеччину
В. Гогенцоллерн	не вказував	українські території – «природні межі Росії»	не вказував
М. Ронге	українці – окремий народ	Україна – окремий регіон з ознаками державності	не вказував
Е. фон Фалькенхайн	вживав етнічну назву «українці», чим самим відділяв	Україну вважав частиною Росії, розглядав її як окрему	економіку України розглядав окремо від економіки

	їх від інших народів	територіальну одиницю	Росії
К. Ботмер	розділяв український та російський народ, але наполягав на їх етнічній спільності	Україна вважав складовою частиною Росії, але називав її країною	віддавав належне українській економіці, наголошуючи на її значних економічних ресурсах
П. фон Гінденбург	не бачив відмінностей між українським та російським народами	українські території ототожнював із російською державою	не вказував
М. Ерцбергер	українці – окрема нація	відокремлення України бачив лише після офіційного визнання цього факту російською державою	високо оцінював економічний потенціал України
Г. Копп	вважав українців окремим народом	Україна – самостійна держава, яка має свою назву та територіальну	не вказував

		відокремленість	
Е. фон Гепнер	не вказував	виокремлював українські землі територіально	не вказував
Б. фон Бюлов	не вказував	виокремлював українські землі територіально	не вказував
М. Гофман	чітко виділяв український народ з-поміж інших народів	Україна розглядалася як окрема державна одиниця	віддавав належне українським економічним ресурсам
Г. Франц	українці – окрема етнічна спільнота	Україна – окрема країна	не вказував
В. Мюллер	визнавав українців як окремий етнос	Україну відмежовував територіально	високо оцінював економічні можливості України, зазначаючи на їх важливості для Німеччини
Г. Лейхтенбергський	українці не бачив як окрему націю	Україну відокремлював територіально	не вказував
О. Редигер	визнавав українців самостійним народом	Україну відокремлював територіально, але не бачив її	низько оцінював економічні можливості України

		як самостійну державу	
У. Черчилль	українців виділяв як окремий народ	виокремлював Україну як самостійне державне утворення	не вказував
Дж. Уорд	українців відділяв від росіян	зазначав про існування російського та українського кордонів	не вказував
Лорд Берті	вважав, що українців та росіян об'єднує лише православна віра	Україна – самостійна держава	не вказував
П. Ігнат'єв	не вказував	припускав автономію України	не вказував
Ж. Палеолог	не розділяв українців та росіян	українські землі розглядав як частину Росії	не вказував
Е. Евен	українці – окрема нація	Україна має усі перспективи на незалежне існування	українська економіка – запорука для майбутньої незалежності

			держави
Ж. Садуль	українців розглядав як окремий народ	не підтримував ідею незалежності України	визнавав економічне значення українських земель для Росії
Дж. Б'юкенен	не вказував	ототожнював українські землі з Росією	не вказував
Д. Ллойд Джордж	не вказував	українські території згадував лише у контексті російської держави	не вказував
А. Верховський	лояльно ставився до українського народу	Україну виокремлював територіально	не вказував
О. Брусилов	не відокремлював українців від росіян, називаючи їх «русинами»	не бачив Україну як окрему державу	не вказував
В. Шульгин	негативно ставився до українського народу	різко негативно ставився до ідеї незалежності України	не вказував

Б. Локхарт	нейтральна позиція щодо українців	відокремлював Україну від Росії	не вказував
В. Канторович			
К. Оберучев	українці – окрема нація	прибічник самостійного розвитку України	не вказував
Г. Жуков	українці – народ, відмінний від росіян	Україну відокремлював від інших держав	не вказував
А. Спірідович	негативно ставився до українців, називав їх «малоросами», заперечував існування української мови	різко негативно ставився до ідеї незалежності України, яку розглядав лише як регіон Росії	не вказував
О. Гольденвейзер	українців відмежовував від інших народів	Україну розглядав територіально окремо	не вказував
Л. Войтоловський	негативно ставився до українського народу	заперечував можливість незалежного розвитку	не вказував

		української держави	
С. Газел	українців виокремлював з-поміж інших народів	до України ставиться як до окремої територіальної одиниці; ставлення досить нейтральне	не вказував
Р. Баузе	українці – окремий народ	Україну розглядав територіально окремо	високо оцінював економічний розвиток України, наголошував на українському вугіллі та сільському господарстві
І. Вациетис	не вказував	називав Україну Півднем Росії	позитивно оцінював українську економіку, яка, за його словами, забезпечувала Росію
К. Іокум	не вказував	окреслював українські території як	українські ресурса – основа забезпечення

		Південь та Південний Схід Росії	російської держави
Я. Ганак	українці – окремий народ	Україну розглядав територіально окремо	не вказував
М. Рафес	українці – окремий народ	лояльно ставився до ідею самостійності України	висока оцінка економічного потенціалу України; наголошував на промисловому та сільсько- господарському розвитку
Ф. Пржезицький	український народ – окремий слов'янський народ	Україна – окрема держава	не вказував
Б. Януш	позитивне ставлення до українців як до окремої нації	Україна розглядалася окремо від Росії	не вказував
А. Вільямс	українців виокремлював від інших народів	Україна – окремий регіон з державними ознаками	визначав українські ресурси як одну зі стратегічних

			цілей Німеччини
В. Тоган	українці – окрема нація	Україна – самостійна державна одиниця	не вказував
К. Маннергейм	українці, окремий від росіян, народ	Україна – самостійний об'єкт	не вказував
Е. Шик	українці – самостійна нація, що має свої традиції та народні риси	Україну розглядав окремо від інших держав	не вказував
Я. Хупка	українці – частина російської нації	різко відкидав можливість України здобути самостійність та незалежність	високо оцінював українську економіку, називав Україну «джерелом сировини та продовольства»
В. Станкевич	українців розглядав окремо від росіян	Україну виокремлював територіально	не вказував
С. Коссак-Щуцька	українців відокремлювала від росіян та поляків	Україну виокремлювала територіально	не вказувала
Й. Лабуда	українці	українські	не вказував

	згадувалися як окремий народ	території відмежовував від інших держав	
Ф. Янкеєх	дуже лояльно ставився до українців, називав їх «братами»	Україну розглядав як окрему одиницю	не вказував
Ф. Мієрний	не вказував	Україну відмежовував територіально	не вказував
Ш. Штвртецький	не вказував	Україну відмежовував територіально	не вказував

Додаток Ж

Переклад цитат з мемуарів та праць іноземних авторів, що використовуються в дисертації

«Le problème de l'indépendance de l'Ukraine et la France»

(«Проблема незалежності України та Франція») французького автора Е.
Евена

С. 17-18 «Двох фактів вистачало для того, щоб виділити важливість української проблеми. Спочатку, протяжність території. Вона перевищує Францію. Далі, кількість її населення. Там вона сягає 30 мільйонів жителів. Але ситуація України на Чорному морі, її надмірна родючість, багатство її землі, ще не виснаженої оранкою, всього цього вистачає для того, щоб пояснити чому властителям територій, що межували на півночі, росіяни, ставилися недоброзичливо до серйозної проблеми: незалежності України». «Deux faits suffiraient à faire ressortir l'importance du problème ukrainien: D'abord, l'étendue de son territoire. Elle dépasse celle de la France. Ensuite, le chiffre de sa population. Celui-ci atteint 30 millions d'habitants. Mais la situation de l'Ukraine au bord de la mer Noire, son extrême fertilité, la richesse de son sol, encore peu fouille suffisent à expliquer pourquoi les maitres des territoires qui l'avoisinent au nord, les Russes, voient d'un oeil si malveillant ce grave problème: L'indépendance de l'Ukraine».

С. 43 «Врешті, у 1917 р., після падіння царизму, українці завоювали можливість потрохи дихати. Ми бачили, як всупереч усім гарним принципам, що були відображені Радами, Україна не зробила нічого іншого, як поміняла одного деспота на іншого» («Enfin, en 1917, après la chute du tsarisme, les Ukrainiens crurent pouvoir respirer un peu. Nous allons voir qu'en dépit de tous les beaux principes affichés par les Soviets, l'Ukraine n'allait faire que changer de despote»).

Додаток Ж.2**«Memoirs of a British Agent» («Мемуари британського агента»)
англійського автора Брюса Локхарта**

С. 128 «Він також надав мені останні новини щодо Російсько-Німецьких мирних переговорів у Брест-Літовську. На мою думку, вони були підбадьорливими. Спочатку німці хотіли укласти мир як можна швидше, але зараз, підбадьорені відступництвом українців, що змінили віру на їх користь, вони намагалися принудити більшовиків на найбільш неможливі для них умови». («He also gave me the latest news of the Russo-German peace negotiations at Brest-Litowk. From my point of view they were encouraging. At first the Germans had wanted to conclude peace with the greatest possible despatch, but now, encouraged by the defection of the Ukrainians, who had gone over body and soul to them, they were trying to force the most impossible terms upon the Bolsheviks. The negotiations, Vorovsky said, were likely to be prolonged. If it were humanly possible, he would get us to St. Petersburg in three days»).

С. 134 «Німеччина була тепер центром антибільшовицької ліги. Її підтримували буржуазні прошарки у Фінляндії, Румунії, а також Україна». («Germany was now the centre of an anti-Bolshevik league. She was supporting the bourgeois cause in Finland, Rumania, and the Ukraine»).

С. 138 «У той час, як ви намагалися пускати пил мені в очі, ваші співвітчизники та французи плели інтриги проти нас з українцями, що вже продали себе німцям» («While you are here trying to throw dust in my eyes, your countrymen and the French have been intriguing against us with the Ukrainians, who have already sold themselves to the Germans»).

Додаток Ж.3

«Notes sur la révolution bolchevique (octobre 1917-janvier 1919)» («Записи про більшовицьку революцію») французького автора Жака Садуля

С. 22 «Забуваючи уроки історії, ми втратили контроль, віруючи у те, що віддалені від Росії та покинуті нею на призволяще території продовжуватимуть війну. Вони були створені з частин України на користь Австрії та Німеччини, та укидані усіма силами у стан сепаратистських тенденцій, як у Фінляндії, Польщі, Литві та на Кавказі. Вони разом із Румунією боролися з російською армією. І всі ці створені держави в одночас уали в обійми наших ворогів, у той час, як російський уряд на конференції у Бресті втратив значну частину свого престижу та авторитету...» («Oubliant les enseignements de l'histoire, égarés au point de croire que les parties démembrées de la Russie continueraient la guerre abandonnée par la Russie, ils ont créé de toutes pièces l'Ukraine au seul bénéfice de l'Autriche et de l'Alieniagne; ils ont poussé de toutes les forces aux tendances séparatistes de la Finlande, de la Pologne, de la Lithuanie et du Caucase, ils ont avec la Roumanie combattu l'armée russe. Et tous ces Etats aussitôt créés sont tombés — comme il m'avait été facile de l'annoncer — dans les bras de nos ennemis, tandis (juc le gouvernement russe, allaibli d'autant, perdait dans les conférences de Brest une large part de son autorité et de son prestige»).

С. 190 «Внутрішня ситуація, очевидно, не найкраща. Транспорт ходить усе гірше і гірше, що створює ускладнення у і без того загостреній ситуації з поставками. У зв'язку з боротьбою проти України поставки пшениці на північ припинені. Індустрія у країні руйнується щоденно. Більшість промисловості є приватною, виробництво бойкотується промисловцями, банкірами, технічним персоналом, необтесаний та грубий робочий клас цим зловживає, прибираючи до рук контроль. Щоб відновити порядок речей у державі необхідна інтелігенція і у великій кількості. Більшовикам просто не

вистачає кадрів» («La situation intérieure n'est évidemment pas brillante. Les transports vont de mal en pis et rendent de plus en plus aiguë la crise du ravitaillement accrue déjà par la lutte contre l'Ukraine, qui n'autorise plus les trains de blé à remonter vers le Nord. L'industrie se démolit jour par jour. Elle est privée des matières premières du Sud, boycottée par les industriels, les banquiers et le haut personnel technique, maltraitée par une classe ouvrière inculte, grossière, qui use et abuse de l'arme dangereuse que constitue entre ses mains brutales le contrôle ouvrier. Pour remettre les choses en l'état, il faudrait un état-major intelligent, énergique, nombreux. Or, les cadres continuent à manquer aux bolcheviks»).

Додаток Ж.4

«Rządy rosyjskie w Galicyi wschodniej» («Российское правительство в восточной Галичине») польського автора Ф. Пржезицького

С. 9 «Фабрикація з Галичини корінного російського краю була розрахована для націоналістичних та клерикальних кругів Росії як суто російський ідеал. У Галичині же це успіху не мало, бо тут дійсно знущалися з кожного штучного міркування щодо російськості країни. За винятком дуже невеликої групи агітаторів-москвофілів тут ніхто не говорив російською та не відчував спільність з російською культурою». («Fabrykowanie z Gaiicyi kraju rdzennie rosyjskiego było obliczone dla kół nacyonalistycznych i klerykalnych Rosyi, jako prawdziwie rosyjski ideał. W Gaiicyi samej nie miało ono powodzenia, gdyż rzeczywistość kpiła na każdym kroku ze sztucznych wywodów o rosyjskości kraju. Prócz bowiem bardzo szczupłego grona agitatorów moskalofilskich nikt tu ani nie mówił po rosyjsku, ani nie odczuwał wspólności z kulturą rosyjską»).

С. 13 «Також українці боролися з партією як головним ворогом свого народу. Русофільські українці відмовилися від національної ідентичності, стверджуючи, що вони є органічною частиною російського народу, що говорить на діалекті півдня, який продовжує традиційну політику та політику Мазепи, і тепер підтримується Австрією. Відповідно українці називалися у пресі москвофільськими мазепінцями». («Również Ukraińcy walczyli z tą partią, jako z zasadniczym wrogiem swego bytu narodowego. Moskalofile odmawiali Ukraińcom odrębności narodowej, dowodząc, że są oni organiczną częścią narodu rosyjskiego, mówiącą dyalektem południowym, która kontynuuje polityczne tradycje Mazepy, popierane obecnie przez Austryę. Stosownie do tego nazywano Ukraińców w prasie moskalofilskiej «Mazepińcami»»).

С. 17-18 «У той же час москвофільський агітатор Дудікевич опублікував у «Біржевих відомостях» статтю під назвою «Російська Галичина». Ось витримки: Галичина була і залишається краєм здебільшого

російським. Я в дійсності думаю про Галичину як про русинську культуру, що утворює межі західних повітів: Ліженська, Ланьцута, Пшеворська та річки Дунай. Селяни сповідають католіцизм та моляться русинською мовою, котра здебільшого вживається як мова російська. Русинська Галичина поєднується із Північною та Центральною Буковиною, котра навіть під владою австрійського уряду вважається краєм з русинським населенням, та північно-східною Угорщиною. Більшість галичан та угорців є уніатами, однак вони вважають себе православними; Буковина ж є суто православним краєм». («W tym samym czasie agitator moskalofilski Dudykiewicz opublikował w «Birżewyja Wiedomosti» artykuł pod tytułem «Ruskaja Galiczyna». Oto wyjątki: «Galicja była i pozostała krajem przeważnie ruskim. Mam właściwie na myśli Galicyę ruską, której granicę zachodnią tworzą powiaty: Leżajsk, Łańcut i Przeworsk oraz rzeka Dunajec. Włościanie wyznania katolickiego modlą się po rusku i językiem, którego przeważnie używają, jest język ruski. Z ruską Galicyą łączy się Bukowina północna i środkowa, którą nawet sam rząd austriacki uznał za kraj z ludnością prawie wyłącznie ruską, oraz Węgry północno-wschodnie. W większości galicyanie i ugrorusi są unitami, uważają siebie jednak za prawosławnych; Bukowina zaś jest krajem czysto prawosławnym»).

С. 18 «Ще один москвофільський активіст Вергун говорить про Галичину: «Тут під старовинними російськими Карпатами не мають бути дозволені ті помилки, що так сказали обличчя не менш Старовинної Холмської Русі. Холмщина та Галичина – це найближчі сестри, так що вони мають багато спільного, починаючи з часів віщого Олега». ... «Сам генерал-губернатор засвідчив у своїй першій промові, що Львів є російським містом». Суто російський спосіб мислення». («Inny działacz moskalofilski, Wergun tak mówi o Galicyi: «Tutaj pod starożytnymi Karpatami rosyjskimi, kolebką plemienia rosyjskiego nie powinno się pozwolić na te omyłki, które tak wykrzywiły oblicze nie mniej starożytnej Rusi chełmskiej. Chełmszczyzna i Galicja — to najbliższe siostry; tyle mają wspólnego, począwszy od czasów Olega wieszczego». ..«Sam

generał-gubernator oświadczył przecież w swej pierwszej mowie, że Lwów to miasto rosyjskie». Prawdziwie rosyjski sposób myślenia»).

C. 18 «Питанням, що найбільше занепокоювало та зачіпало Росію, було питання України. До того ж, у російській пресі планувалося власне знищення українців. Насильство, скоєне щодо українців, стало для нас вказівкою того, що гасла Росії про захист слов'янських народів та об'єднання слов'ян – це лише ширма, за якою приховуються політичні вбивства власне слов'янських народів». («Kwestyą, która najbardziej niepokoiła i rozdrażniała Rosyę, była kwestya ukraińska. To też równocześnie planowano w prasie rosyjskiej zniszczenie Ukraińców. Gwałt dokonany na Ukraińcach jest dla nas wskazówką, że hasła obrony narodów słowiańskich i zjednoczenia Słowian są w Rosyi tylko parawanem, poza którym ukrywa się mord polityczny, dokonywany właśnie na narodach słowiańskich»).

C. 19 «"Новий час" стверджує, що українців вигадала німецька наука спільно з німецькою адміністрацією, до того ж було додано, що «вони є сатанинським плодом інтриг, що вигадали для розчленування нації Росії». Відомий російський журналіст Струве стверджував в «Біржевих відомостях», що у мить відірвання Галичини від Австрії повинна впасти в Галичині поза умовами життя російського та російської культури форма українського руху, що заперечує всеросійську мову та культуру. «Українська програма – за думкою автора – це ілюзія та помилка. » («Nowoje Wremia» twierdziło, że «Ukraińców wymyśliła niemiecka nauka na spółkę z niemiecką administracją», dodając przytem, że «są oni płodem czartowskiej intrygi, wymyślonej dla rozczłonkowania narodu rosyjskiego». Znany publicysta rosyjski, Struwe dowodził w «Birżewyja Wiedomosti», że «z chwilą oderwania Galicyi od Austrii powinna upaść ta wyhodowana w Galicyi poza warunkami życia rosyjskiego i rosyjskiej kultury forma ruchu ukraińskiego, negującego język ogólnorosyjski i ogólnorosyjską kulturę». « Program ukraiński — zdaniem autora — to złudzenie i błąd»).

Додаток Ж.5

«Z czasow wielkiej woyny» («З часів великої війни») польського автора

Яна Хупки

С. 337-338 «Той факт, що Україна у теперішній час виглядає як дещо реальне, що там перебувають війська та захисники, то це тільки тому, що всі противники більшовиків та жахливого правління натовпу групуються коло України» («То, że teraz ta Ukraina wyglada jako cos realnego, że przybywa tam wojsk i obrońców, to tylko dlatego, że wszyscy przeciwnicy bolszewików i strasznych rządów motłochu grupują się koło Ukrainy»).

«Однак, коли ці війни у будь-якому випадку закінчатся, і коли німці вивезуть усе продовольство, Україна припине їх цікавити, зруйнується цей вигаданий проект і виникне не більше, ніж малоросійський автономний край на лоні Росії. Тому що основи для державного будівництва в Україні немає. Тут більше права власності або Польщі, або Росії» («Gdy jednak wojny te tak czy owak się skończy, i gdy Niemcy wywiozłszy żywność przestaną się już Ukraina interesować, runie z pewnością ta fikcyjna budowla i utworzy się coś najwyżej autonomiczna małopolska W łonie Rosji prowincja. Bo materiałów państwowotwórczych na Ukrainie niema. Większa własność albo Polska, albo Rosyjska. Inteligencja w miastach Polska i Rosyjska»).

«А населення говорить малоросійською мовою, але є православним і не відчуває дуже сильної національної ідентичності від Росії. Я не вважаю, що був неправий у цих моїх поглядах, тому що я говорю теж саме, що і всі польські землевласники з України, що укрилися в Польщі» («A lud - mówiący po małopolsku ale prawosławny odrębności narodowej od Rosji nie odczuwa zbyt silnie. Nie sądzę, bym się mylił w tych moich zapatrywaniach, bo to samo mówią wszyscy polscy ziemianie z Ukrainy, którzy się schronili w Polsce»).

Додаток Ж.6**«Germany's drive to the East and the Ukrainian revolution, 1917-1918»****«Німецький похід на Схід та українська революція, 1917-1918»****політолога Олега Сільвестра Федішина**

С. 3 «Україна, колись відома як «житниця Європи», до сих пір викликає образ нескінченних пшеничних полів. До цього інформаний читач та оглядач сьогодення також додасть обширні промислові комплекси, такі, як Донбас, та багаті мінеральні запаси Кривого Рогу та Нікополю. Загальне враження досі ґрунтується на промисловому та сільськогосподарському багатстві». («The Ukraine, once known as a “granary of Europe”, still evokes an image of endless wheat fields. To this an informed reader and observer of today would also add huge industrial complexes such as the Donbas and the rich mineral deposits of Kryvyi Rih and Nikopol. The general impression is still that of great industrial and agricultural wealth»).

Додаток Ж.7**Пауль фон Гінденбург “Out of my life” («З мого життя»)**

С. 164 «На мій погляд, думка про те, що Росія не являла собою нічого, крім деспотизму та рабства, громіздкості, дурості та егоїстичності, є хибною. Сильні та благородні моральні якості були у пошані лише в обмежених колах. Любов до країни, упевненість у своїх силах, наполегливість та широкі погляди були повністю невідомі у російській армії». («In my opinion the idea that Russia was nothing but despotism and slavery, unwieldiness, stupidity, and selfishness, was quite false. Strong and noble moral qualities were at work there, if only in comparatively restricted circles. Love of country, self-reliance, perseverance, and broad views were entirely unknown in the Russian army»).

Додаток Ж.8

Переклад цитат з праці “Simon Petlura” de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz

С. 4 «Упродовж гігантської боротьби, яку за свою незалежність українська нація продовжила і після війни, Україна поступово ставала «Петлюрівщиною», її національних рух став називатися «петлюризмом», а українські патріоти – «петлюрівцями». («Durant la lutte gigantesque qu’après la grande guerre la Nation ukrainienne engagea pour son independence, l’Ukraine devint insensiblement la “Petlurie”, ce mouvement National fut appele: le “petlurisme” et les patriotes ukrainiens des “petluriens”»).

С. 20 «Я схиляюсь перед тим болем, що зазнали її сини через трагічну смерть людини, що ніколи не втрачала віри в свою країну, Симона Петлюри. Він любив її із пристрасстю та присвятив їй увесь свій розум та усі свої здібності, він також любив Францію, і коли необхідність привела Україну до Брест-Литовська, він утримався та покинув уряд через небажання брати участь у цих подіях, викликаних обставинами, але які розчарували його мислення». («L’âme de l’Ukraine et ses aspirations ont trouvé leur ardente expression dans les vers de Taras Chevtchenko, son poète national. Cette âme toujours vivante a subi de récentes et cruelles épreuves. Je m’incline devant la douleur qu’a fait éprouver à ses fils la mort tragique d’un homme qui n’avait jamais désespéré de son pays, Simon Petlura. Il l’a aimé avec passion et lui a consacré toute son intelligence et toutes ses facultés, il aimait aussi la France et quand la nécessité conduisit l’Ukraine à Brest-Litowski, il s’abstint et se retira du gouvernement pour ne point participer à un acte imposé par des circonstances, mais qui affligeait sa pensée»).